

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

- KARDOS TIBOR: Az Albertiek Édenkertje.
POGÁNY ZSUZSANNA: A nőemancipáció útja.
PROHÁSZKA LAJOS: Preludium a „Vándor
és Bujdosó“-hoz.
DUKONY MÁRIA: Az Alföld felfedezése.
TUDOMÁNYOS IRODALOM.

A MINERVA lezárta tizenötödik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellem-történet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtő fejlődés, mint az élet maga; folytonos újrakezdés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A Minerva-Társaságra és folyóiraatra vonatkozó minden közlemény a Minerva-Társaság címére küldendő. Budapest, Múzeum-körút 6—8. Bölcsészeti kar. Német Intézet.

*A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 pengő, amely részletekben is beküldhető. Előfizetés jogi személyeknek évi 12 pengő. Könyvkereskedésben 16 pengő. A póstatakarékpénztári csekk számla száma: *38.688.*

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

XV. ÉVFOLYAM

1936

AKAD. KÖNYVTÁRA

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
1937. évi 2072 sz.

AZ ALBERTIEK ÉDENKERTJE.

Novella Nagy Lajos királyról a „Paradiso degli Alberti“-ben.

MINDEN KÖRNEK megvan az a sajátos helye, hol irodalommal és tudománnyal foglalkozók találkoznak, beszélgetnek s vitatkoznak. Irodalmi szalonok, akadémiák, tudományos társaságok és összejövetelek évszázadokra visszanyúlhatnak, a renaissanceba, az újjászületés kezdetére. A humanizmus igazi hazája Itália volt. S Itáliában is egy város, Firenze adta a legtöbbet önmagából ahhoz, hogy új szellemi világ keletkezzék. A humanista társaséletnek ősi formái ezek az irodalmi összejövetelek. Helyük igen jellemző: a Santo Spirito kolostor mutatja a forrást, az egyházat, mely közvetítette a humanitas gondolatát; a kancellárok otthona mutatja a helyet és a hivatalát, ahol a megújult humanitas otthonra talált; s végül parkok, gazdag kereskedők kertjei mutatják az új mecenásokat és a közönséget. Ilyen volt Roberto Rossi kertje és villája az Arno partján, melynek láttán Coluccio Salutati megerősíti fiatal barátjának, Leonardo Bruninak ama lelkes véleményét, hogy sem Róma, sem Athén, sem Syrakusa nem volt olyan tündöklő, mint Firenze.¹ Ilyen volt a leghíresebb kertek egyike a világirodalomban, a Paradiso degli Alberti. Aligha tudnánk róla, ha Giovanni da Prato nem örökítette volna meg színes és dagályos regényében. Wesselofsky, aki a több helyütt csonka kéziratot kiadta, helyesen nevezte el a regényt a kertről, melyben lejátszódott, Paradiso degli Albertinek. Az „Albertiek Édenkertje“, ahogy ma mondanók, valóban megérdemelte ezt a nevet. Kívül esett a város falain, az Arno sötétzöld völgyében épült. Az Alberti villa karcsú loggiája a külső udvar felé nézett, míg befelé nyílt a dús kert. Mindjárt elől kis rétecske, körülfogva magas ciprusokkal, fenyőkkel, narancsfákkal, babérral, mirtusszal, olaj- és gránátalmafákkal. Szelíden és nyugodtan élő vadak sétálgattak a kertben és rengeteg madár énekelt az illatos fenyők csúcsain: „cantando per le cime dei? odorosissimi pini, abeti e cipressi.“ A forrás kútjából friss vizet lehetett merni és ezüst

edényekben drága borokat szolgáltak fel és gyümölcsöket: cseresznyét, dinnyét, friss, harmatos fügét. A fák árnyéka hűvösséget tartott. Ezen a helyen gyülekeztek össze 1389 egyik nyári reggelén Antonio degli Alberti vendégei. A regény szerzője szerint különösen boldog volt ez az év: „Ebben a szerencsés és kedves évben vidám volt a város, ünnepektől és örömtől. Nagy köztársaságunkat kormányzó híres polgáraink meglegedetten örvendtek a biztos békének, kereskedőinkre kedvező idő járt. Az iparosok és a szegény nép kiadások és súlyos adók nélkül a bőséges esztendőben oly boldogságban volt és mindenki oly szívesen hajlott az ünneplésre és örvendezésre, hogy sok nagyszerű vendégeskedés történt.”²

Az Albertiek Édenkertjében tartott lakomán jelen volt a város színe-java: Coluccio Salutati, a társaság lelke, a városköztársaság kancellárja, Luigi Marsigli, teologus, Marsilio di Santa Sofia, Biagio Pelacani da Parma, Grazia de Castellani, filozófusok és asztrológusok, Francesco Landini, a nagy muzsikus, akit másként a Vaknak, vagy Orgonásznak neveztek, és sokan mások. Hozzájuk csatlakozott a hölgyek és ifjak gondtalan serege. Hallgatták a zenét, az adomákat, s a vitákat, amint a beszéd útja éppen kanyargott. Kilenc novella hangzik el: Prato eredetéről, Michele Scottoról, II. Frigyes császár asztrológusáról, Marsilio da Carraráról, a jó fejedelemről, Messer Dolcibeneről, a nagy tréfacsinálóról, Nofri fűszerkereskedőről, két együgyű firenzeiről, Bertoról és Moreról, bájos szerelmi történet Madonna Ricciardaról, mégegy Catellina szerelméről s végül Bonifazio Ubertiről, egy korábban élt muzsikusról. A novellák közül kettő tárgyban közeli rokon. Ausztriában és Magyarországon játszódnak le, firenzeiek, és az osztrák herceg, illetőleg a magyar király szerepelnek benne. Arról szól mindkettő, hogy a firenzei jövevények nem ismerik föl az uralkodót, pedig mindenáron látni szeretnék. Egy Nofri nevű fűszerkereskedő tréfás beszélgetésbe elegyedik a bécsi dómban, miközben az osztrák herceget várja, egy idegennel, aki senki más, mint a herceg. A kézirat csonkasága következtében a novella befejezését nem ismerjük, s éppen úgy hiányzik a következő magyar tárgyú novella eleje. Két firenzeiről van benne szó, az együgyű Bertoról és Moreról és fuvarosukról, akik ugyancsak el-

beszélgetnek Nagy Lajossal, a magyar királlyal anélkül, hogy sejténék, kivel állnak szemben. A firenzei dialektusban írt novella fordítása így hangzik:

„— nincs itt másnak becsülete, csak a flagellánsoknak; ezért szorulunk mi háttérbe Isten tudja, kicsodák mögé. Pedig ezek nem mások, mint szemfényvesztők; tegnap reggel is csak úgy egyszerre élelmezési felügyelő lett és az Or San Michele őrségének a kapitánya Lapo della Croce, az olajkereskedő, aki tegnap még (ánizsos) lepényt árult. S most gondold meg, Berto, hogy mi hogy állunk. Menjünk rögtön Magyarországra, álljunk a király szolgálatába és hagyjuk itt ezt a nyomorúságot.“

Berto fülelt Morera és hallva, hogy az az ország gazdag, itt pedig nincs miből megélni, elhatározta, hogy úgy tesz, ahogy More kívánja, bár igazán nehezére esik szem elől veszteni a campanilet. Így szólt:

— „More, mivel te úgy határozol, hogy Magyarországra mégé Giovannihoz, én is elhatároztam, hogy veled megyek. De azért csak szeretnék egy keveset beszélgetni veled, hogy is él ott az ember. Most ne beszéljünk többet, majd ha megebédeltünk, akkor bőven beszélünk róla és jobb kedvben leszünk s megértjük egymást.“

— „Rajta, tetszik a terved bolondul“, — mondta More.

Így befejezván beszélgetésüket elérkeztek a pratoi kapú előtti Monbelloza-fogadóhoz és ott csináltattak kelkáposztát, hagymát ettek s még előbb egy adag főzeléket pemetével. Kedvükre megebédeltek, kortyogatva állandóan a jó borból. Miután pedig ettek, kimentek egy kissé a sütkérezőre és most már Magyarországról kezdtek beszélgetni. S egyre többet és többet mondva, nem kisebb volt a szándékuk, mint-hogy nagy urakká válnak ottan. Berto egy kissé belemelegedve hetvenkedni kezdett s így szólt:

— „Gyere, More, menjünk azonnal, Istenemre fogadam, hogyha oda épségben megérkezünk, rövid időn belül engem mint nagy urat fogsz látni: megnövesztem a szakállam és mindig ijjat hordok magammal. Gyerünk, de rögtön.“ Erre More felelte:

— „Tetszik, amit mondasz; jó lenne, ha a San Lorenzo fertályba mennénk és Cavallinával szótértenénk, találjon módot arra, hogy legyen két paripánk, a legjobb, amik csak vannak inntől Bolognáig. Berto rögtön válaszolt:

— „Ha már menni akarunk, nem lenne jobb Agnolótól kérni, annak jobb paripái szoktak lenni. Menjünk hozzá!“

— „Nem értesz te ilyen dolgokhoz! Vedd tudomásul, hogy Cavallina a levélhordó kivételével a legjobb lóidomító Firenzében és te Agnolohoz akarsz menni, ahhoz a szélhámoshoz? Ejnye, bízd rám, én értek hozzá! és Gyertyaszentelő Boldogasszony után való napon, ami keddre esik, már el is indultunk.“ Berto felelt neki:

— „Hát, jó, legyen úgy, ahogy te akard: úgy látom, te jobban értesz ezekhez a dolgokhoz, mint én.“ És elmentek Monbellozából, de előbb még ittak egyet ezekre a szavakra és eljutottak a San Lorenzo fertályba és Cavallinától a megjelölt napra kikölcsönöztek két lovat.

És összeszedelőzködtek, ki hogy bírt és tudott. Mindegyiknek csak egy tarisznyája volt, benne a hálósipka nem éppen sok pénzzel, és lóra szállva Bolognának vették az irányt...

A fuvaros végül Moreval és Bertoval összetalálkozott. Elbeszélte ki-ki a maga búját-bajját, végül is a fuvaros elhatározta, hogy elmegy velük Magyarországra. Lefeküdtek éjszakára, reggel pedig kiegyenlítve a számlát a fogadósnál, útnak indultak. Utoljára Velencébe értek, ahol hajóra szálltak, amely Zára felé indult. Szerencsésen Zarába érkezve, rajta voltak, hogy gyorsan folytassák útjukat Buda felé és úgy is tettek. Budára érkezve More unokaöccse vidáman fogadta őket. Giovanni és más firenzeiek társaságában sok mindenről beszélgettek s az újdonságokról, amiket láttak. Így szólt Berto:

— „Mit szóltok hozzám? Soha nem hittem volna, ha nem látom; sokkal nagyobb dolog, mint, amit valaha is lehetett látni; nem is merem elmondani nektek az ámulattól.“ Azt mondták a firenzeiek:

— „No, mondd csak, Berto, mi mindent beveszünk.“ Berto, aki majd belehalt már a beszélhetnébe, így válaszolt:

— „Elmondom, mert ti akarjátok. Hogy a tengeren átjöttünk, erre felé kis gyerekeket találtunk, öt-hat éveseket, akik magyarul beszéltek. Hát, aki érti, annak igazán öröm lehet. Hiszen, a mieink ebben az időben még a mi nyelvünket sem tudják. Nagyon jó memóriájuk kell, hogy legyen, mert, ami engemet illet, nem hiszem, hogy valaha is megtanuljam, ha csak nem holtomban. Úgy tűnik föl nekem, mint valami varázslat.“ More gyorsan, nem várva be, hogy más is szóljon valamit, hozzátette:

— „Igazat mond, én soha nem hittem volna; azt hittem, hogy az én Morzsikám, akinek olyan jó nyelve van, jó memóriájú, de az csak a mi beszédünket tudja, sőt még azt se!“ Giovanni, aki hallotta a beszédjüket, elámult tudatlanságukon és együgyűségükön és merően nézett rájuk egyetlen szó nélkül. Berto, abban a hiszemben, hogy nem hitték el, így szólt:

— „Istenemre, hogy úgy van. Hát te Giovanni, még nem hallottad őket?“ Az ottlévő firenzeiek nevetni kezdtek és szórakozni a beszédjükön s nem akarták megzavarni őket mindjárt így az elején, amint megérdemelték volna. Ezért jól szórakozva, mikor eljött az álom órája, elmentek lefeküdni. Következő reggel More így szólt rokonához:

— „Giovanni, mi azon törjük magunkat, hogy lássuk a királyt. Nohát, vidd keresztül, hogy láthassuk. Hol van most?“ Giovanni gyorsan felelt:

— „Nem látjátok ilyen hamar, mert a Szigeten van. Nincs Budán!“

— „Micsoda Szigeten?“ — szólt Berto. — „Bolondozol velem? Ejnye! ne bolondozz olyan dolgokon, amelyek fontosak. Figyelmeztetek, hogy azért jöttem ide, hogy őt lássam. Nem tudod talán, hogy Firenzében mindenfelé le van festve? (Non sai tu, che noi l'abiamo dipinto in Firenze in mille latora?) Ejnye, mit mondhatnánk mi visszatérve Firenzébe, hogy még akkor sem láttuk a királyt, amikor idejöttünk. Az egész szomszédság tökfilkónak fog bennünket tartani.“.....

(A Dunaparton találtak egy csónakot s azzal átkeltek a szigetre,

bejutottak egy kőfallal körülvett kertbe és föl nem ismerve a királyt, beszélgetni kezdtek vele) „...a fuvaroshoz fordult és így szólt:

— „Ugyan, úgy beszélsz, mint egy bolond. Menj haza te, ha akarsz! Ami engem illet, én bizony látni akarom őt! Nem tudod te, hogy milyen király ez? több, mint hatvanezer lovat tud csatasorba küldeni! Hát nem igaz, jó ember?“ Mire a király így felelt:

— „Hát bizony van is annyi a királyságában!“ — S így beszélgetve sok-sok dolgról, nagyon elszórakozott velük a király. Öt óra telt el, míg a főurak visszatértek Budáról, ahol megebédeltek; és elérkezve a kert kapujához, bekopogtattak, mivel zárva találták. Ugyanis az apródok a kis ablakon keresztül, amely a kapun volt, kiszóltak, hogy nem nyithatják ki, mert így van nekik megparancsolva. Az érsek megkérdeztette, hogy ki van a királlyal? Azt a választ kapta az apródtól, hogy, úgy hiszik, latinok. Ezért egy ideig ott álldogálván és látván, hogy nem nyílik az ajtó, meghagyta az érsek, hogy csak annyira nyissák ki, hogy láthassák: ki van a királlyal. Az apródok egy kicsit kinyitották. Azok bedugva a fejüket, látták a királyt ott állni vendégeivel. Erre előbbre nyomakodtak... A király meglátta a főurakat a kapun belül s bosszankodott, mert attól tartott, hogy elveszti mulatságát. De amikor az érsek még közelebb jött hozzá, More így szólt:

— „Micsoda népség ez? nem ezeket láttuk kevéssel ezelőtt Budára menni? Mit jönnek-mennek hozzád? Újdonságokat akarnak tudni a királyról?“ — S miközben így beszélt, az érsek a többi főurakkal megadta a köteles tiszteletet, térdet hajtva a király előtt és üdvözölve őt. Mire a király így válaszolt:

— „Elvettétek a legnagyobb mulatságomat, amiben csak valaha is részem volt, hogy ezekkel a derék firenzei embereimmel beszélhettem. Mióta ti innen elmentetek, úgy voltam velük, mint jóbarát“ — More és társai látván a tiszteletadást, elsodálkoztak, feszesen kiegyenesedtek, mert előbb csak úgy támaszkodtak. Szégyenkezni kezdtek, úgy érezték, hogy illetlenek voltak, kezdték látni, hogy annak a királynak kell lenni és mintegy elképedve nem tudták, mit mondjanak. Hozzájuk pedig így beszélt a király:

— „Jó emberek, menjeteek evvel az apróddal reggelizni és ebédelni és ebéd után látni akarlak ismét benneteket. Most pedig menjeteek idejében.“ És szólítva az apródot, megmondta neki, hogy vezesse őket Luca da Firenzéhez és illendően bánjon velük. Ők elképedve mentek az apróddal, kérdezgetve, hogy az volt-e a király? Az apród, aki nem értette őket, magyarul mondta nekik: „Rajta! Gyerünk, gyerünk!“ — Azok sem értették őt; azt gondolták, hogy káromkodik s erősen félve érték Lukácshoz, aki miután egy darabig csak nézte őket, így kezdett beszélni:

— „Hát ti eszeveszett bolondok! hát nem szégyelitek azt, amit tettetek? parasztok, állatok, hát mit gondoltok, ki volt az? mit gondoltatok, kivel voltatok, amikor ott esámpásan a királlyal beszélgettetek? Becsületesemre, kedvem lenne valami nagy örülséget csinálni, ami nagy jótétemény lenne: venni egy furkósbótot és benneteket szamarak mód-

jára helybenhagyni. Menjetek a pokolba, minden firenzeinek szégyelnie kell magát miattatok. Mi az ördögöt gondoltatok, hogy ki volt? Csak mondjátok!” — More felelt:

— „Nézd, Lukács, mi soha nem hittük volna, hogy király, hiszen nem volt a fején még korona sem, hát mi azt hittük, hogy a papja.“ Lukács, amikor ezt a jámbor embert hallotta, nem tudta visszatartani, hogy el ne nevesse magát. Aztán így szólt:

— „Hát, térjetez haza Firenzébe, amelyen gyorsan csak tudtok és ne mászkáljatok itt. Azután elvezette őket s ennivalót készítettett számukra. Amikor már ettek, elhatározták, hogy gyorsan visszatérnek Budára: de Lukács azt akarta, hogy menjenek vissza a királyhoz, mint ahogy meghagyták nekik. S kioktatta őket, hogyan kell tiszteletet adni neki, ha mindjárt el is felejtének. Visszatértek a királyhoz és ő látván jönni őket, abbahagyta a beszélgetést a főurakkal és egy lépést tett feléjük, mondvá:

— „Hozott Isten benneteket, firenzei barátaim!” Azok nagy szégyenkezve földig hajolgattak és More így kezdett rá:

— „Uram, bocsáss meg nekünk, mert mi jóhiszeműleg nem tudtuk, hogy te vagy a király, mert ha tudtuk volna, nem viselkedtünk volna veled szemben olyan bizalmaskodva.“ — Mire a király így szólt:

— „Azt akarom, hogy most is úgy tegyetek, mint, ahogy eddig.“ Berto hozzátette:

— „Uram, ne tessen az az Istennek és ne is akarja. Mi téged királyunknak akarunk és urunknak, mert bizony mi akkor azt hittük, hogy a papja vagy.“ — A király nevetett s azt mondta:

— „Ne menjetek el, maradjatok velem.“ — More így felelt:

— „Mit mondana Giovanni, az unokaöcsém, ha estére nem menék haza? megharagudna! Majd máskor fogunk visszajönni és veled leszünk egész nap. De most engedd meg, hogy elmehessünk.“ — A király azt mondta, hogy rendben van, jöjjenek vissza máskor. Így aztán eltávoztak s visszatértek Budára. De az újság előbb Budán volt mint ők (La novella fu prima a Buda di loro) és nagyon megrótták őket magaviseletükért, de ők nem tudtak mást mondani mentségükre:

— „Jól van, jól van! Miért nem tartja a koronát a fején, akkor majd fölismerik!“

— „Látjátok, tiszteletreméltó atyák és előljárók, mekkora együgyűség volt ezekben a dőrőkben! Ezért úgy tűnik fel előttem, nem kevésbé kell dicsérni ilyen hatalmas fejedelem nagylelkűségét (clementia) mint, amennyire meg kell rónunk az ostobaságát, ennek a három ügyefogyott és tapasztalatlan cimborának.“ — Így fejezte be novelláját Sonaglino a hallgatóság nagy nevetése közben.“³

Sonaglino elbeszélésének alakjai, humora, helyzetei és látásmódja félreismerhetetlenül firenzei és firenzei tükörben verődik vissza az akkori magyar udvari élet egy napja. Sonaglino novellája igazi genrekép. Forrásértéke van, mert a tipikus helyzetek pozitív adatokat is tartalmaznak Nagy Lajosra és korára. Olyan általános tipikus jelenségek is, mint

a szerencsepróbálás a gazdag Magyarországon, a firenzei kolónia, Berto és More útvonala mind olyan mozzanatok, melyek a személyazonosság megállapítása nélkül is pozitív értékűek. A típusok adatok forrásértéke rendszerint nem részesül kellő megbecsülésben. A pozitív adat, mint évszám, rendelkezés, oklevél, kijelentés stb. egy-egy esetre áll és a történetíró sok pozitív adatból általánosít. Ezzel szemben a típusok adat már általánosítás eredménye, melyet kortársak végeztek el, tapasztalataik nyomán és hallomás alapján. Természetesen ugyanolyan ellenőrzésre szorul, mint a pozitív adat. Értéke is ugyanolyan változó, de általában nagyobb, mert a tapasztalatok egész csoportja lelki szűrőn, a kortársakén keresztül jutott el hozzánk. A típusok adatok éppúgy feltalálhatók történeti művekben, mint novellákban, és anekdotákban. De amíg az elsőkben a legnagyobb mértékben tudatos az általánosítás, az irodalmi forrásokban öntudatlan. A típusok adatok hátránya másodlagosságukban rejlik. Ennek ellenére olyan korokra vonatkozóan, melyekre gyéren vannak történeti emlékek, a megismerésnek igen értékes forrásai lehetnek.

Így vagyunk a *Paradiso degli Alberti* magyar novellájával is. Előadója Sonaglino, vagy az ismeretlen szerző az elbeszélést valóságból és ismert firenzei novella-motívumokból alkotta meg.

Annál inkább, mert nemcsak Sonaglino személye és foglalkozása közelíthető meg, hanem a novellában szereplő More és Bertoé is. Már Wesselofsky megállapította, hogy a Sonaglinik módos kereskedő-családjának egyik tagja az elbeszélő, még pedig valószínűleg azonos avval a Bartoloval, akinek neve a firenzei levéltárban 1366—95-ig terjedő években fordul elő, s akinek furfangos adócsalásáról Franco Sacchetti 143. novellája számol be. Élt még két testvére is, Andrea és Giorgio.⁴

Nehezebb a helyzetünk More és Berto alakjával. Wesselofsky éppen arra a három novellára vonatkozóan nem végzett személyi és tárgytörténeti kutatásokat, melyek közül kétfő érdeklődésünk középpontjában áll, a harmadik pedig, melyet Alessandro di Ser Lamberto mesél el Monna Ricciar-dáról, éppen kezünkbe adja Berto, vagy More kilétének a kulcsát. Miután Alessandro di Ser Lamberto befejezte

novelláját, az összejövetel egyik résztvevője felhívja a hallgatóság figyelmét arra, hogy a novellában szereplő találékony és ügyes Madonna Ricciarda az éppen jelenlévő Giovanni de' Ricci rokona. A közbeszóló azt állítja, hogy Alessandro meséjével ki akarta békíteni Messer Giovanni de' Riccit, akinek egy másik, de együgyű rokonáról szolt kevés-
sel előbb Sonaglino meséje:

— „il perchè vedete, che Alessandro a voluto placare, che se ragionato fu pel Sonaglino d'uno semplicissimo di suo sangue, questi d'una prudentissima de quel medesimo a voluto cosa rada e da comendare a memoria narrarci.“⁵

Tehát More, vagy Berto rokona volt Messer Giovanni de' Riccinek. Melyik a kettő közül? Itt már feltevésre vagyunk utalva. Lehet, hogy More: ő eszeli ki a magyarországi látogatást, az ő unokaöccse, Giovanni tartózkodik ekkor Magyarországon. Azonnal fölmerül a gyanú, hogy More unokaöccse nem Giovanni de' Ricci volt-e? A „Paradiso degli Alberti“ beszélgetései során nincs említve, hogy Messer Giovanni de' Ricci Magyarországon járt volna. De ez nem jelent semmit, hiszen biztosan tudjuk, hogy körülbelül 1385 végén, vagy 1386 elején Guido di Tommaso dal Palagioval együtt követségben járt Magyarországon. Kis Károlyt üdvözölte megkoronázása alkalmából. Talán korábban is járt nálunk, hiszen állandóan követségeket teljesített a köztársaság nevében.⁶ A további kutatás feladata ezen az úton továbbhaladni. Mindenesetre bizonyos, hogy Sonaglino novellája élő, ismert emberekről szól. Részletei és pontos helyleírásai azt mutatják, hogy szerzője feltétlenül járt Budán.

Együgyű ismerőseinek történetét firenzei novella motívumok szerint képezte ki. Ezek a motívumok a következők: 1. a szerencsét próbáló firenzei idegen király udvarában, 2. a fel nem ismerés mulatságos következményei, 3. az együgyű ember, mint novella-figura.

A szerencsét próbáló firenzei más vonatkozásban megtalálható Boccaccio 91. novellájában. Nála egy gazdag lovag, messer Ruggieri de' Figiovanni, mikor látja, hogy Toscanában nincs meg az a hősi életmód, melyben kimutathatná erényeit, elhatározza, hogy a spanyol király szolgálatába lép. De ennél sokkal közelebbi rokon novellánkhoz Franco Sacchetti 3. elbeszélése. Egy firenze-környéki szitakötő-

mester, bizonyos Parcittadino, elhatározza, hogy felhagy a mesterséggel és beáll uomo di corte-nek az angol királyhoz, akit nagy híre és nagylelkűsége hallatán kedve támad meglátni. Londonba ér, egyenesen bemegy a királyhoz, éppen sakkozás közben találja. Megadja a kijáró tiszteletet, de nem kap választ. Dicsőíteni kezdi a királyt, mire az feláll, odalép és csúnyán elveri. Aztán visszaül sakkozni. Parcittadino ekkor pontosan az ellenkezőjét kezdi mondani, mire a király megajándékozza egyik legszebb ruhájával. A szitásmester hazatér Lombardián keresztül, elbeszélve mindenütt az ujdonságot: questa novella. Sacchetti végül dicsőíti a királyt, aki útalta a hízélgést, és tiltakozott a dícséret ellen, bár megérdemelte azt. A Paradiso degli Alberti bécsi és budai novellája ebből a keretből más és más motívumot hangsúlyoz.

A Matteo által elbeszélte bécsi novellában egy kereskedő, akinek éppen dolga van Bécsben, meg akarja már látni a herceget is. A város legjellegzetesebb épületébe megy, a dómba. Szóbaelegyedik a herceggel, anélkül, hogy tudná, kivel beszél. Csípős megjegyzéseket tesz a bécsiekre s a herceg személyét sem kíméli. A folytatás hiányzik s így nem tudjuk, hogy a továbbiakban mennyiben egyezett a londoni novellával. Annyi mégis megállapítható, hogy egy idegen uralkodó előtt kimondott csípős igazságok, a szembemondás szerepel itt is, de párosul egy újabb motívummal, a fel nem ismeréssel. Sőt különös komikumot éppen ez ad a helyzetnek. A firenzei társasági életnek nem ritka epizódja lehetett, valakinek öntudatlanul szemébe mondani az igazságot nem sejtve, hogy kivel beszélünk. A magyar elbeszélés egyesíti mindkét novella motívumait, de a hangsúly itt meg a csípős igazmondásról a föl nem ismerés fonákságára tevődik át. A budai novella együgyű emberei élénken emlékeztetnek a Calandrino-típusra és az „Il Pecorone“ ügyefogyott alakjaira. A fel nem ismerés is gyakori motívum a novellákban. Éppen ezért nehéz eldönteni, hogy az együgyű Morera, Bertora és a fuvarosra ártatlanul fogták-e rá, hogy a királyt nem ismerték föl. Tény, hogy a novella szerint vissza sem értek a szigetről Budára, a pletyka, a novella már megelőzte őket. Lehet, hogy csak a honfitársak rosszmájú ráfogása volt, de ez különben nem is lényeges. Ellenben jellemző tény, hogy a novella komikuma Nagy Lajos nagysága és az egy-

ügyűek fesztelensége közötti ellentétre, sőt egy még mélyebben fekvő ellentétre van építve, arra, amely az uralkodó nagysága és híre, valamint természetes közvetlen modora között fönnállott. A novellában sok a beigazolható adat. Hőseink útvonala Firenze, Bologna, Velence, Zara, Buda a rendes kereskedelmi útvonal. Magyarország és az uralkodó képe élethű. Az uralkodó hatalmas, hatvanezernél több lovasat tud talpra állítani. Firenzei freskókon — s ez teljesen új, figyelemre méltó adat, — nagyon sokszor szerepel a nagy pártfogó arcképe. Országá kövér (grasso), érdemes udvarába kerülni, ahol vannak már firenzeiek. Példa rá Luca da Firenze, aki a király meghagyására a Szigeten megvendégelte Bertot és Moret.⁷ A király maga oly kedvesen emeli ki egyszerű vendégeinek firenzei voltát, az ittélő kolónia olyan öntudatossággal védelmezi jóhírét, mely nagyon meleg és értékelt kapcsolatra mutat. Jól lehet látni az itteni firenzei kolónia gyarapodásának körülményeit. A már ittélő rokonok újabb és újabb rokonokat vonzottak ide s az ittélők megkönnyítették a jövevények helyzetét. Az újonnan jöttek igyekeztek beilleszkedni a marciális ország életébe. Itt szakáll a divat és íjj a fegyver. Matteo Villani nemcsak arról tanúskodik, hogy a magyarság lovas-nemzet, hanem arról is, hogy hadi eszköze még akkor is a nyíl volt. Lám Berto is elhatározza, hogy szakállt növeszt és mindig íjjat hord magánál. Az is nyilvánvaló a novellából, hogy a firenzei kolónia új lakhelyén továbbélte otthoni életét. Állandóan újdonságokra volt éhes (sapere novelle), szeretett pletykálkodni és rosszmájúskodni. De még érdekesebb mindaz, amit a királyról és életmódjáról megtudunk. Küküllei följegyzí (Cap. LIV.,) hogy Nagy Lajos uralkodásának második felében hatalma teljében gyakran vonult el a magányba, nem egyszer kolostorokba, hogy elmélkedéseknek szentelje idejét. A mi novellánk azt mutatja, hogy a Margitsziget is kedvelt tartózkodási helye volt. Az Urak szigetén, így is nevezgették ekkor a Nyulak szigetét, a fák sűrűjében megbujva csupa kolostor palota és kert terült el: a János lovagok kórháza, a dominikánus apácák kolostora, dominikánus férfi kolostor, ferences kolostor, a premontreiek szent Mihály prépostsága, az esztergomi érsek palotája a sziget északi csúcsán és valószínűleg királyi épületek is.⁸ A király ilyenkor, úgy lát-

szik, napokat töltött elvonultságban, elmerülve az Isten és a természet áhítatában. Szeretett magára maradni. S ezt ábrázolja talán a legjellemzőbben a novella akkor, amikor azt írja, hogy a fizenői cimborák papnak nézték a királyt. Az osztrák herceget Nofri fűszeres atyafinak szólította és tökéletes lombard-olasz beszédjéről magafajtájabeli olasznak nézte. Nagy Lajos egészen más. Elmerült, nemes, magányos alakjában, méltóságteljes mozdulataiban önkéntelenül valami különösét éreztek. Papos volt, a király udvari papjának nézték. Pedig hát olaszul ő is tökéletesen beszélt, azonban az olasz szó annyira elterjedt lehetett Nagy Lajos udvarában, hogy a két jámbornak föl sem tűnt, ha Budán a király környezetében valaki anyanyelvükön tárgyalt velük. De ez a magános alak sem nem szótlán, sem nem rideg. Sőt, nagyon szerette a derűt, s az ártatlan vidámságot. Ha valóban igaz, amit novellánk ír, öt óra hosszat hallgatta a három cimborát s mikor megjelentek udvari emberei, még mindig sajnálta, hogy legnagyobb mulatságától megfosztották. Kedvére volt az ártatlan ugratás és bizony szeretett beszélgetni, kifirtatni mások életét. Közvetlen és egyszerű volt. Az egyszerű firenzeiekkel, mint barátokkal beszélt. Ez a Firenzében föltámadt társadalmi humanitás: átérzése a *genus humanum* szétszakíthatatlan kapcsainak s az emberiség egyenrangú fenségének. Ahogyan az „udvari pap“ csendes iróniával szemléli hatvanezer lovagos tulajdon hatalmát, abban derűs bölcsesség rejlik: *serenitas*. Hol van ez a fenséges ember a verekedő, természetes Edwárd királytól? Nem az indulatok természetessége az övé, hanem a leszűrt kristálytisztá léleké. A Sonaglino novellája nem illik bele sem a Novellino jámbor meséibe, sem Boccaccio könnyelműen bájos elbeszélései közé, sem Sacchetti kicsinyes pletykáiba. Több, mint valami Pecorone-szerű elbeszélés. Sonaglino végszávaiban szembeállítja az együgyű cimborák járatlanságát a hatalmas uralkodó „clementia“-jával. Az egykorú irodalomban pedig a „clementia“ egyik változata a „humanitas“-nak. Coluccio Salutati a firenzei humanizmus feje, aki ugyanilyen értelemben használta Nagy Lajos egyéniségének jelölésére a „clementia“-t, ítélkezik a *Paradiso degli Alberti* vitáiban. Így abban is, mely a budai novellára következett. Amint Sonaglino beszéde megszűnt, egyszerre meghallották a hűvös lombok alatt ezer

és ezer madár csodálatos csicsergését. Valakinek az az ötlete támad, szólaltassa meg hangszerét a vak művész, vajjon mint felelnek a madarak az ember zenéjére? Ugy is tettek. A madárkák meglepetten elhallgattak, majd újra rákezdték, még tűzesebben, különösen egy fülemüle, amely bátran ott röpködött az orgonás körül. Innen támad a vita: vajjon egyik állatban több-e a művészet és a tehetség, mint a másikban. Ez a régi skolasztikus vita folytatása, mely az állatok embert felülmúló ösztönéről és az ember spirituális fölényéről szólt. Ugyanaz a téma, de a fölvetés módja, a hangsúly, az izgalom s a döntés az új. „Tudjuk, hogy milyen nagy a híre Giottonak, a festés művészetében” — mondja Biagio Pelecani. — „Vajjon azt fogjuk-e mondani, hogy egy csiga meghaladja őt a művészetben, mert sötétben is kirajzol vonalakat, Giotto pedig fény nélkül nem tudja vezetni ecsetjét?” — Végül is a kancellár dönt: az állat ösztönét követi, csak az emberben van művészet.

Mi sem természetesebb, hogy ebben a környezetben mély tisztelettel emlékeznek meg a margitszigeti kert lakójának fenségesen emberi gondolkodásáról. Ugyanazon lélek árama köti össze a két távoleső kertet. Sonaglino novellája élethű illusztráció a magyar újjászületés és humanizmus első lapjához. A két firenzei cimbor a Gyertyaszentelő után indult Itália februári verőfényéből s a budai szigetre március táján ért. A március nálunk még friss. De már tavasz és újjászületés.

Kardos Tibor.

¹ Leonardi Bruni Aretini: Dialogus de tribus vatibus Florentinis. Herausg. v. K. Wotke. Wien, 1889. Lib. II. 23. l.

² A. Wesselofsky: Il Paradiso degli Alberti. Bologna, 1867. Vol. III. Testo. IV. l.

³ U. o. 100—112. l.

⁴ U. o. Vol. I. l. 124. l.

⁵ U. o. vol. III. 134. l.

⁶ U. o. vol. I. l. 110—115. l., 251—52. l.; Epistolario di Coluccio Salutati. A cura di F. Novati III. Roma 1896. 354. l. 1. jegyzet.

⁷ Eddig egyetlen Lukács nevű firenzeiről tudunk, az 1382 táján szereplő Luca del Pecchia nevű kereskedőről. V. ö. F. Bánfi: Una scena del rinascimento ungherese in un affresco del battistero di Castiglione Olona. Budapest, 1956. 6. l.

⁸ V. ö. Törs Kálmán: Margit-Sziget. Pest, 1872, 9—10, 16, 59, 60. l.; Horváth Henrik: Buda a középkorban. Budapest, 1952. 83—84. l.; Genthon István: Budapest multja és művészete. Budapest, 1932. 13—14. l.

A NŐEMANCIPÁCIÓ ÚTJA.

— Egy szellemi mozgalom története. —

I.

A forradalom.

A megindulás. Olympe de Gouge. Az antifeminizmus.

A NŐMOZGALOM Amerikában 1776-ban, a szabadságharccal egyidejűleg indul meg. Az amerikai nők, az 1787-es philadelphiai kongresszuson már egyenjogúságot követelnek.¹

Mozgalmuk Európában hasonló folyamatot indít meg. Condorcet 1787-ben megjelenő levelében: „Lettres d'un bourgeois de New-Haven a un Citoyen de Virgine“ politikai jogokat követel a nőknek.²

A francia forradalom eszméi, az emberi jogok kinyilatkoztatása a nők nagy tömegeit mozgatta meg. Néhányan szenvedélyes lényük egész hevével a nőemancipáció gondolatának szolgálatába léptek és martirhalált haltak. Ezek között a nők között első helyen áll Olympe de Gouge, a feminizmus „ősanyja“.³

A feminista követelések megfeleltek harcias egyéniségének. A nők helyzetét szánalomraméltónak találja, gyávaságuk felháborítja; 1788-tól szakadatlanul küzd a nők jogaiért, regényben, szindarabban, röpiratokban. Az első női klubok megszervezése is az ő nevéhez fűződik.⁴ Ő foglalja össze először írásban a nők követelését. Az emberi jogok proklamációjának megfelelően, 1791-ben elkészíti a tizenhét pontból álló „Déclaration des droits de la Femme et de la Citoyenne“ című röpiratot.⁵

¹ L. Reicke: Frauenbewegung und Erziehung. München, 1921. 21. l.

² L. Braun: Die Frauenfrage. Leipzig, 1901. 75. l.

³ Ld. L. Lacour: Trois femmes de la Révolution. Paris, 1900.

⁴ J. Michelet: Die Frauen der Revolution. Übersetzt von Gisela Etzel. München, 1913. 69. l.

⁵ L. Lacour: id. m. 85. l.

Olympe a vérpadon lakolt merészségéért. Nem sokkal jobb sors jutott osztályrészül többi társának, kik a forradalomban döntő szerepet játszottak. Théroigne de Méricourt, a női hadsereg megszervezésének kezdeményezője, az őrültekek házába, Rose Lacombe, a „Républicaines révolutionnaires“ pártjának feje börtönbe kerül meggyőződéséért.

A konvent 1793. október 30-án a női egyesületeket határozattal betiltja. A határozatot azzal indokolják meg, hogy a nők utcai tüntetései a közrendet veszélyeztetik; a női egyesületeket tehát be kell tiltani, mert a nők mozgalma ezekből indul ki. A konvent a határozattal véget akar vetni az egész mozgalomnak.

A nőmozgalom kezdetekor az erkölcsi szabadság problémája háttérbe szorul és inkább a politikai jogokért folyik a harc.⁶

Természetes jelenség, hogy a szociális kérdéssel egyidejűleg született meg a nőkérdés a forradalomban. A forradalom nőellenes magatartása ellenére, a nők elérkezettnek látták az időt, hogy követeléseiket kivívják. A forradalom asszonyainak drámaian szenvedélyes természetében a lázas, vajudó korszellem tükröződik vissza; a nő mindig tisztább tükörképe a korszellemnek, mint a férfi.⁷ A forradalom kelletlenül nézi a nő megmozdulását és nem tesz érte semmit. 1791-ben a nemzetgyűlés megtartja a teljes jogkülönbséget és a konzulátus szankcionálja azt. A 18. század négy nagy gondolkozója, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, és Diderot, mindegyik a saját módján, ellenséges állást foglal el a nőkérdéssel szemben. A nő Diderot szerint kurtizán, Montesquieu szerint kellemes gyermek, Rousseau számára a férfi

⁶ V. ö. Fr. Thiess: Erziehung zur Freiheit. Stuttgart, 1928. „Bei dem Anfang der Frauenbewegung war der seelische Zwang in den Hintergrund gestellt. Man sprach viel mehr von politischen Rechten. Und das ist durchaus natürlich. — Jede Revolution muß zuerst faßbare Vorteile, unmittelbar wirkende Rechte versprechen und erkämpfen. Ist ein revolutionäres Prinzip aber zur Anerkennung gelangt, setzt es sich langsam als Gedanke ab, d. h. die zeitlichen Deutungen weichen neuen Einsichten von überzeitlichem Charakter. Solche Gedanken den Tatsachen zu entschälen und von ihnen aus weiter zu führen, ist Sache einer neuen Generation“. 70. l.

⁷ U. o. 58. l.

játékszere, Voltaire semmibe sem veszi. Érthető tehát, ha gondolataik örökösei: Mirabeau, Danton, Robespierre, az egyenlőség eszméjének három nagy apostola, az emberiség felét kifelejtí emancipációs tervezetéből.⁸

A forradalom ujságai heves támadásokat intéznek a nők ellen. Hangsúlyozzák, hogy a nők örökös függésre termettek, s a közügyekhez nem lehet hozzászólniok.⁹ Rousseaura hivatkoznak, aki ellenszenvvel nézné az okoskodó nőket. A forradalom antifeminizmusára jellemző, hogy a női egyesületeket betiltotta. Ezzel véget akartak vetni az egész mozgalomnak. Hippel, az emancipációs törekvések folytatója szemére veti a forradalomnak nőellenes magatartását:

— „Bei der französischen Staatsumwälzung kam die fehlerhafte Verfassung der Weiber nicht minder zur Sprache, wenn es gleich zu bedauern ist, daß es in dieser Rücksicht so ziemlich beim Alten blieb. Obgleich man den Staat in die vereinigte Menschenmasse setzte, man versagte derselben Stimme und Sitz... Schon die letzte Königin von Frankreich hätte lehren können, daß es Weiber gebe, die bei weitem tätiger als ihre Männer sein können.“¹⁰

II.

Wollstonecraft és Hippel.

Nevelés, Házasság. Gazdasági függetlenség.

Az első nő, aki a nő forradalmának eszméit irodalmi formában fejtí ki: Mary Wollstonecraft. A mi szempontunkból azért szükséges munkájának ismertetése, mert Hippelre döntő hatással volt: a *Vindication of the rights of women* a nőemancipáció első irodalmi terméke. (Olympe de Gouge 17 pontból álló röpirata nem tekinthető irodalmi alkotásnak.) Ez a mű nem a polgári jólét biztos, nyugodt fedezékéből íródott. Mary Wollstonecraft annyi ezer asszonytársá közül

⁸ E. Legouvé: Histoire morale des femmes. Paris, 1849. 5. l.

⁹ L. Lacour: id. m. 261. l.

¹⁰ Th. G. von Hippel: Nachlaß über weibliche Bildung. Berlin, 1800.

az első, aki saját munkájával biztosította megélhetését és függetlenségét.

Munkájában Rousseau tételét cáfolja; „La femme qui est faite spécialement pour plaire à l'homme“ jelmondatra alapított nevelési rendszerét szigorú bírálatban részesíti. Remélte, hogy a munka a francia iskolaügy újjászervezésére hatással lesz s ezért ezt Talleyrandnak, Authun püspökének ajánlotta. A legnagyobb fontosságot tulajdonítja a nevelésnek; ennek elhanyagolása okozza a női nem hibáit és gyengeségeit. A nőket a hazugság, álnokság, hízelgés fegyvereivel látják el az életre. Ilymódon babákat s dámákat nevelnek belőlük, nem nőket; illemre oktatják őket, de nem erkölcsre. Figyelmüket komoly célok helyett hiúságra irányítják. Így valóban gyöngé, gondolatnélküli bábok válnak a nőkből. Ennek a nevelési rendszernek köszönhető, hogy sikerült őket alsóbbrendű emberekké lefokozni. Minthogy a nők alacsonyabbrendűségét csak mesterséges eszközök okozták, nem lehet a női nemet jelenlegi helyzete alapján megítélni. Adjának a nőknek lehetőséget erőik kifejtésére, s azután állapítsák meg, milyen eredményeket tudnak felmutatni. Az író szerint a nevelés reformja a törvény reformjainak előfeltétele. — Foglalkozik a nő megalázó társadalmi helyzetével, amelyből vétkek és bűnök sarjadnak; követeli a nő gazdasági függetlenségét, a társadalom erkölce érdekében. Ezt a modern szempontból is radikális óhajt ő mondotta ki először. — A nő természeti hivatása is magasabb rendű nőnevelést követel. Hogyan nevelhesse gyermekeit, hogyan lehessen a férfi igazi társa, ha tehetetlen és műveletlen báb? Azonos nevelés olyan szellemi kapcsolatot fog a két nem között létrehozni, amely a szerelem tisztaságához s a házasság boldogságához nagy mértékben hozzájárulhat. A nők legyenek a férfiak munkatársai, s az alkotmány adja meg nekik mindazokat a jogokat, melyek őket, mint „okos embereket“ s mint az emberiség felét megilletik.

A *Windication of the rights of women* Londonban jelent meg, 1792-ben. Ugyanabban az évben Salzmann németre fordítja.

Ugyancsak 1792-ben jelenik meg H i p p e l - n e k *Über*

die Ehe című műve harmadik kiadása.¹ Munkájának ez új kiadásával a német nőmozgalom első szellemi bajnokává válik;² az *Ehe Buch* 3-ik kiadása tökéletes ellentéte az 1744-ben megjelent első kiadásnak. Ebben Hippel olyan államról álmodik, amelyben a nőket engedelmességre kényszerítik. A nők jelentéktelenségétől a legüdvösebb hatást várja. Keserű hangulatát szerelmi csalódása okozta. Gúnyolódik, hogy fájdalmát ne lássák.³ A harmadik kiadásban viszont a női nem lovagias védőjének mutatkozik. A férfi ne engedelmességet kívánjon a nőtől, hanem bizalmat. A házasság kölcsönös tiszteleten alapuljon; a legtöbb szerencsétlen házasságért a férfiak felelősek, mert elnyomják a nők egyéniségét. Igazságtalannak tartja a nők jogfosztását, politikai és gazdasági egyenrangúságot követel. Az *Ehe Buch* 3. kiadása Mary Wollstonecraft erős hatását mutatja.⁴

Az emberi jogok légkörében fogamzott eszmék természet-szerűleg vonzották a racionalis ideológiában élő Hippelt; a nőről és a nőkérdésről való véleményét rendszeresen híres munkájában *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber* tárgyalja. Bizonyítja azt a tételt, hogy a nők politikai és szociális egyenjogúságra jogosultak. A természet egyenértékű emberi lényeknek alkotta a férfit és a nőt, s nem akarta, hogy az emberiség egyik fele megnyomorítsa a másikat. Az ősszállapot az egyenlőség volt. Anyai kötelessége teljesítése közben a nő lassan háttérbe szorult. Felosztották a munkát: a férfi választotta a vadászatot, a nő háztartást.

A különböző foglalkozásoknak megfelelően kifejlődtek az adott helyzetből származó hátrányok.

— „Mit kleinlichen Gegenständen und mit Tieren umgeben, die Zaum und Gebiß geduldig trugen, sank das Weib nach und nach an Körper und Seele zu einer niederen Stufe

¹ Th. G. von Hippel: *Über die Ehe*. Berlin, 1792.

² J. Cherny: *Sterne*, Hippel und Jean Paul. Franz Muncker: *Forschungen zur neueren Literaturgeschichte*. XXVII. Berlin, 1904. 25. l.

³ Höhn es: Theodor Gottlieb von Hippel. *Die Persönlichkeit und die Werke in ihrem Zusammenhange*. Bonn, 1909. 59. l.

⁴ E. Rauschenbuch: *A Studie of Mary Wollstonecraft*. London. 1884. 148. l. V. ö. H. Simon: *William Godwin und Mary Wollstonecraft*. München, 1904. 62. l.

herab und lernte geduldig sich bei seinem Despoten mit der Stelle einer ersten Sklavin begnügen.“⁵

Minthogy csak a férfi volt fegyverek birtokában, nem csak magát védelmezte, hanem a tulajdonát is; ide számította a családját s elsősorban a feleségét. Függségi viszony állt tehát elő. Nem a fizikai, vagy szellemi erő túlsúlya adta a férfi kezébe a kardot, — állapítja meg Hippel — a körülmények segítették azt elő; következményük a nő szolgasága lett. De az ember szabadságra született, s ahol a szabadságot elnyomják, ott az emberi kultúra sem fejlődik. A nő is ember „... ist (sie) wie der Mann, es gibt hier keinen Unterschied, sie sind allzumal Menschen und mangeln des Ruhmes, den sie haben sollten.“⁶ Szabadság és jogok illetik meg tehát a nőt is az „emberi jogok“ alapján. A női nem elnyomásával sajátmagukat is lealacsonyították a férfiak:

— „Scheint es nicht eine Art von Degradation seiner Selbst ein Frauenzimmer zu ehelichen, das im Grunde so ohne Bedeutung ist?“⁷

A nők hibái száanalomraméltó helyzetükből fakadnak; az erőszak pedig legkevésbé sem alkalmas az erkölcs nemesítésére. Hippel szerint a nők fizikai gyöngesége pusztító előítélet, klíma, s nevelés eredménye; de ha még a fizikai gyöngeséget el is fogadnók, hol maradnak a nők pszichikai gyöngeségének bizonyítékai? Ki merné tagadni a női lélek erejét?

— „Sind nicht von Zeit zu Zeit aus dem anderen Geschlecht große Seelen aufgestanden, die alle jene ihnen aberkannten Geisteseigenschaften in einem sehr vorzüglichen Grade besaßen? Woher diese eben nicht so seltenen Erscheinungen, wenn es nicht Anlagen dazu in den Weiberseelen gäbe, und es nur eines Zusammentreffens günstigerer Umstände bedürfte?“⁸

Alkalmat kell adni a nőknek hajlamaik kifejlesztésére: erejük teljében fogják megmutatni valódi értéküket. A nők mint emberek emberi jogokra, mint polgárnők politikai jo-

⁵ Th. G. von Hippel: Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber. Berlin, 1792. 99. l.

⁶ Id. m. 119. l.

⁷ U. o. 152. l.

⁸ U. o. 58. l.

gokra tarthatnak igényt. Mi segítheti a nőket a célhoz? Csakis a jobb nevelés. Mindkét nemnek egy a célja, az emberi tökéletesedés; miért tesznek tehát a nevelésben lényeges különbséget? Neveljenek embereket és polgárokat, tekintet nélkül a nemek különbségére. A természetes nevelés esetében minden vissza fog térni a természet rendjéhez. Hogyan engedhették az emberiségnek éppen azt a felét műveletlenül felnőni, amelyre a nevelés fontos feladata hárul? „Es ist fast noch Wunder, daß wir Menschen sind“ — állapítja meg Hippel.⁹

Ha a nők az egyforma nevelés következtében majd emberekké fognak válni, megkaphatják az őket megillető részt az államügyek intézésében. A nő közreműködésétől Hippel általános javulást remél a közélet terén.

— „Wär' es dem Staate ernst die große und edle Hälfte seiner Bürger nützlich zu beschäftigen; fühlte er die große Verpflichtung, diejenigen, welche die Natur gleichmachte, auch nach Gleich und Recht zu behandeln, ihnen ihre Rechte und mit diesen persönliche Freiheit und Unabhängigkeit, bürgerliches Verdienst und bürgerliche Ehe wieder zu geben; — öffnete er den Weibern Cabinette, Dikasterien, Hörsäle, Comptoire und Werkstatt, ließ er dem vermeintlich stärkeren Manne das Monopol des Schwertes, wenn der Staat sich nun einmal nicht ohne Menschenschlächter behelfen kann oder will; und machte er übrigens unter beiden Geschlechtern keinen Unterschied, so wie die Natur es wollte und wie die bürgerliche Gesellschaft es auch wollen sollte, wenn sie sich nicht etwa ihrer natürlichen Herkunft schämt, so würde Staatwohl und Staatglückseligkeit sich überall mehren, die Menschen wachsen wie die Weiden an den Wasserbächen und die Menschheit ihrer großen Bestimmung mit schnellen Schritten zueilen.“¹⁰

A nők praktikus gondolkozásától és eredeti jóindulatától várja Hippel, hogy az állami életben a jóság és megértés irányadó legyen. De a művészetre és a tudományra is előnyös lesz a nő társadalmi és politikai újjászületése, mert a nők

⁹ U. o. 210. l.

¹⁰ U. o. 341. l.

a természetnek legközelebbi rokonai. Hippiel hangsúlyozza, hogy a női egyéniséget nem szabad elnyomni. Mint individualista szentnek tartja az én szabad fejlődését.

— „Warum soll das Weib nicht Ich aussprechen können. . . Ist es nicht der größte Menschenvorzug, sich selbst zu kennen?“¹¹

A nő legyen erős egyéniség, tudja, hogy mit ér és mit akar. A nő élete éppen úgy öncélú, mint a férfié.

— „Das Weib sei nur des Mannes wegen? Wohl, so vie der Mann des Weibes halber.“¹²

A nő a házasságban fejlődik ki teljesen, úgy mint a férfi, mert nő és férfi csak együtt teszik ki az embert. Adják viszsa a nőnek jogait s alkalmat, lehetőséget képességei kifejtésére; ne féljenek, hogy női mivoltából ezzel veszíteni fog:

— „Die relativen Bestimmungen des Weibes in der Gesellschaft, insoweit es Weib ist, sind so ewig, wie die Bestimmungen des Mannes als Mann.“¹³

Társadalmi állapotának változásával a nő is megváltozik. Eddig ismeretlen ereje kifejlődik; nem szűnik meg nőnek lenni, csak az a nő fog eltűnni, akit a mostani társadalom ismer. Ez a változás az egész emberi társadalom értékét emelni fogja, mert áll a tétel:

— „Wenn . . . (die Sklaverei) auch nur im Kleinen, in einer einzigen Beziehung geduldet und geübt wird, macht . . . (sie) kurz, oder lang alles zu Sklaven.“¹⁴

Hosszú századokon keresztül rabszolgaság, tudatlanság, zsarnokság uralkodott Európában. Az emberi jogok kivívásával a nőket is fel kell szabadítani alárendeltségükből, — követeli Hippiel — s meg kell adni nekik azokat a jogokat, melyek őket, mint embereket megilletik. A nő nem maradhat mozdulatlan, midőn a férfi előrehalad, mert különben összeközösbe kerül a felvilágosodással.

Racionalizmus, individualizmus jellemzi Hippiel egyéniségét. Ezek az irányok határozzák meg állásfoglalását a nő-

¹¹ U. o. 192. 1.

¹² U. o. 267. 1.

¹³ U. o. 407. 1.

¹⁴ U. o. 149. 1.

kérdéssel szemben is. A felvilágosodás felszínre hozza az eddig elrejtett és elnyomott emberi értékeket; ez a változás felszabadulást, elsősorban emberiesedést jelent. A 18. század széttöri a merev falakat és az erős láncokat, hogy az egyén önálló életét, az ember lelkét felszabadítsa. A 18. század az Embernek százada; minden belőle fakad és hozzá tér vissza.¹⁵ A világnézet változása maga után vonta a női ideál változását. Amikor Hippel a nőt az emberiségbe besorozza, új, emberibb, önállóbb nőtípusért harcol; ezzel válik úttörővé a modern nőmozgalom történetében. — A nő egyéniségét, lelkét nem pszichológiai szempontokból, hanem a racionalisztikus ideológia külsőséges szempontjaiból magyarázza. Praktikus idealizmusa, amellyel a nőproblémát látja, jellemző a felvilágosodás korára. A felvilágosodás, szabadság és egyenlőség eszméit Hippel a nőre is kiterjeszti, és ez munkájának legfontosabb elvi eredménye.

III.

A magyar nőmozgalom.

Az első röpiratok. A forradalmi nőtípus: Ujfalvi Krisztina.

1783 óta a nőkérdés hazánkban is napirenden van. 1790-ből három érdekes röpirat bizonyítja, hogy a magyar nők külföldi asszonytársaik példáin felbuzdulva, részt kérnek a közügyekből. Az első röpirat a magyar nőknek azt a kérelmét terjeszti az országgyűlés elé, hogy az ülések lefolyását a karzatról hallgathassák. Bárány Pétertől való: *A Magyar Anyáknak Az Országgyűlésre egybegyűlt Ország Nagyai, a Magyar Atyák elejébe terjesztett alázatos Kérések*. 1790. Angol példára hivatkozik, minthogy a magyar alkotmány legközelebb áll az angolhoz.

— „Szabjatok ki a Haza boldogságának Templomában részünkre egy helyet, — de csak eléggé poltzosan. — hogy magzataink boldogságának édesen hangzó szava szabadon harsoghasson ajakitokról az Anyák füleibe.

¹⁵ K. Joël: Wandlungen der Weltanschauung. Tübingen, 1928. I. 720. l.

— Ily-képpen mi-is el-jutunk fel-tett tárgyunkhoz; — mi se leszünk alábbvalók az Anglus-Dámáknál, Anyáknál.“ (4. l.)

A röpirat hangja tiszteletteljes és szerény. Megtaláljuk már benne a nőmozgalom alapgondolatának csíráját.

— „Mi kedves Férjeink, szint oly nemes jussal bírunk, mint Ti; szint úgy fele részét tesszük az Hazának, mint Ti, nincs is világos törvény arról, hogy a Magyar Nemes Asszonyságok szint olly szabadok ne legyenek, mint Ti: tehát miért nem engedhetnétek meg, hogy szabad létünkre egy szabad Hazának szabad Országgyűlésén — az igaz szabadságnak Jelén — meg-ne-jelenhetnének; főképpen midőn ezen fel-tett célunkra nézve nem kérünk egyebet, hanem tsak azt amivel az Anglus Dámák kérkednek?“

— „Akarjátok talán, hogy mi, a Ti feleségetek, kik anélkül is mind ekkoráig házainknak négy falai közé zártt foglyok, nagyobb rabjaitok legyünk, mint az Anglus Dámák az ő Férjeké?“ (5—6. l.)

Ebben a röpiratban találkozunk először a női önérzet magyar megnyilvánulásával: nincs különbség a férfi és a nő szellemi képességei között, sőt az orvostudomány igazolja, „hogy az asszonynak elméje gyorsabb, virgontzabb, serényebb minden rendű dolgoknak feltalálására, mint a Férj-fié.“ (6. l.)

— „Ha az ékes vagy hasznos Tudományoknak Tudós Magyar Társaságok által leendő gyarapodásáról gondolkozik az Ország gyűlése; felgerjed a' mi szívünk is az előadott okok által azoknak szeretetére, mellyből az következik, hogy a tudós Társaságok Tagjait, mind Pénzbeli, mind pedig asszonyi édesgető s elevenítő dicséreteink által, önként nem csak támogatni fogjuk; hanem bennünk is fellobban a' Tudományoknak lángja úgy, hogy a' Magyar Nemes Asszonyságoknak termékeny elméjekre nézve a vidék Nemzeteknek bámulására Magyar Saphó-kat Corinnákat Madame Sevigné-ket Madame Grafigni-ket számlálhatna ditső országotok.“ (19. l.)

Bárány röpiratát németre is lefordították: Der ungarischen Mütter an die zum Reichstag versammelten Magnaten und Ungarische Väter demüthige Bitte, aus der ungarischen

Sprache Buchstablich übersetzt und den Deutschen Damen gewidmet (Gedruckt im Römischen Reich, 1791).

Ugyanebben az ügyben jelenik meg a másik röpirat: *Magyar Asszonyok Prókátora a Budán összevegyült Rendekhez.* 1790. — Írója nem nevezi meg magát, később kiderült, hogy Pálóczi Horváth Ádám a szerző.¹ Ő is támogatja a nők kérelmét:

— „Csak oda megy hát ki minden javallásom; hogy mivel az Asszonyok sem nem olyan ostobák, hogy a' közönség javát meg ne-értenék; sem nem olyan semmik Országunkban, hogy Társaságunk tagjainak ne tartattatnának, illendő volna őket, mind az Alsóbb mind a Felsőbb Polgári Gyűlésekbe be-botsátani, s megengedni, hogy Férjeiknek, Tanácskozásait, Törvény-tételeit szinte úgy hallgathassák, mint az Író Deákok s olyan köz-rendű Férjfiak, a'kik nemesek ugyan és hazafiak.“ (26. l.)

Horváth újabb jogokat is követel. A nők között is akadnak tudósok, bátor és bölcs uralkodók — miért zárják ki őket az ország ügyeinek irányításából?

— „Nagy kérdés, ha egy királyné koronát viselhet, s jól is igazgathat, nem látom, miért ne igazgathatna jól s ne viselhetne mind a Törvényes mind a Polgári igazgatásban hivatalokat a koronán alul is; holott ott szemmel-látás, s első fül után igazgatna, nem úgy, mint néha eddig.“²

A magyar nő művelődési törekvéseit is támogatja, már csak a gyermeknevelés érdekében is. „De tsak igaz az: hogy könnyebb az éles, kitsinosított elméjű asszony gyermekéből a nevelés által nagy embert faragni, mint a tsupa botból Merkuriust.“³

A harmadik röpirat a férfiak feleletét tartalmazza; ezt is P. Horváth Ádám írta: *A férjfiak felelete az Asszonyokhoz,* 1790.⁴ A kérelem megadását a következő feltételekhez köti:

1. A nők ismerjék el a férfiak elsőségét. „Mert hiszen jól mondjátok Kedveseink! hogy nem tsak tsupa szépek, nem

¹ L. Tud. Gyűjt. 1822. II. 70. l.

² Magyar Asszonyok Prókátora a Budán összevegyült Rendekhez A magyar nőmozgalom régi dokumentumai. Budapest, 1907. 25. l.

³ U. o. 27. l.

⁴ A magyar nőmozgalom régi dokumentumai. 3. l.

csak gyönyörűség végett teremtettek vagytok; hanem részesi, minden emberi derékségeknek s nem vagytok szolgálk, rabjaink, hanem véreink, Testvéreink, Atyáinknak velünk egygyütt törvényes örökösei; nem tsak házi foglalatosságokra rendeltettek, hanem a Ház népnek mint megannyi kised Társaságoknak sarkalatos tagjai: s abban a társaságban a Tisztelettel s magatok alkalmaztatásától igen sok függ és bizonyára az olyan Férjfi örömet megengedheti Feleségének, hogy ő vele egy méltóságú legyen az Asszony a Háznál, a kinek Felesége hiszi is, mutatja is hogy előbb való ő nála az ő Ura.“ — 2. A nők neveljék maguk gyermekeiket. 3. Ne majmoljanak idegen divatot. 4. Tanulják meg a magyar nyelvet.

Ez a röpirat négy nappal később kelt, mint az előbbi (1790. július 18). A magyar asszonyok valóban megkapták kérésükre az engedélyt, ugyanakkor, amikor a francia konvent kitiltotta a nőket minden nyilvános gyűlésből. Ha kevés kivétellel, még is csak érintette a francia forradalom eszméáramlata a magyar nőket.⁵

Az 1790-es évek közepéről származik Molnár Borbára és Ujfalvi Krisztina vitája a nőkérdésről: *Barátsági vetélkedés vagy Molnár Borbárának Máté Jánosné asszonynak A' Két' Nem' Hibái és Érdemei felől folytatott Levelezései*. Kolozsvár, 1804. Mindkettő boldogtalan házasságban szynlődő szerencsétlen nő, de ez az állapot egészen más érzelmet vált ki a konzervatív Molnár Borbárából, mint az új eszményeket hangoztató, forradalmi szellemű Ujfalvi Krisztinából. Molnár Borbára nem talál semmi kifogásolni valót a nők helyzetében — ha hibák vannak, azokat a nők maguk okozzák — gondolkodásmódja, érzelmi skálája tisztán a 18. század felfogását mutatja. Nem így Ujfalvi Krisztina. Még külsőségekben is szakít a tradíciókkal; amazonosan öltözik, magas kalapot hord, lovagol, férfiakkal levelezik.⁶ Örömmel köszönti az új kort, mely megváltást fog hozni a férfiszarnokság alatt szynlődő női nemnek.

⁵ Kornis Gy.: A régi magyar nőmozgalom és leánynevelés. Budapesti Szemle. 1927. jan. 11. 60. l.

⁶ V. ö. Endrődi S.: Magyar hölgyek életrajzai. Ujfalvi Krisztina. 11. l. és Zilahy K.: Hölgyek lantja. Pest, 1865. XVIII. l.

Oszol a vastag köd, mosolyog a Napfény.
 Lelkesíti mejjem egy éltető remény,
 Hogy már valahára, jó vize malmára
 Nemünknek is: 's kap a ditsőség halmára;
 A' honnan — is tsak a más Nem' kevélysége
 Zárta-el, s előttem be unt kevélység-é;
 Ki tsak azért rejté a Nap-fényt el töllünk
 Hogy rab szolgálókat tehessen belöllünk;
 Mely ravaszságának ez a foganatja,
 Hogy kevélységének lettünk áldozatja. (15. l.)

Tudja, hogy sokan kárhoztatják majd eszméiért, de igazának birtokában bátran fogja túrni a gáncoskodást.

— „Nem bánom, hibáztasson akárki, ha sajnálom és pártját fogom az igazságtalan és határtalan hatalom alatt sinylő Nememnek.“ (29. l.)

Legfőbb érve a természetjog. Lehetetlen, hogy a természet — mely „egyértelmű az igazsággal“, s amely még egy bogár kikerülését is kötelességiünkké teszi — az egyik nemet a másik zsarnoksága alá rendelte volna. Minden hibáért a férfiak felelősek, mert visszaélve szabadságukkal, rabszolgaként bánnak a nőekkel, akik minden világosságtól elzárva sinylődnek. A férfi abszolút ura a nőnek... — a parantsoló mód nyelve rugóján hever, azzal a kettős petsétű eredeti Diplomával, Férjfi vagyok én — akarom s meg kell lenni.“ (47 l.)

A nő tökéletesedése az egész társadalom javát szolgálná, s a férfi, megismerve a nyereséget, inkább megbecsülné örökös társát. A két nem egyenértékűségének gondolatát Ujfalvi Krisztina erősen hangsúlyozza. A nő és a férfi csak testben különböznek egymástól. Nem állhatott a Teremtő szándékában, hogy két egyenértékű ember közül az egyiket a másik rabjává rendelje.

— „Valamint a szívnek, s a léleknek tehetségeit egyaránt osztotta a Teremtő mind a két Nembe, úgy egyiket a másikéért, s a másikat az egyikéért teremtette.“⁷

Csak a francia forradalom után kezd kialakulni az a gondolat, hogy a nő nem csak nő, hanem individuum, egyén. Ezt a gondolatot még a romantika asszonyai sem hangsúlyozzák — de mi már megtaláljuk Ujfalvi Krisztinánál, aki

⁷ U. o. 52—53. l.

magát ép úgy, mint társait „ember asszonynak“ tartja. Nagy haladás ez a kor felfogásához viszonyítva, amely a nőt többnyire még „asszonyi állatnak“ aposztrofálja s másodrendű egyénként kezeli.⁸

IV.

A német romantika.

A belső erkölcsiség. Lucinde. Az élő modellek: Caroline. — Dorothea. — A szalón. — A romantika jelentősége.

A modern szellemi élet jellemző sajátossága az individualizmus; az egyén legszentebb joga, hogy képességeinek szabad fejlődést biztosítson. Az emberi öncélúság gondolata a francia forradalom egyenlőségi s szabadság-eszméiben gyökerezik. Ez a gondolat szembeszáll a tradíciókkal és az előítéletekkel. A nőemancipáció német irodalmában Hippiel az első, aki hadat üzen a női élet hagyományainak és előítéleteinek; már nála megtaláljuk a „belső erkölcsiségű romantikus emberideált.“ A romantikusok feszülten figyeltek az emberi lélek megnyilvánulásaira. Óvakodtak érzelmi életük vágyaival szembeszállni, mert azokban az ember lelkiségének megnyilatkozását látták. Organikus erkölcsiségre gondolnak; ennek törvényei szükségszerűleg megtalálhatók minden emberben. A romantikusok az esztétikus világnézet elvei alapján a költészetben és az életben egyaránt hirdetik, hogy az élet törvényeit egyetlen etika sem képes a maguk valóságában meghatározni; erre a feladatra csak a költészet vállalkozhatik.¹

Az embernek kötelessége önmagát képezni, hogy magas életcélját elérhesse. Az emberi tökéletesedés gondolata központi helyet foglal el a költészetben. A műveltség feladata, hogy az embert transcendens énjének birtokába segítse. A romantikus műveltségi eszmény tovább fejleszti a nőemancipáció alapgondolatát. A szerelem nem pusztá érzékiség többé, érzéki és lelki mozzanatokból tevődik össze; átélésé-

⁸ V. ö. Cserei F.: Magyar, Székely Asszonyok Törvénye, Kolozsvár, 1800.

¹ Dilthey: Das Erlebnis und die Dichtung. Leipzig, 1906. 25. l.

ben tehát mind az észnek, mind a szívnek szerepe van. Természetes, hogy a szerelemnek ez az újabb felfogása magas igényeket támaszt a nők szellemi képességeivel szemben. E korban a legcsinosabb asszony sem tetszett volna műveltség nélkül. A befelé néző romantikusoknak csak a szellemet viszsztatükröző szépség tetszik; az a szépség, mely az ember halhatatlan részével rokon és túléli a mulandó testet.²

A nő immár magasabb műveltséget szerez; ez elősegíti az emancipációt. A belső ember lesz a törvényadó; minden külsőséges, konvencionális „polgári” elem gúny tárgya. A polgári házasság kemény igának tűnik fel a romantikus előtt, mely csak a „plebs” számára lehet irányadó, mert ez önmagát irányítani nem képes. Ez a forradalmi felfogás természetesen az eddigi uralkodó állapotokat tökéletesen megváltoztatja.³ A romantika a nő emancipációját hirdeti, mivel a műveltség lehetőségéért harcol és szembeszáll a házasság fennálló intézményével. Friedrich Schlegel Lucinde regényében tükröződnek vissza a legtisztábban a kor emancipációs tendenciái. Lucinde hosszú ideig hírhedt munka volt, bár korántsem az érzéki szerelem és a szabadosság apoteozisa, aminek sokáig tartották. Schlegel az új szerelmi felfogást, a szerelem új átértékelését akarja kifejezni, a lelki, szellemi és fizikai szerelem szintézisét. Lucinde két ember teljes egygyéválásának élménye. Az érzelem a tartósság biztosítója: „Es ist Ehe, ewige Ehe, ewige Einheit und Verbindung unserer Geister nicht bloß für das, was wir diese oder jene Welt nennen, sondern für die eine wahre, unteilbare, namenlose, unendliche Welt, für unser ganzes ewiges Sein und Leben.“⁴ Külső forma nélküli házassággal van tehát dolgunk, mely nem a törvényből, hanem lényegéből kifolyólag szent és felbonthatatlan. Lucinde az erotikus és a lelki szerelem szintézise: benne a nő az universum közvetítője szerelmese számára.⁵

² R. Huch: Blütezeit der Romantik. Leipzig, 1908. 254. l.

³ O. Walzel: Deutsche Romantik. Aus Natur und Geisteswelt. Leipzig und Berlin, 1926. I. 62. l.

⁴ Fr. Schlegel: Lucinde. Deutsche Literatur, hg. von Heinz Kindermann. Romantik. IV. Lebenskunst. Leipzig, 1931. 159. l.

⁵ P. Kluckhohn: Die Auffassung der Liebe in der Literatur des 18. Jahrhunderts und in der deutschen Romantik. Halle, 1922. 132. l.

Schlegel kigúnyolja a polgári házasságot, ahol a házastársak kölcsönös megvetésben élik le az életüket:

— „Er (erblickt) in ihr nur das Geschlecht, sie in ihm die bürgerliche Stellung und beide in den Kindern ihr Machwerk und ihr Eigentum.“ (181. l.)

Nemcsak a Lucindében, hanem egyéb értekezésekben is hadat üzen Schlegel a nőről s a házasságról való szokásos felfogásnak. Szellem, műveltség, lelkesedés teszük szerinte a nőt kedvessé; a polgári társadalom női eszményét kigúnyolja. Keserűséggel beszél a férfiak ostobaságáról, akik a műveletlen nőtől ártatlanságot várnak. Tisztaság szellemi képességek nélkül csak prudéria következménye lehet; a prudéria pedig igény a tisztaságra erkölcsiség nélkül.⁶ Az ember első erkölcsi kötelessége a szembeszállás, mind az objektív törvénnyel, mind¹ a hagyományos joggal szemben. Lucinde valójában opposzió a társadalmi morál, a polgári hazugság, a hamis szemérem és a kicsinyes gyávaság ellen.⁷ Jellemző, hogy az emancipációról szóló értekezéseiben Schlegel nem az egyenlőség eszméjéből indul ki. A német értekezések általában sokkal kevésbé hangsúlyozzák az egyenlőséget, mint a francia forradalom asszonyai, akik számára politikai szempontok voltak az irányadók. Itt inkább a nemek különbsége áll az előtérben.⁸ Friedrich Schlegel is azt bizonyítja, hogy a nő és a férfi ugyanazon lényeknek különböző, de egyenértékű válfaja s csak együtt alkotnak egységet. A női egyéniségnek elismerésével és a romantikus műveltségi ideál hangsúlyozásával érte el a romantika jelentőségét az emancipáció történetében.

Friedrich Schlegel a Lucinde problémáit két nőnek közhelhette: Caroline-nek és Dorothea-nak. Első modellje Caroline volt, ki megvalósította az „önálló nőiességről“ alkotott ideálját. Caroline egyénisége a romantikus nő sajátosságainak szinte szimboluma. A romantikus nőnek a férfiak ösztönzésén kívül öncélú érdemei is vannak.

A forradalom vad napjaiban nem alakulhatott ki pozi-

⁶ Fr. Schlegel: Fragmente, u. o. 151. l.

⁷ R. Haym. Die romantische Schule. Berlin, 1920. 568. l.

⁸ H. Lange: Die Anfänge der Frauenbewegung. Berlin, 1927. 5. l.

tív női kép, fejlődésképes nőtípus. A romantika idejében beszélhetünk először a nőideál megváltozásáról. A romantikus nő egyéniségében testesülnek meg a kornak azok az ideái, amelyek a további átalakuláshoz és fejlődéshez vezettek. A modern nő szabadságharca folyamán különböző változásokon ment keresztül. A romantikus nő az első fejlődési fok. Most jelennek meg először a „belső szabadságért“ harcoló asszonyok, akik meggyőződésük szerint cselekednek. A társadalom fennálló intézményeit semmibe véve, szívük szavát követik. Szerintük az igazság és a szabadság az erkölcsiség legfőbb tényezője. Mit értenek igazságon? Érzelmük szabad kiélését. Az életet fenéig akarják üríteni, a legnagyobb mélységeket átélni. A szenvedélyesség divat lesz. Mindenfajta szerelmi kalandba bonyolódnak, csak egyéniségük: belső törvényére ügyelnek. A belső törvények megértése természetesen nehézségekbe ütközött és számos konfliktushoz vezetett; ez gyakran úgy tünteti fel őket, mint akaratnélküli ösztönlényeket.⁹ A legérdekesebb romantikus nő kétségtelenül Caroline.

Gyöngéivel és hibáival együtt szilárdan körülvonalozott egyéniség. Erős vágy élt benne az élet szabadabb és erősebb lélekezete után; istenek és emberek ellenére boldog akart lenni. Carolinét az erős öntudat emeli az ösztönlények fölé. Szilárdan hitt az ember önrendelkezési jogában; jogosultnak tartotta a társadalmi és erkölcsi törvényekkel való szembezállást, ha az ember elég erős a tettek következményeinek viseléséhez. Amidőn a válaszüton áll, felteszi magának a kérdést:

— „Willst du gebunden sein und gemächlich leben und in weltlichem Ansehen stehen bis ans Ende deiner Tage oder frei, müßtest du es auch mit Sorgen erkaufen? Die träge Natur lenkte sich dorthin und die reine innerste Flamme der Seele ergriff dieses, ich fühle was ich muß, weil ich fühle was ich kann, schelte mich niemand unvernünftig, ich habe wohl erwogen und kenne den ganzen Wert einer Lage, wie sie in die gewöhnliche Reihe der Dinge paßt, aber verblenden konnt

⁹ O. Walzel: id. m. I. k. 84. l.

er mich nie über den wahren Wert des Lebens. Wer sicher ist die Folge nie zu bejammern, darf tun, was ihm gut dünkt.“¹⁰

Caroline egyénisége ezekben a szavakban tisztán áll előttünk. A lélek törvényeiben rendületlenül hívő nő képét látjuk magunk előtt. Lehet, hogy ez a belső törvény az embert félrevezeti. De még a ballépések is jogosultak, ha az ember meggyőződéséből fakadnak. — A belső szabadságnak nincs „morálkódexe“, és nincs közvéleménye. Az egyetlen bíró maga az ember.

— „Es bekümmert mich wenig — vallja Caroline — was die Menschen von mir sagen weil ich selten frage, wie kann das anderen erscheinen wenn ich vor mir selbst, unbefangen oder gerechtfertigt darstehe.“¹¹

Az ember sorsa önmagában van. Mindenki saját magának felel tetteiért. Megvetésre méltó az ember, ha saját balsorsáért másokat okol.

— „Der eine betet, der andere klagt das Schicksal an, der Grund des Übels liegt aber nicht jenseits der Wolken.“¹² Caroline szilárdan hiszi, hogy minden nyugtalanság és hiba önmagából az emberből fakad. A legsanyarúbb körülmények között is megőrizte belső szabadságból fakadó lelki egyensúlyát, amely nélkül nem tudott volna élni. Annál boldogabb volt, minél szabadabbnak tudta magát. Ha azt állítja, hogy mindig hűséges volt és soha sem vétett az erkölcsiség ellen, úgy igazat szól. Valóban mindig hű volt önmagához és a romantikusok „belső egyéniségéhez.“ A személyes meggyőződés az egyetlen, ami a romantikus embernek biztosítékot nyújt; ilyen értelemben elfogadhatjuk, hogy Caroline „hűségre született“ és a belső erkölcsiség ellen soha sem vétett.

— „Dieses Bewußtsein eben von innerlicher Treue hat mich oft böse gemacht, hat mir erlaubt wägend zu erlauben. ... Ich kannte das ewige Gleichgewicht in meinem Herzen. Konnte mich etwas niedereres vor dem Untergang bewahren, als dieses Höchste? Und wenn ich mir Verzweiflung berei-

¹⁰ Carolinens Leben in ihren Briefen. hg. v. Reinhard Buchwald. Leipzig, 1923. 129. l.

¹¹ U. o. 100. l.

¹² U. o. 59. l.

tet hatte in der Verzweiflung der von mir geliebten. Ja, ich würde im Scherz darüber verzweifeln im Gewissen nicht, niemals könnte ich, wie Jakobi ausrufen: verlasse dich nicht auf dein Herz. Ich müßte mich auf mein Herz verlassen, über Not und Tod hinaus und hätte es mich in Not und Tod geleitet. Das ist mein unmittelbares Wissen, daß diese Sicherheit sicher ist und könnte sie in mir zerbrochen werden, so möchte sogleich die Vernichtung eintreten, für mich nämlich.“¹³

Lényének határozottsága volt Caroline büszkesége, biztonsága. Tudta, hogy sokszor tévedett, de sohasem veszítette el magabiztonságát. Világnézetének és a romantikus ideológiának megfelelően hirdette, hogy az ember boldogságra született, az élvezetekért él és célja eléréséhez minden eszköz jó. A hibák, a ballépések is menthetők, ha az ember meggyőződésből cselekszik és nem veszíti el önmagát. Caroline bátorsága és ereje a veszéllyel csak növekedett. Minden gyöngesége ellenére olyan erő birtokában volt, hogy egy-egy bukás után fel tudott ismét emelkedni és újból biztosan folytatta útját.

Friedrich Schlegel, a nőemancipáció romantikus apostola, Carolinén keresztül ért meg a tethez, mint ahogy Caroline volt mintája az „önálló nőiességről“ alkotott ideáljának is.¹⁴ A Lucindében emléket állít neki: „Auch diese Krankheit wie alle vorigen heilte und vernichtete der erste Anblick einer Frau, die einzig war und die seinen Geist zum erstenmal ganz und in der Mitte traf.“¹⁵ — 1733-ban ismerkedik meg Carolinéval, 1794-ben tervezi meg regényét, melyben Carolinének köszönetet akar mondani a neki tett nagy szolgálataért. A regény csak 1799-ben jött létre, amikor Schlegel női ideálja, az író D o r o t h e a V e i t iránt érzett szerelmében megtalálja végső formáját. A mi szempontunkból Dorothea keveset jelent. Dorothea is egyesítette magában a szellemet, a műveltséget, a szenvedély extázisát, a romantikus nő tipikus sajátságait, de ennek ellenére igazi lényével még a múlt század világához tartozik. Ő is széttörte kényszerű

¹³ U. o. 167. l.

¹⁴ O. M a n n: Der junge Friedrich Schlegel. Berlin, 1932. 184. l.

¹⁵ Fr. Schlegel: Lucinde. id. h. 196. l.

körülményeinek korlátait, de ennek oka inkább szenvedélyessége volt, mint a kor felfogása, avagy saját meggyőződése. Caroline a legodaadóbb szerelemben, az önmagáról való megfélelkezésben is egyéniségének tudatában maradt; Dorothea a szeretett férfiban való tökéletes felolvadásban és a teljes alárendeltségben élte ki igazán vágyait. Így vált Friedrich „alter ego“-jává, bár a költő érdeke azt kívánta volna, hogy Dorothea is tudatában maradjon saját képességeinek.¹⁶ Lényének ez az oszthatatlansága, ez a teljesen egy irányba való eltolódás határozottan a 18. század érzelmvilágába sorozza Dorotheát. — Caroline minden másra való tekintet nélkül követte meggyőződésének szavát és megértéssel viseltetett minden szenvedő szív kínjaival szemben.¹⁷ Dorotheát tetteiben nem a meggyőződés vezette; bár elkeseredettségében és szenvedélyében maga is szétszakította egyszer sorsának korlátait, ezt, mint jogot nem ismerte el. Zsidó származása és a zsidóknak a nőről vallott felfogása erősen hozzájárult ehhez az állásfoglalásához.¹⁸ Szükségesnek tartotta a nő alárendeltségét; a nő önrendelkezési jogát mereven elutasította, és végül saját lépését is bűnnek minősítette.¹⁹

Schlegel a Lucinde végleges formáját csak Dorothea szerelmének segítségével tudta kialakítani. Caroline bátorsága s magabiztonsága tiszteletre indította és életre keltette a benne már kialakult új nőideált. De Caroline nem fejezte be a megkezdett folyamatot; Dorotheának kellett az ő feltétel nélküli odaadásával az életébe lépnie, hogy Schlegel a Lucinde végleges formáját megalkothassa. Caroline a szellemére, Dorothea a szívére hatott; így teremtődött meg a Lucinde. Az ideák, amelyekben az új korszellem megnyilvánul s amelyeket Lucinde kifejez, Caroline hatásából származnak. Az új nézetek a házasságról, a nő és a férfi egymáshoz való

¹⁶ J. Körner: Briefe von und an Friedrich und Dorothea Schlegel. Berlin, 1926. VI. l.

¹⁷ I. Tannenberger: Die Frauen der Romantik und das soziale Problem. Oldenburg, 1928. 41. l.

¹⁸ A. v. Hanstein. Die Frauen in der Geschichte des deutschen Geisteslebens des 18. und 19. Jahrhunderts. II. 317.

¹⁹ J. M. Raich: Dorothea Schlegel geb. Mendelssohn und deren Söhne Johann und Philipp Veit. Mainz, 1881. 360. l.

viszonyáról, Caroline egyéniségéből fakadtak. Ő követelte mindig újból, hogy a házasság két egyenértékű ember szabad lelki szövetsége legyen. A házasságban a férfi ne nyomja el, hanem emelje magához a nőt.²⁰ Carolinében életre támadtak az új gondolatok, Schlegel megörökítette azokat az irodalomban.

A német nőemancipáció valójában a romantikából indul ki; ekkor sikerült először élénk szellemi vitákkal s a problémának folytonos felszínentartásával széles tömegek érdeklődését felkelteni. A férfiak magas ideálokat táplálnak a nőkről, Schleiermacher „Katechismus für edle Frauen“ című tíz parancsolatával megjelöli a romantikus nő kötelességeit. A romantikus nő eleget is tesz e kívánságoknak. Ő mutatja meg először, hogy a nőiesség semmi csorbát nem szenved, ha a nő szerető szívéhez csiszolt ész is járul. A romantika az első korszak, ahol ilyen szép és művelt nőtípusokkal találkozunk. Szalónja megvalósította a mult századbéli francia szalón álmát, a „galantéria“ helyett értékes szellemi barátság fejlődött ki nő és férfi között.²¹ A német szalón megteremtéséhez egy eddig a társadalmon kívülálló réteg járult hozzá: a német zsidóság. A felvilágosodás megnyitotta a műveltség kapuit a berlini zsidóság előtt és különösen az asszonyoknál erős érdeklődés támadt a szellemi élet iránt. A nők szerepet akartak játszani a társaságban és ez hamarabb sikerült, semmint gondolni merték volna. A szép és szellemes zsidó nők szalónjai hamarosan a kulturális élet központjai lettek.²²

A romantikusok harca a nőért utópisztikus. Lucinde és Julius távol állnak a valóságtól; az ő területük a költészet s a fantázia. A romantika arisztokratikus világfelfogásával nem gondolt szociális forradalomra. A házasságról való új nézeteket az erős egyénekhez szabták, akik a jelenleg érvényben lévő társadalmat erkölcsi törvényeivel együtt lábbal tiporhatják.

²⁰ J. Tannenberger: id. m. 31. l.

²¹ E. E. Schwabach: Die Revolutionisierung der Frau. Leipzig, 1926. 60. l.

²² A. Gleichen-Russwurm: Geselligkeit, Sitten und Gebräuche der europäischen Welt. Stuttgart, 1910. 79. l.

A nő reális társadalmi helyzete és a romantikusok álomképei között mély szakadék tátongott; ennek tudatában voltak. Még nem teremtődtek meg a nő társadalmi átértékeléséhez szükséges előfeltételek. A külvilágot felháborította a Lucinde, csak privát élmények szemérmetlen feltakarását látta benne. Schleiermacher volt kénytelen egyéniségét a Lucinde védelmének szolgálatába állítani.²³ — Minthogy a romantikusok a valóság s az ideavilág közt fennálló szakadék tudatában voltak, elzárták magukat a külvilágtól s a fantazia birodalmában kerestek menedéket. Schlegel a Lucinde szerelmi problémáját könnyen oldotta meg. Lucinde egyike azon kevés aszszonyoknak, akik a társadalmat minden intézményével egyetemben megvethetik, mert a költészet határtalan világában élnek. A romantika nem jutott el a valóságig; missziója abban állott, hogy a fejlődésképes erőket felszabadítsa, az eltemetett lelkiértékeket felszínre hozza.²⁴ A nő értékének elismerésével, elnyomott lelki képességeinek feltárással hosszú századok előítéletei alól szabadította fel s a további fejlődés útját is kijelölte.

A kritika, az elégedetlenség a házasság fennálló formájával, a vágy az egyénibb és önállóbb nőtípus után a nő emberré-fejlődésének történetében döntő szerepet játszott. A belső szabadságért folytatott harccal egyidejűleg a romantika megteremtette a nő társadalmi átértékeléséhez szükséges lelki háttérrel is. A romantikus nőben női mivoltából kifolyólag már megtaláljuk a hajlandóságot, hogy az egyéni problémákat szociális térre helyezze át. Brandes találóan mondja:

— „Wir sehen, wie sie beständig die Probleme, welche die Männer allein auf das literarische Forum beschränkt halten wollen, auf das soziale hinausziehen möchten, — sie fühlen tiefer den Druck der Verhältnisse, sie sind minder geschwächt durch gelehrte Überkultur und sie haben mehr praktischen Sinn und Blick als die Männer um sie.“²⁵

²³ Fr. Schleiermacher: Vertraute Briefe über Friedrich Schlegels Lucinde. 1800.

²⁴ W. Mahrrholz: Deutsche Literatur der Gegenwart. 1930. 21. l.

²⁵ G. Brandes: Hauptströmungen der Literatur des 19. Jahrhunderts 1906.² II. 95. l.

Megfelelő előfeltételek hiányában ezek a problémák nem lépték túl az egyéni érdekek szűk körét. Új iránynak kellett jönnie, mely az egyéni problémákat az általános emberiekkel váltotta fel.

V.

A magyar romantika.

Elégedetlenség. Nőtisztelet. A műveltségi eszmény.

Miként és mennyiben nyilvánul meg a romantika hatása a nőkérdésben Magyarországon?

A 18—19. század fordulóján a különböző szellemi irányok hazánkban sűrítve jelentkeznek: a racionalizmus s a romantika eszméi szinte ugyanabban az időben tűnnek fel. A 18. század végén Herepei János, a kiváló kálvinista prédikátor már hevesen védi *Az Asszonynak Jussait*.¹ Gondolatait jobbára a felvilágosodás eszme köréből veszi. Megvizsgálja, melyek *Azok a pontok, melyekből az Asszonyokat nézni és megítélni kell*.²

Először: a nő is ember; tehát tökéletesíthető lélekkel született. „Ember az asszony! Tehát ne képzeljük azt, hogy csak érettünk teremtetett.“

Másodsor: az asszony is gondolkodó ember, de mégis más, mint a férfi; ebből következik az a harmadik tétel, hogy az asszony kötelességei különböznek a férfiétól. Herepei szánalomraméltónak tartja a nők helyzetét; jogtalanságuk, műveletlenségük szomorúsággal tölti el:

— „Siratom az Asszonyi nemet, az asszonyi nemnek szomorú állapotját, siratom én. Óh de valyon lészen-e én nekem annyi könny-tseppem, hogy az ő nyomorúsága mindenik nemére csak egygyet-egygyet is hullathassak.“

Íróink csakhamar észreveszik a különbséget a nyugati országok asszonyai és a magyar nők között. Elkeseredetten állapítják meg, hogy tudomány s műveltség dolgában a ma-

¹ Herepei János: *Az Asszonynak Jussai*. Teleki Polixéna felett elmondott halotti beszéd. Kolozsvárott, 1797.

² Herepei János: *Azok a pontok, melyekből az asszonyokat nézni és megítélni kell*. Halotti beszéd Bánffy Klára felett. Kolozsvárott, 1805.

gyar nő mennyire elmaradt külföldi társnőitől. Különösen azok az írók, akik maguk is külföldön jártak, és személyesen győződtek meg a nők szellemi és kulturális előhaladásáról, ragadtatják magukat keserű szemrehányásokra.

— „Mily szép és ditsőséges az Francia-Országban, hogy ott asszonyok, leányok a férfiakkal egyformán szeretik és űzik a szép tudományokat és mesterségeket; tudnak dolgozni és ítélni... Mi nálunk ha egy leány egy pár Románt olvasott és az embernek tudtára akarja adni, hogy akkor érezni és gondolkodni tudott, kénytelenek vagyunk őt a nagy fogyatkozás miatt szép léleknek mondani, mert „inter vaccas bos est abbas“ — állapítja meg a külföldet járt Kisfaludy Sándor.³ Az elégedetlenség nálunk is kialakít egy új nőtípust; ez azonban sokkal passzívabb, semmint hogy a nő forradalmában döntő szerepet játszhatott volna. Finom és gáláns lelkek tűnnek fel, kik az enthusiasmusig szeretik a poézist, ábrándoznak, megvetik a szenvedélyt és kialakítják a magyar précieuset. Kétségtelen, hogy ez is haladás volt.⁴ Iróink azonban nagyobb elragadtatással viseltetnek a német romantika talajából kifejlődött, új pompás nőtípussal szemben. Többen közülük német nőt vesznek feleségül, sőt báró Podmaniczky Károly elfogultságában úgy nyilatkozik, hogy a magyar nő csak mint nemi lény jön tekintetbe, igazi finomságot s szeretetreméltóságot csak a német nőben találni.⁵

Az asszonyok gáláns értékelését az újabbkori társadalomba a francia felfogás hozta be, mégis a német lélek színezte azt át, s alakította ki romantikus nőtiszteletté.⁶ Ez a nő-

³ Id. Gesztesi Gyula: A nő a magyar rokokóban. H. és év n. 142. l.

⁴ V. ö. Baros Gyula: Kazinczy Ferenc és Radvánszky Teréz. Budapest, 1908. 6. l. „Többynire egy érdekes könyv, egy csinosabb vers vagy valamiféle más műalkotás körül forog társalgásuk, melynek ma már csak halvány nyomait találjuk a ránk maradt iratokban. De bármely kevés az, a mi e tekintetben tudomásunkra jutott, mégis fontosnak kell tartanunk, mert innen kezdve látjuk asszonyaink élénkebb részvételét a közösség szellemi életében. Angliában a kék hariusnya, Franciaországban a précieuse elnevezés már gúny számba ment, amikor még nálunk alig akadt ebből a fajtából“.

⁵ Gesztesi: id. m. 147. l.

⁶ Bobula Ida: A nő helyzete a XVIII.-ik század magyar társadalmában. Budapest, 1933. 77. l.

tisztelet a magyar romantikára jellemző. Iróink ismerték a német romantikának a szerelemről vallott felfogását is,⁷ de ez nem talált nálunk termő talajra; idegen volt a magyar lélektől. Annál nagyobb jelentősége van a lovagkor óta feledésbe merült nőtisztelet felelevenítésének; ez teremtette meg a nő társadalmi átértékeléséhez szükséges lelki háttérrel. Az írók tudatára ébrednek annak, hogy a nők hathatós segítséget nyújthatnak hazai irodalmunk fellendítésében. — „Nagy befolyásuk van az asszonyoknak az egész emberi nemre; az ő példájuk felbuzdítaná minden emberben a' Literatura és nyelv szeretetét.”⁸

Foglalkozni kezdenek velük, nekik ajánlják munkáikat, kedvükben igyekeznek járni. Isák Teréz 1828-ban joggal állapítja meg, „egyszer nem íródtak annyi erkölcsi morálok kivált Nemünkhöz, mint ebben a században.”⁹

Az írók gáláns lovagok módjára még az emberi kultúráért vívott küzdelemben is elsőbbséget akarnak adni a nőnek. Fejes János egy németnyelvű értekezésében: *Hat sich das männliche oder das weibliche Geschlecht um die Menschheit mehr verdient gemacht? Zum Vortheile des weiblichen beantwortet von Johann von Fejes*¹⁰ megállapítja, hogy csak a felületes szemlélet mutatja a férfi nagyobb érdemeit. Az emberiség első jótevője a nő volt s nem a férfi; az anya és gyermeke az első társadalmi közösség.

— „Der Mann im Urstande ist für die Gefühle der väterlichen Gesellschaft unempfänglich. Er hat sein Bedürfniß gestillt und verläßt die Theilnehmerin der Befriedigung. Er suchte bloß Vergnügen und dieses wurde ihm zu Theil. — Nicht so das Weib. Das erste Gefühl und ein väterlicher Drang zu den Pflichten der väterlichen Gesellschaft entsteht und fängt bei der Mutter an.“ (16. l.)

⁷ Farkas Gyula: A magyar romantika. Budapest, 1930. 286. l.

⁸ V. ö. Mi akadályozza a Hazai Literatura gyarapodását. Tud. Gyűjt. 1826. I. 39.

⁹ Isák Terézia: A tapasztalások teszik vigyázóvá az Embert, vagy az Allortzás Támadók ellen Allortzátlan védelmezés. Budán, 1828. 19. l.

¹⁰ Pesth, 1808.

Az anya úgy tekinti gyermekét, mint saját lényének egy részét — gondoskodik róla, s ezzel ő veti meg a család alapját: „Die erste dauerhafte Gesellschaft war nicht zwischen Mann und Weib und Kind sondern zwischen Mutter und Kind.“¹¹ A férfit annyira lefoglalja a létfenntartás gondja, hogy szomszédit ellenségnek, az élelem megszerzésében való versenytársnak tekinti, s így az emberi együttérzés nem fejlődhet ki nála. A nő jut először tudatára, hogy gyermeke gondozásával magasabbrendű célokat szolgál; midőn ezekig a gondolatokig eljut, már felülemelkedik a tisztán fizikai élményeken. Szelidebb érzelmek támadnak benne életre, s ezzel az emberi tökéletesedés kezdetét veszi. A gazdagabb érzelmi skálájú nőnek végül a férfit is sikerül a család számára megnyernie; így megveti az emberiség fejlődésének az alapját.

— „Dadurch also, daß das Weib im Urstande für die Gründung und Erhaltung des Menschengeschlechts mehr als der Mann gesorgt, da durch ferner, daß das Weib den ersten Grund zur Cultur gelegt, hat sich das Weib mehr als der Mann im Urstande um die Menschheit verdient gemacht.“

Ki tett az államban az emberiségért többet? A nő itt is megosztotta a munkát a férfivel, mert a természet úgy alkotta meg, hogy minden körülmények között megállja a helyét. Mégis azt kell látnunk, hogy a nőket elzárják az emberi tökéletesedés lehetőségétől. Ha a nő uralkodhat, miért zárják ki az állami élet egyéb területeiről? Fejes munkájának végső eredménye, hogy a nő — lehetőségeihez s körülményeihez képest — többet tett az emberiségért, mint a férfi.

A munkát szívesen fogadták, s ez arra indította a szerzőt, hogy egy másik értekezésével kifejezetten a magyar nőnek tegyen szolgálatot: *Die Ungarische Staatsbürgerin. Ihre Pflichten und Rechte nach den Ungarischen Gesetzen dargestellt und zum Versuch herausgegeben von Johann von Fejes.*

— „Bei der Beantwortung der Frage über das größere oder mindere Verdienst um die Menschheit war das ganze weibliche Geschlecht mein Gegenstand, der Gegenstand dieses Versuches ist bloß das Weib in Ungarn.“

Mire kell a törvényhozónak tekintettel lennie? Ne ke-

¹¹ U. o. 17. l.

zelje a nőt mint gyermeket, mint gyámkodásra szoruló, ne éreztesse a férfi törvényhozói voltát; tanulmányozza a nő egyéniségét, s ennek megfelelőleg készüljenek a törvények; lássa be, hogy sok intézkedés súlyosabban sújtja a nőt, mint a férfit.

Egy nemzet műveltségi állapotára a legjellemzőbb a nő társadalmi helyzete. „Je stärker, tapferer und geistreicher eine Nation, das Weib desto mehr geschont, geachtet, gehrt.“¹²

A nemzet boldogsága nagy mértékben a nők értékelésétől függ; a megvetett, elnyomott nő alkalmatlan a férfi magas és nagy céljaihoz, tévutakra téved, nem válik belőle sem jó feleség, sem jó anya. A rossz házasság gyöngíti a családot, s ezen keresztül az államot.

Mire alapítják a nő elnyomásának jogát? A történelemre nem, mert volt idő, s voltak népek, akiknél a nők voltak fölényben: de a nők uralma sohasem volt olyan nyomasztó, mint a férfiaké. — Mint törvényhozó is veszélyes a férfi a nő számára, de még veszélyesebb mint a törvény végrehajtója.

— „Ein hartes Loos der Weiber, denen weder die Gesetzgebung noch die Vollziehung der Gesetze zukommt. Woher das? Weiß den Gott etwas davon? Wo, wie, wann, wodurch hat er es offenbart? Er, der zu keinem Geschlechte gehört, daß die Männer, die gebiethenden, die Weiber die gehorchenden sein sollen?“¹³

A természet azonos joggal ruház fel mindenkit, nemre való tekintet nélkül, az állam se tegyen tehát különbséget polgárai között. A nemes származású magyar asszonynak ugyanazokhoz az előnyökhöz van joga, mint a nemes embernek. A nő önmagával szabadon rendelkező egyén, joga van a szabadságra, épúgy, mint a férfinek, a polgári élet minden körülményei között. Csak a polgári törvényeknek legyenek alávetve, de ezek legyenek szabad emberekhez méltóak. Mindkét nemet egyenlő jog és tisztelet illeti meg, tehát a törvény egyenlő mértékben is szolgáltasson nekik igazságot. — A nők-

¹² U. o. 13. l.

¹³ U. o. 20. l.

re vonatkozó törvényekkel foglalkozik Szentkirályi Móric: *Értekezés a magyar asszony jussáról* című munkájában. Nyiry István: *Nő jogtan. A szép nem természeti jussainak alaptudománya szerint*:

„Mély és messze ható elmék dolgoznak azon, mi viszonyban kell az országlással tenni egy csekély és az emberiségre keveset jelentő czéhecskét is. Hát elhagyhatnánk-e az emberiség egész felének viszonyairól elmélkedni? Elmulatnánk-e, életünk kedves társainak, elsőbb nevelőinknek, a társalkodások vezetőinek, sőt magoknak, a köztársaságok s országok alapítóinak örök természeti jussaikról hathatósabban gondolkodni?“¹⁴

Lassankint kezdik belátni, hogy a nőnek is joga van a tökéletesedésre. De hogyan érje el célját, ha minden művelődési lehetőséget elzárnak előle? Amint Berzsenyi mondja Dukai Takács Judithoz írt ódájában:

De mint mehetnek nagy pályájokon
Bevont szemekkel s békos lábakon?
S kívánhatjuk e tőlük oly csudát,
Hogy céljainak megfeleljenek
És lelkeinkkel összezengjenek
Ha őket a vak gyermekségbe zárjuk?¹⁵

Idővel egyre sűrűbben, hevesebben követelik a nő művelődési lehetőségének biztosítását.

1825-ben ifjú Jakabfalva y András az *Asszonyi Nem Tudományos Pallérozódásáról* szóló értekezésében kikel „azon részrehajlás ellen, melynél fogva sokan a férfi Nemtől Nemek elsőbbségét vitatván, a Szép Nemet az élet legfontosabb s szebb gyönyörétől a lélek és elme munkásságától, a Természet és tapasztalás vétkes rágalma mellett vakmerően el akarják tiltani.“¹⁶ Hivatkozik a természetre, mely minden gyermekét egyenlő joggal ruházta fel; tehát egyik nem sem követelhet magának előjogokat a másik felett. Jellemző a kor

¹⁴ A M. T. Társaság Évkönyvei. Második osztály. A nyelvtudományi, philosophiai és történetírási osztályok értekezései. III. k. 97. kk.

¹⁵ Berzsenyi Dániel: Összes versei. Pest, 1859. 136. l.

¹⁶ Rövid értekezés az Asszonyi Nem Tudományos Pallérozódásáról. Tud. Gyűjt. 1825. VII. k. 23. l.

gáláns felfogására, hogy a nőt a teremtés koronájának tekintik:

— „A fő valóság a Teremtés munkáját végezvén a maga remekével az Asszonnyal koronázta azt meg, kibe az elő teremtések tökéleteit öszve summámván Istensége szikráját ne gyujtotta volna?“¹⁷

A külföld számos példával bebizonyította, hogy a nők művelődése mennyire előnyös a tudományokra. Magyarországon a sok háború miatt nem érték rá, hogy a nő művelődési problémájával behatóan foglalkozzanak. „Tsuda-e, hogy a' szép nem természettől gyengébb szerkesztetésű lévén, később eszmél ájultából?“¹⁸

A női nem védői egyre merészebb hangokat ütnek meg. Már nem is egyenértékűséget, hanem a női nem értékesebb voltát hirdetik. E szempontból figyelemre méltó a Felső Magyarországi Minerva egyik cikke: *A Fő-rendű Asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni*. A felsorolt érvek között különösen érdekes az a megállapítás, mely szerint kívánatos, hogy az asszonyok a tudományokra adják magukat; — „azért tudni illik, mert férjeik azokban sokszor járatlanok és idegenek. Már pedig felette szánakozásra méltó dolog az, ha valamely főrendű házban a tudományoknak még csak híre sincsen.“¹⁹

Akadnak gáncsoskodók is, kik kelletlenül nézik a nő körül támadt harcokat s szeretnék őt ismét régi keretei közé szorítani. Így már K. J. *Mi a Pedantizmus* c. cikkében:

— „Még a szép nem is, mellynek főtörvénye tetszeni: nem tud megőrizkedni a' Pedantizmus mételetől. Ezzel az Asszonyi szép tulajdonságokat, a szeméretességet, a' jó rendbe szedett kellemetes magatartást, az erőltetés nélkül való szép módot tetemesen megsérti. De itt a' Karakteri rajzolat másra bízom: Tsak annyit mondok, hogy az Asszonynak elég munkát ad az ő eredeti rendeltetése és a' ház belső dolgainak jól intézett igazgatása. A' pennát bizza a' férfiakra, a' Könyvírók, Criticusok sorába ki állani ne töre-

¹⁷ U. o. 25. l.

¹⁸ U. o. 27. l.

¹⁹ Felső Magyarországi Minerva. 1826. 739. l.

kedjék. Jusson eszébe a' páva tollba öltözött szajkó. Nem mind lehet az Anna Schurmann vagy Staël Asszony aki elbírja az író tollát. Elég, ha követheti Cornéliát. Ne kössön fegyvert oldalára, se ne politizáljon: hanem neveljen Gracchusokat a hazának.²⁰

Sebestyén Gábor *Mennyből jött Kirekesztő Privilegium*-a szerint: „Asszonymak sem természeti sem politikai helyzetése nem engedi, hogy ő hosszas időig tanulgasson s tudományos életet éljen: a' tudományt pedig felületesen megérinteni s mindenféleből egy kis esméretre vergődni nem elég. Félszeg tudományával senki sem halad messze. Szép és dítőséges az Asszony rendeltetése: maradjon ő e' mellett, ebben tökéletesítse magát: elég egyben fényleni.”²¹

A legerélyesebb hangú antifeminista cikk névtelenül jelent meg: *Szózat Napkeletről a magyar férfiúi és asszonyi nem viszonyaik eránt* — „Mi napkeleti nemzet vagyunk; ám legyenek német szomszédnénk, franciánék, anglusnék tudományosan nevelve, ám maradjon ezeknek a sok olvasás elmulthatatlan házi szükölködésök; a magyar asszonyi nem enélkül ellehet és néki való kevésszámú jó könyvek megolvasása mellett boldog. A magyar nő a férfiakat illető mélyebb tudományokba ne avatkozzék, magát ne graduáltassa, ne híreskedjék, könyveket ne írjon és a haza bölcsei között ne tanítóskodjék... Magyar férjnek tudományos asszony valami szokatlan és vizsologtató látvány.”²² „Nemzetünkben, mint napkeleti származásúban az asszonyi nem alánk vetettségek ideája ugyancsak meg is vagyon máig oly erősen, hogy ezt belőle ki nem irthatjuk.” (70. l.)

De az asszonyok sem maradnak adós a válasszal. Csakhamar megjelenik a porondon Takács Éva. *Egy Barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében* című feleletében harciasan száll szembe mindazokkal, akik nemét az írói pályáról akarják kirekeszteni.

— „A férfiaknak az írásra ki-rekesztő just tagadom, hogy adott volna valaki; mert a' minden okos teremtéseit

²⁰ Tud. Gyüjt. 1824. XII. 69. kk.; 76. l.

²¹ Tud. Gyüjt. 1926. II. k. 124. kk.

²² Tud. Gyüjt. 1826. XI. k. 68. kk.

egyforma lelki szabadsággal megajándékozott Teremtő nem adott, hazám fiai pedig azt az igazságtalanságot nem követhetik el, hogy magoknak kirekesztő just tulajdonítsanak az írói pályán akkor, mikor nagyobb részént nemünk munkálódásának köszönhetik, hogy hazánkban arra elkészülhetnek. Mert ha elhallgatom azon sok ezerekből álló fundatiókat a mellyeket nemünk szerzett a végre, hogy a férjfiak tanulhassanak, tsak azt említem, hogy Sarolta Szent István édes anyja, vetette meg nemzetünk pallérozódásának fundamentomát akkor, mikor akár mellyik férjfiunak is betsületére válható lélekkel a Keresztény vallás terjesztését munkálódta. Az újabb időkből tsak azt említem, hogy hazánkban lévő egy Universitásunknak jó rendbe szedését ditsőségesen uralkodott Mária Theresia Királynénknak köszönhetjük.²³ Második levelében hálátlansággal vádolja a férjfiakat; elfelejtik, hogy mennyi mindenben segítenek nekik a nők. „De tsak mi — teszi hozzá büszkén — akik gondolkodni szoktunk, és a kiknek érzékenységeket az okosság, nem a tsupa természeti ösztön vezeti.”²⁴

A „Szózat napkeletről” a legharciasabb viszonzválaszokat hívja ki. Szivonyáné a Tudományos Gyűjtemény lapjain felel: — „Nem is vagyunk mi alább valók a férjfiaknál: sőt Ádám földből — Éva pedig Ádám oldalából — és így jobb masszából levén alkotva eredetkori származásunk is nemesebb mint az övék.”²⁵

Isák Terézia a keleti hazafi ellen hadakozik: *A Tapasztalások teszik vigyázóvá az Embert, vagy az Allortzás támadók ellen Allortzátlan védelmezés.* Buda, 1828.

— „Bizonyosan valami hazájából kiszökött Török Nemzetségnek maradékja ez: „a’ ki fájlalván egészen elveszteni Eleinek ditsőséges Háremi hatalmokat s mint hogy már Európában más Nemzeteknél helyet nem igen találván, Magyar Hazámban, Nemzetem kisebbitéssel akarja ismét felállítani...” (17. l.)

— „Hogy ő néki szokatlan dolog az Értelmes feleség, azt

²³ Tud. Gyűjt. 1825. XI. k. 69—70. l.

²⁴ Tud. Gyűjt. 1826. XI. k. 66—8. l.

²⁵ Tud. Gyűjt. 1827. II. k. 64. l.

meg lehet engedni: mert ő benne is dolgozik, azon hatalmas Sympathia, melly a' Tudatlant a' Tudatlanhoz olly nagy erővel huzza. De hogy általján fogva minden Magyar illy rossz izléssel bírna, azt tagadom.“ (21. l.)

Egy másik válasz szerzője kifejti, hogy méltó tisztelettel viseltetik a nő hivatásából fakadó elfoglaltsági körökkel szemben: „mindazonáltal méltó jussunk van tőle azt is kívánni (ne hogy még tőlök eltiltani, vagy éppen benne elfojtani iparkodjunk) hogy a tsupa gazdasági tzéltől szabadon az életet szebb s szabadabb oldaláról tekintvén, a belső életre is felemelkedjék.“²⁷

— „Ha valamelly asszony oly tárgyáról ír, melyekhez ő ért; ha úgy ír hogy akármelly okos ember is gyönyörűséggel s haszonnal olvashatja munkáját, nintsen-e akkor ő neki annyi tudománya, a mennyi kell?“²⁸

Mindjobban tért hódít az a gondolat, hogy midőn külföldi országok belátják a magasabb kultúrájú nőtípus társadalmi fontosságát, mi sem maradhatunk hátrább.

— „Európa végső tsutsán ragasztékképen a Magyar Országtól igen távol levő Angliát elhallgatván, térjünk a Magyarnak legközelebbi szomszédjára a Németre; ez is nem kívánván a hova tovább előre haladó Culturában hátra maradni tsak hamar a Franciák' példáját követte. . . . Ez is eleinte szintúgy mint a jelen időben nem hogy rossz néven vette volna azt, hogy egyik vagy másik a szép nem közül, arra való tehetségét s ügyességét érezvén magában, magát a szép mivekben s tudományokban gyakorlá és merészlé az vagy amaz nemű munkájával a világ előtt megjeleni; sőt örvend rajta, s ditsőségének tartja, ha közöttök az asszonyok közül is válik ollyan aki lelki tehetségeire nézve a kimivel-tetés' s tökéletesedés' magasabb léptőjére jutván, bátorodik a férfiakkal ugyanazon tzél eránt versent futni.“²⁹

Szinte érthetetlen, hogy a nőket nem engedik művelődni. Nemre való tekintet nélkül mindenkinek joga van, hogy ol-

²⁷ Némely Észrevételek K. I. Pedantismusáról és S. G. Mennyből jött kirekesztő Privilégiumáról. Tud. Gyüjt. 1826. VII. k. 4. l.

²⁸ Észrevételek, S. G. Mennyből jött kirekesztő Privilégiumára. Tud. Gyüjt. 1826. VI. k. 104. l.

²⁹ U. o. VII. k. 11—12. l.

vasson, gondolkodják és írjon. A nőnek ez egyenesen kötelessége, mert csak önálló individuum lehet a férfi igazi társa. K i s s Károly és S z o n t á g h Gusztáv heves támadást intéz a Takács Évát gáncsoló Sebestyén Gábor ellen: *Bajnoki Hartz Takács Éva Asszony ügyében az Asszonyi Nem érde-
mei s Jussaiért*.³⁰ Sebestyén szerintük „az egész nőnemtől minden szabadságot és illőséget a tanult világgal együtt szólni egyáltaljában megtagad, ötet, s a nőnemet minden jussai-
ból a felségesebb kimiveltetésre kirekesztvén, a mint ebből szükség képpen következik, egyedül a közönséges házi élet körébe azon kötelességekre utasítja, hogy a legmélyebb alá-
zatossággal a férjfinak gyermekeket szülni, ötet s ezeket ápolgatni, s a belső gazdaságot tartozzék.” A cikk megállapítja, hogy a Privilegiumhoz hasonló támadások „idegensé-
get szülő” veszedelmes jelenségek; ezer év óta a magyar nemes asszony egyenlő szabadságot élvez a férfivel s most egyszerre nemcsak a tudósok „republikáját” hanem még a „házassági monarchiát” is egy nemnek zsarnoksága alá akarná helyezni. Ha akad is ilyen vakmerő — biztosítják a gáláns szerzők a nőket — a férfiak zöme elfordul tőlük.

— „Mi többi férjfiak azonban legkevesebb részt veszünk Sebestyén Gábor ur előfogásában, sőt inkább azt igen kár-
hoztatjuk és a mint azt a Galanteria kötelessége kívánja, ma-
gunkat lekötelezzük, hogy kegyetek jussait minden hason-
születésű megtámadók ellen nyílt sorompók között régi baj-
noki módon életre és halálra védelmezni fogjuk.”³¹

A felvilágosodás ideológiájának megfelelően hangoztatják, hogy minden embernek nemre való tekintet nélkül egy-
forma jogai vannak. A nemek munkája kölcsönhatásban áll, s a női nem munkájától függ a nemzeti tökéletesedés. A női nem kiművelése a nemzet életére is termékenyítőleg hat.

— „Csak az Asszonyok tehetik a mi nemzeti reformá-
tzióink' épületére az utolsó mindent befejező követ; ellenkező
esetben épületünk örökre tökéletlen marad. Ne is kételked-
jünk, hogy ők azt meg ne tennék mihelyt mi férfiak nékiek
példásan utat nyitunk; hol a férfi' tisztelettel és bizakodással

³⁰ Tud. Gyűjt. 1826. VIII. k. 73. l.

³¹ U. o. 75. l.

viseltetik a szép nem eránt, ott az ő véle minden szépben és nagyban vetélkedik, ott a nemzeti lelkesedés őtet is felfogja gyullasztani.“³²

A női nem társadalmi értékelése zsinórmértéke a nemzet humanizmusának. Ahol a férfiak a kereszténység tanítása és az ész szava ellenére elnyomják a nőket, ott szabad emberi s nemzeti fejlődés sem lehetséges. A keresztény népek közül a felvilágosodás és a humanitás a németnél áll a legmagasabb fokon, mert a családot és a nőt mindíg megbecsülték.

A nemzeti romantika az egyéniség kultuszával nagy szolgálatot tett a nőnek. Tudatára ébredt a nőnevelés fontosságának s meglátta, mennyire elmaradtunk e téren a külföldtől. — „A mi a lányok nevelését illeti, ebben olly hátra vagyunk, hogy még lépést sem tevének annak ügyében.“³³

— „Mikor lesz a Magyar-Haza olly boldog pallérozott magyar nevelő Asszonyokkal dicsekedni mint a külföld... Mikor a magyar leány férjet nem kap, becsületesen élni akar és nincs miből.“³⁴

Íróink nem állnak meg a passzív kritikánál; nemzeti és kultúrális szempontból sürgős cselekvést követelnek. A romantika döntő jelentősége a nő átértékelésében van. Nem tekintik többé alsóbbrendű lénynek, hanem individuumnak, kinek segítsége társadalmi s nemzeti szempontból is erőt jelent. A romantikus nőtiszteletre jellemzők Széchenyi szavai, amelyekkel Hittel-ét „honunk szebblelkű Asszonyainak“ ajánlja. „A hitelről szólok s a mi belőle foly, a becsületről, az adott szó szentségéről, a cselekedetek egyenességéről s így Előttetek sem lehet a tárgy idegenebb mint előttünk, mert annyi nemes és szép, ami az Emberiséget felemeli a ti Nemetek műve.“³⁵

³² U. o. 97. l.

³³ Kiss Sámuel: Értekezések. Miben van még a Magyar hátra leginkább? Tud. Gyüjt. 1827. II. k., 9. l.

³⁴ Ágoston János: A Nemzetiség és a Kultúra. Tud. Gyüjt. 1827. II. 41. l.

³⁵ Gróf Széchenyi István Munkái. Budapest, 1904. M. T. A. II. sorozat. I. Hittel.

VI.

A szociális irány.

A „femme libre”. Nőtípusok: Az intellektuális nőtípus: Rahel. Az érzéki nő típusa: George Sand. A józan nő típusa: Takács Éva.

A 19. század elejére esik a gazdasági élet gyökeres átalakulása. A házi ipart a gyári ipar váltotta fel és ez eltolódásokat idézett elő a társadalom strukturájában. Egyidejűleg reformerek lépnek fel, hogy az új helyzeten javítsanak; Saint-Simon pedig nevet és alapot ad az egész reformiránynak.

Saint-Simon nem hagyott határozott és kialakított tanokat maga után; csak halála után 1825 körül kezdtek tanítványai gondolatainak határozott formát adni. A nőkérdés problémái a társadalmi átalakulással foglalkozó irataiban alig kerülnek megemlítésre.¹ — Basard és Infantin öntötték a St. Simonista tanokat határozott formába. Infantin jut először tudatára a család és a magántulajdon között fennálló szoros kapcsolatnak. Ha a magántulajdon ellen akar harcolni, előbb a családot kell megsemmisítenie; a kollektívizmus lényegéből folyik a szabad szerelem rehabilitációja.² Ezt a következtetést Infantintól Bebelig minden szocialista elfogadta, aki a saját elméletével nem akart összeütközésbe kerülni.³ Minthogy a család és a magántulajdon szorosan összefügg, a családnak meg kell semmisülnie; így teremődik meg a „femme libre” típusa.

Az érdeklődés az elnyomott osztályok felé fordul, ezekbe sorozzák be a nőt is. A francia utópisták világmegváltó terveikkel segítségére sietnek a nőnek, az „elnyomott,-nak, hogy bilincseit lerázhassa. A nőnek ez a segítség kapóra jön. Két nő áll az előtérben, akik hasonló gondolatokat hirdetnek: Rahel v. Varnhagen és George Sand. Mindkét nő szociális ideológiában él; a szociális gondolat egybefonódik náluk az erősen individualista női lelkek kívánságaival. Ezért volt

¹ R. Jaekel: Die Stellung des Sozialismus zur Frauenfrage im 19. Jahrhundert. Potsdam, 1914. 52. l.

² Charles Thiébaux: Le féminisme et les Socialistes. Paris, 1906. 142. l.

³ U. o. 24. l.

éppen ez a két nő döntő hatással a Jungdeutschland szellemi mozgalmára.⁴

Rahel v. Varnhagen-re jellemző, hogy saint-simonista eszméket hirdetett már akkor, midőn ezek még nem is terjedtek el; egész önállóan jut el az anyajog eszméjéhez, amelyet csak jóval később, 1861-ben J. Bachofen munkájában találunk meg ismét. Bachofentől vette át később ezt a gondolatot Bebel.⁵

A nő mint önálló szellemi individuum, aki ember akar lenni és az egyéniség evangéliumát hirdeti, Rahelben jelenik meg először. Rahel intellektuális lény, aki az egyéniségének él, a polgári társadalommal és intézményeivel szemben ellenséges álláspontot foglal el. De másokra bízta, hogy gondolatainak praktikus következményeit megvalósítsák. Az individualizmus az életben könnyörtelenséget, lelkiismeretlenséget jelent; Rahel ezekkel a tulajdonságokkal nem rendelkezett. Egész életében inkább másokat boldogított, mint önmagát; odaadó és áldozatkész maradt, igazi altruista.⁶

Rahel haladást jelent a romantika asszonyával szemben. Caroline számára a nő csak mint nő jön számításba. Amikor azt mondja: „Man schätzte ein Frauenzimmer nur nach dem als was sie als Frauenzimmer ist“ — még a mult század felfogásának ad kifejezést. Rahel számára a nő is ember, keserűen panaszkodik, hogy a nő emberi mivoltát nem akarják elismerni :

— „Kann ein Frauenzimmer dafür, wenn es auch ein Mensch ist?“⁷

Az egyén legegységesebb joga, hogy akadálytalanul fejlőd-

⁴ Dragutin P. Subotić: Rahel Levin und das Junge Deutschland. München, 1914. 22. l.

⁵ J. Proelss: Das Junge Deutschland. Stuttgart, 1892. 535. l. Rahel törvénytelen és törvénytelen gyermekek között nem akar különbséget tenni. A gyermekek viseljük anyjuk nevét; az anyát illeti a családi hatalom, mert ez a természet rendje, — V. ö. J. Bachofen: Das Mutterrecht. Stuttgart, 1861. és A. Bebel: Die Frau und der Sozialismus. Stuttgart, 1879.

⁶ E. Graf: Rahel v. Varnhagen und die Romantik. Berlin, 1903. 8. l.

⁷ Rahel v. Varnhagen: Ein Buch des Andenkens für ihre Freunde. Berlin, 1934. I. 55. l.

hesség: ez képezi az emberi életnek és boldogságnak az alapját. „Der Mensch soll Persönlichkeit sein, dann hat er Güte, dann hat er Existenz.“⁸ Az egyéniség érintetlenségét, hozzáférhetetlenségét a legmagasabbra értékeli.

— „Könnte ein persönliches Wesen je darauf kommen, daß es seine Persönlichkeit aufgeben und die eines anderen höherstellen sollte als seine eigene?“⁹

Az emberi cselekedet zsinormértéke a meggyőződés. Az embernek nincs szüksége kényszerre, az igazság felismerése a gondolkozó ember törvénye: „Wer Mensch ist kann richten, hier wird die ganze Person Gewissen, Bewusstsein.“¹⁰ Aki az igazság törvénye ellen vét, megsérti az emberiséget. Az ember legfelsőbb feladata, hogy bátran kövesse meggyőződését és az igazságot: „Immer Gerechtigkeit für andere, Mut für uns selbst. Das sind die Zwei Tugenden worin alle andere bestehen.“¹¹ Rahel olyannyira erős szabadságtörekvése minden kényszert keresztültörő individualizmusából fakad. Egyéniségének zárkózottság és teljes szabadság kell, hogy lelkében nyugalmat és világosságot érezhessen.¹² Rahel házasságellenes támadásai a szabadságtörekvésből fakadnak. A házasságban az egyéniség korlátozását látta, a lelki kényszert. Az élet legfőbb erkölcsi feladata:

— „Treu wahr redlich zu sein und das bei der größten Kleinigkeit und in jedem Augenblick immer auf das Sein und nicht nur auf den Schein auszugehen“.

Úgy érezte, hogy a házasság megalkuvást jelent s ezt elviselhetetlennek találta. A konvencionális házasságot nem tekintette szentségnek:

— „Kann eine Neigung Ohne Anreiz existieren? Gibt es eine gerichtliche äußere Garantie für geschlossene oder bekannte Freundschaften? . . . Ist Aufrichtigkeit möglich, wo unnatürliches gewaltsam gefordert werden kann?“¹³

⁸ U. o. III. 67. l.

⁹ U. o. 65. l.

¹⁰ U. o. III. 400. l.

¹¹ U. o. III. 319. l.

¹² O. Berdrow: Rahel v. Varnhagen. Stuttgart, 1900. 354. l.

¹³ Rahel v. Varnhagen: id. m. III. 559. l.

De nemcsak a konvencionális házasság, hanem maga a házasság, mint zárt határolt intézmény Rahel éles kritikáját hívja ki. Csak a szabadon kötött egyezség erkölcsös, mert a nő csak így védelmezheti meg egyéni szabadságát. „Von mir bekommt aber nie ein Kind die Einwilligung zum Heiraten. Das sag ich, in der glücklichsten Ehe.“¹⁴

Rahel meleg rokonszenvvel köszöntötte mindazokat, akik a társadalmi törvényeket megvetve, saját egyéni életüket éltek; ebben csak az egyéniség felszabadulását látta és a bátorságot, mellyel sorsukat alakították. Rahel nem az érzékiség rehabilitációjáért harcol,¹⁵ inkább a nő önrendelkezési jogáért és az élet minden területén érvényesülő szabadságáért. Individualizmusa már magán viseli az új kor reformáló szellemét. A romantikus nő csak önmagára gondolt, szubjektív lelki élményeire. Rahelnek gondja van testvéreire is; szeretné nemének értékét emelni. Borzad a léha, jelentéktelen nőktől: — „die so erstaunlich matt beinahe unklug aus Zusammenhanglosigkeit sind.“¹⁶ „Elend sind die Weiber wegen dieser plumpen, gräßlichen, ja nicht glaubbaren Dummheit im Lügen.“¹⁷ A tudatlanság és a gondolkozás hiánya okozza a nők léhaságát. A becsületességhez gondolkozás kell, az igazsághoz értelem. „Redlichkeit und Verstand bahnen die Wege.“¹⁸

Ez azonban nem elegendő:

— „Ein völlig liebenswürdiges Geschöpf muß dabei noch Kurage und Selbständigkeit haben.“¹⁹

Követeli a nő szociális függetlenségét, az egyéniség szabad fejlődése érdekében:

— „Es ist nur Menschenunkunde, wenn sich die Leute einbilden unser Geist sei anders und zu anderen Bedürfnissen konstituiert und wir könnten von des Mannes oder Sohnes Existenz mit zehren.“²⁰

A nők önállótlanága okozza könnyelműségüket, nem

¹⁴ U. o. II. 445. l.

¹⁵ P. Subotić: id. m. 50. l.

¹⁶ Rahel v. Varnhagen: id. m. II. 359. l.

¹⁷ U. o. III. 348. l.

¹⁸ U. o. I. 142. l.

¹⁹ U. o. I. 76. l.

²⁰ U. o. II. 569. l.

éreznek szilárd talajt lábuk alatt, és mindig a férfiakhoz kell igazodniok. A nő élete azonban öncél és nem a férfi boldogságának segítő eszköze. Különben minden házasság önmagában foglalná a nő legnagyobb boldogságát. Ez azonban nincs így.

— „Man hängt, pflegt wohl die Wünsche der Seinigen, fügt sich ihnen, macht sie sich zur höchsten Sorge und dringenden Beschäftigung, aber erfüllen können sie uns nicht, oder auf ein ganzes Leben hinaus stärken und kräftigen.“²¹

Rahel individualizmusát a közösséggel való emberi együttérzés és a segítőenivágyás enyhítette. Szerette az embereket és a szenvedőket. Soha nem érezte magát olyan boldognak, mint Prágában, a háború ideje alatt, amikor az emberiség iránt érzett szeretetének és a szolgálatra való készségének kifejezést adhatott. Itt felfedezte a női munka igazi területét. A nők kötelessége: „ersetzen, ergänzen, heilen wo die Männer verwunden müssen.“²²

Rahel mindent az ember szempontjából néz: minden emberi lényt szeret és végtelen szabadságot, végtelen fejlődési lehetőséget kíván számára biztosítani. Gondolatvilága a szociális doktrinákban kristályosodott ki. Szilárdan hitt az ember tökéletesítésének és boldogításának lehetőségében. Joggal nevezte magát a legigazibb saint-simonistának, mert ideáit már e gondolatrendszer kialakulása előtt hirdette.²³

Rahel a második fejlődési fok a modern nő történetében. A romantikus nő csak szubjektív életének jogaiért küzd. Rahel emancipációs törekvései intellektuális és szociális eredetűek. Az élet útját bátorsággal, erős akaráttal igyekszik megjárni. Az erkölcsiség szerinte erő, bátorság s szellemi tisztesség. Ezzel a felfogással Nietzsche előfutárjának tekinthető.²⁴ Túlzott individualizmusát a kötelességérzet és az együttérzés enyhítette. Ezek a tulajdonságai a nő érzelmi mélységéből fakadnak. Minden szélsőségnek a valósághoz kell alkalmazkodnia, hogy abból valami életképes, fejlődésképes származzék; Rahel individualizmusa ilyen volt. Az ember

²¹ U. o. II. 564. l.

²² U. o. II. 89. l.

²³ P. Subotić: id. m. 11. l.

²⁴ E. Key: Rahel v. Varnhagen. Leipzig, 1907. VIII. l.

harcolt benne a nővel, az intellektus az érzelemmel. Rahel még nem érte el azt a szintézist, ahol a látszólagos ellentétek kiegyesíthetők és tökéletesíthetők egymást.

Rahel v. Varnhagen és George Sand sok rokon vonást mutatnak fel.²⁵ Mindketten szerették a nagyot, az erőset; mereven ragaszkodtak egyéniségükhöz, személyes szabadságukhoz: az emberi meggyőződést fontosabbnak tartották, mint a társadalom intézményeit. Szerették a szenvedőket, a szegényeket, elnyomottakat: ki akarták ragadni az emberiséget a hozzá méltatlan körülményekből. Individualizmus és szociális együttérzés közös alaptulajdonságuk, de döntő különbség közöttük, hogy Rahel elsősorban bölcselkedő természet, George Sand művészegyéniség. Rahel kínzó töprengések között jut világossághoz; George Sand ugyanezt művészi intuíciónak köszönheti. George Sand munkássága saját életének, meggyőződésének, küzdelmeinek hű tükörképe. Amiképen ő maga véget vetett tarthatatlan és lealázó házasságának, úgy fel akarta szabadítani nőtársait is az ember méltóságát sértő körülmények nyomása alól. Egész munkásságával „az egyéniség felszabadításáért” harcolt. Ezt hangoztatta, ezért küzdött minden formában, nemcsak a „szabad nő” és „szabad szerelem” elavult jelszavaival. A boldogsághoz vezető útát kereste; ennek eléréséért harcolt önmagával és a világgal. Regényei tömegén keresztül igyekezett magát és mindazok eljárását igazolni, akik felszabadították magukat a hipokrita konvenció, az emberhez méltatlan körülmények rabigája alól. — „Indiana”-tól kezdve hirdeti a nő jogát a szerelemhez; felemeli szavát a társadalom előítéletei ellen. Indiana a nő, a gyöngye, a szerelem és a szenvedély képviselője, ki jogait követeli.

— „Indiana... c'est un type, c'est la femme, l'être faible chargé de représenter les passions comprimées ou, si vous l'aimez mieux supprimées par les lois c'est la volonté aux prises avec la nécessité: c'est l'amour heurtant son front aveugle à tous les obstacles de la civilisation. Mais le serpent use et brise ses dents à vouloir ronger une lime.”²⁶

²⁵ P. Subotić: id. m. 22. l.

²⁶ George Sand: Indiana. Paris, 1926. ed. Colmann Léwy, Préface. 7. l.

George Sand-nak a szerelem az élet pozitívuma. Ő is, és nőalakjai is, Indiana, Valentine, Fernande, Juliette és a többiek, küzdenek önmagukkal, becsületes akaratukkal és nagy szenvedélyükkel. Végül is összeszedik minden erejüket, hogy széttörjék sötét börtöneiket és elpusztítsák e világnak jelenlegi formáját. Lehet, hogy ez a megsemmisítés saját pusztulásukat is maga után vonja, minthogy megsértették a „tiszta emberi lélekben élő becsületes világrendet“; de többet ér romantikushoz méltóan meghalni, mint az életet hazugságban és szolgaságban eltölteni. A szenvedély mindig győzedelmeskedik az akarat fölött, de a bukást egyéb erkölcsi okok is motiválják. George Sand jóhiszeműségének bizonyítéka, hogy hősnőinek védelmét csak akkor vállalja, ha igazságukról, lépésük jogosultságáról meggyőződött. Nem véd közönséges szenvedélyt, hanem a megalkuvást nem tűrő szerelmet. Elérhető-e ilyen szerelem? A jelenlegi körülmények között nem állapítja meg „Lélia“. A nő nem méltó társa a férfinak. Érdekeik különbözők és minthogy a férfi a sajátját értékesebbnek véli, a nőnek fel kell áldoznia magát minden ellenszolgáltatás nélkül.

— „Il faut donc que l'existence de la femme disparaisse, absorbée par celle de l'homme et moi je voulais exister“.²⁷

Igy tör ki az elkeseredés Léliából. A nő rabszolga, a férfi tulajdona, milyen hűség származhat a szolgaságból?

— „Quels travaux et quelles idées peuvent leur être communs ou du moins également sympathiques? Quelle échange de sentiments quelle fusion d'intelligences possibles entre le maître et l'esclave?“²⁸

Nincs férfi, véli Lélia, ki megérdemelné szerelmét; a férfiak csak a nőt látják benne. — Vágyik szerelem után, de ez a szerelem nem lehet múlandó, fizikai élmény. Kívánja a házasságot, ahol a férfi egyenértékű társa lehetne, de ez a lelki szövetség a jelenlegi társadalmi törvények között nem valósulhat meg. Talán el fog jönni az idő, amikor a gyermek emancipálja magát és kivívja emberi szabadságát. Mi történjék azonban addig? Mit tegyen a nő, ha csalódik szerel-

²⁷ George Sand: Lélia. Paris, 1858. ed. Hetzel. 76. l.

²⁸ U. o. 56. l.

mében? Minthogy a társadalmi berendezkedés a szerelmében csalódott nőnek gyökerében támadja meg létét, Lélia a magányba menekül. Nevelés, tudás nélkül nem állhat helyt az életben. Lélia a szociális munkának adja oda magát és keresi az igazságot, az élet célját, de meghal a nélkül, hogy azt megtalálta volna. Halála pillanatában átérzi mindazok szenvedését, akik millió év óta keresik a boldogságot, az igazságot, — de az igazság mindvégig csak álom marad. Lélia fejezi ki legjobban a romantikus lélek vágyát az igazság után, a küzdő ember boldogságakarását és a szerelmében csalódott nő keserűségét.

Lélia magának George Sandnak tükörképe. Ő is, mint nőalakjai egy korszak életének szimbólumai. Ebben a korban kezdődnek a nagy társadalmi átalakulások; hihetetlen erővel támad fel a vágy valami új, nagy megváltás után. A nőemancipáció egyike a kor számos törekvéseinek az egyéniség megváltásáért, az individualizmusért. George Sand és asszonyai emancipált nők, akik a társadalom intézményeit széttörve, szabadságra törtek. A „femme incomprise“ számos szomorú változatát George Sand nem mint utánzásra méltó típusokat vonultatja fel előttünk, hanem mint a női elnyomtatás szükségszerű és logikus következményeit. Ezek a típusok átmeneti lények; mindegyikük saját generációjának képét viseli és szimbolizálja a nő vágyakozását új életformák után. Ők készítik elő a talajt, hogy valami újabb, erősebb, életrevalóbb fejlődhessék. A megoldás nem lehetett az érzéki emancipáció, minthogy a nőt éppen a mulandó ösztönéletből akarták megmenteni. De nem lehetett a magányba való menekülés sem, az egyéniségnek ezen az úton való megmentése, mert hiszen minden produktivitás kölcsönös megtermékenyítésből fakad; a férfi és női ellentétek egyesüléséből. Ebből a felismeréséből származik George Sand első megoldási kísérlete, a monogám házasság magasabbrendű alapon; ezt „Mauprat“ című regényében állítja elénk. Lehetséges, hogy boldogságot találjunk a házasságban, ha az tudatos egyéniségek akaratán épül fel. A boldogság elérhető, csak ki kell érdemelni. Pierre Leroux és Lammenais hatása alatt George

Sand kiegyensúlyozódik és eljut ezekig a gondolatokig.²⁹ A nő szellemi és társadalmi emelése megválthatná alárendelt helyzetéből.

George Sand ép úgy, mint Rahel v. Varnhagen, akivel együtt hasonló nézeteket vallott a nőről, a szerelemről és a házasságról, szociális ideológiában él. Minden elnyomott emberi lényhez vonzódik, szeretne segíteni bajaikon. A saint-simonisták ebben az időben kezdik meg munkásságukat. Világfelszabadító terveikkel a nő helyzetén is segíteni akarnak. A nőnek ez a segítség kapóra jön, de követeléseiben nem olyan túlzó, mint a férfi. A női zseni bármilyen anarchista legyen is, lényegében mindig nő marad.³⁰ A nő életének legfontosabb problémája a szerelem; minden körülmények között ennek elérésére törekszik. Természetes, hogy tollal a kezében is élete nagy gondolatáért harcol.³¹ Rahelben az ember lázadozik, ki egyénisége szentségéért harcol, George Sandban a nő, ki az ösztönök rehabilitációját követeli. A polgári gondolkozás egészen a 19. századig a nőt, mint az örök nyugtalanság képviselőjét, védelemre szorulóknak nyilvánította. A felvilágosodás és a szabadabb korszellem felkavarja a nőben is az elnyomott és elfojtott ösztönöket. A nő nem akarja többé, hogy a társadalom morálja irányítsa életét. A női nyugtalanság tipikus megtestesítője, „a femme incomprise“, ekkor üti fel fejét a társadalomban, és legjellegzetesebb kifejezését a kor végén, Ibsen drámáiban éri el.³² A homályosan érzett jog erősebb lesz, mint az engedelmeség. A nő fellázad, hogy szíjjelszakítsa azokat a kötelékeket, melyek sem nem egyesítenek, sem nem szentesítenek. Lerázza a tradíciók terhét, hogy meghajoljon egy szerinte magasabb igazság előtt. Hol van azonban ez az igazság? A kor asszonya egyelőre még a sötétben tapogatódzva keresi az utat, de már tudja, hogy a jog, kötelesség, felelősségérzet

²⁹ H. Laube: George Sand's Frauenbilder. Brüssel, 1845, XII. l.

³⁰ P. Lasserre: Le romantisme français. Paris, 1828. 153. l.

³¹ Ch. Meurras: L'Avenir de l'intelligence. Le romantisme féminin. Paris, 1905. 242. l.

³² Lou Andreas Salomé: Henrik Ibsens Frauengestalten. Jena, 1910.

konfliktusából ki kell kerülnie. Rahel is, George Sand is, az emancipáció egy-egy női típusa.

Jellemző, hogy a magyar feminista nőtípus mennyire elűt külföldi társaitól. Erélyesen és harciasan száll síkra nemének jussaiért, de a „femme libre“ aspirációi mindvégig idegenek maradnak józan lelkiségétől. A magyar feminizmus bajnoka, Takács Éva, nemének „emberméltóságáért“ harcol, az individualizmus túlkapásai nélkül. Takács Éva is kifejti véleményét a házasságról: *Egy-két szó a házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről*³³, de józanul a körülményekhez szabja kívánságait. A házasság boldogságához a férfi fölényét tartja kívánatosnak:

— „Uralkodjanak a férfiak az asszonyokon, őket meghaladó talentumaiknál és nyájas magokviseleténél fogva, ez a boldogító uralkodás mind a két nemhez illik és ennek igen hasznos következései az egész háznépre kiterjednek, akkor nem léssen szükség arra, hogy naponként holmi apró házi dolgokban való avatkozás által mutogassák, hogy ki a gazda a háznál.“

A férfiak féltik tekintélyüket s ezért nem merik feleségüket bizalmukkal megajándékozni; pedig fontosabb volna, ha a nők önszántukból, szeretetből és nem félelemből teljesítenék férjeik kívánságait. A férfiak a nőket vágyaik vak eszközének tekintik és ez a hibás gondolkodásmód okozza a rossz házasságokat. A nőket tévedéseikért csak félannyira lehet kárhoztatni, mint a férfiakat, mert sem a házastárs megválasztásában, sem az élet egyéb körülményei között nem rendelkeznek teljes szabadsággal. Sokan közülük a szülői önkény áldozatai; a nő egy elhibázott lépése soha többé nem tehető jóvá, mert a nőnek nincs joga a férfit egész háznépével együtt szerencsétlenné tenni. Amennyiben a férfi megsérti a házasság szentségét, a nőnek is jogában áll során változtatni. Ha azonban gyermekei vannak, nem tanácsos a szakítás, mert azok lesznek az áldozatok.

A házasság terén Takács Éva nem kíván tehát különösebb változtatásokat; ismételten hangsúlyozta, hogy ő csu-

³³ Tud. Gyüjt. 1823. VIII. k. 69.

pán nemének emberméltóságáért harcol. Engedjék a nőt is művelődni, gondolkozni és gondolatait kifejezni.“

— „Hogy az asszonyok eredeti rendeltetése csak az anyávitétel, a házimunka és a gyermekek nevelése volna és hogy azzal ha gondolkodik és gondolatjait kimondja, vagy leírja, az asszonyi szép tulajdonságokat, a szemérmetet, a jó rendbe szedett kellemetes magatartást megsértené, azt csak az olyan szánakozásra méltó férjfi mondhatja magával való ellenkezés nélkül, aki nememet csak állati képpen tekinti.“³⁴ Lehetséges-e, „hogy Fiajink, vagy Atyáink közül található ebben a felvilágosodott században olyan gyarló, a ki azt akarja elhitetni velünk, hogy a nemek különbségénél fogva, ami egyiknek virtus, az a másiknak véték volna?“³⁵

A férfiak a női nem lealacsonyításával saját boldogságuk ellen harcolnak, mert a nő az élet minden körülményei között segítségére van a férfinak. A nőnek, különösen pedig a magyar asszonnak a közügyek intézéséhez is joga van, mert Európában egyedül ő bírhat ingatlan jószágokat földesúri jussal; háború esetén maga helyett katonát állít; éppen úgy, mint a férfi; ha a főnemesi rendből való, az Országgyűlésre is kap meghívót. A történelem bizonyítja, hogy veszedelmes időben kardot is ragadott a haza védelmére. A nő nem értékelésével Takács Éva nemcsak a nőnek kíván szolgálatot tenni, hanem az egész társadalomnak, mert a nő szociális misszióját nem veheti át a másik nem:

— „Hogyha minden nevelő egy Pestalozzi, vagy Salzmann lesz is, a ki a férjfiak nevelése körül szíves gondoskodással foglalatoskodik, fáradozásainak érdemlett jutalma az erkölcsök és gondolkodás módja megjobbítása által nem lesz addig, míg az asszonyi nem nevelésére olyan figyelem nem fordítatik, a millyent ezen nem emberi méltósága érdemel és a millyent a másik nem maga és ez eránt való kötelessége parantsol. Tegye csak félre valaki az előítéletekhez való ragaszkodást, akkor meglátja, mennyi haszon származik a

³⁴ Takács Éva: Egy barátnémhoz írt levelem Nemünk ügyében. Takács Éva Munkái. Buda, 1829. I. k. 73. l.

³⁵ U. o. 68. l.

társaságra az asszonyok rendes neveléséből, a mely most tsupán tsak a külső módosságban határoztatik.³⁶

Nincs különbség a férfi és női intelligencia között. A nőnek is lehetőséget kell adni képességei kifejtésére.

— „A mi nemünk éppen olyan alkalmas a lélek akár-melly munkáját is végbevinni, mint a férfiak, és valósággal emberi méltóságunk ellen való véték nélkül nem eshetik meg nemünk lelki tehetségei kifejtődésének valamely határt szabni.³⁷

Ha a nők valódi énje kifejlődik, a férfiak nemcsak játszótársakat, hanem igazi barátokat és társakat fognak bennük találni. Takács Éva az új öntudat határozottságával védi nemének jussait és bátran veri vissza az ellentámadásokat. Ki meri mondani, hogy kilép rendeltetése köréből s megsérti annak törvényeit? Mikor 16 éves korában árván maradt, két keze munkájával tartotta el magát és nevelte fel két fiútestvérét. Miért nem mondták akkor ellenfelei: „Leány gyermek ez, a munka férfiakat illet?”³⁸ Örül, hogy tanult, mert ez adott erőt viszontagsággal teli életének elviseléséhez; a jövő nem okoz neki félelmet, sem a mult pirulást. Bátran felemelt fővel viseli írásaiért a támadásokat, mert soha sem tett semmi olyant, amit okos és becsületes emberek előtt szégyellenie kellene. Amikor a lótenyésztés előmozdítására ezreket költenek, a birka nemesítéséről köteteket írnak, nem lehet meddő munka a női nem színvonalemeléséért harcolnia. Mindegyik nem tetteinek mértéke az igazság és az ember-szeretet legyen. Amelyik nem a másikat lelki erőben felülmúlja, annak a másik önként fog engedelmeskedni. De ha a férfiak erővel és nem igazsággal akarnak a nők felett uralkodni, akkor ezek ravaszsággal igyekeznek őket kijátszani s ez mindkét nem lealacsonyodásához fog vezetni. Takács Éva tudatában van annak, hogy tollát mindig az emberiség iránt érzett szeretet vezette, ezért vállalta a kényszerű harcot.

— „Ha Barátnémhoz írt levelemben egy kitsinyt önön

³⁶ Barátnémhoz írt második levelém ismét Nemünk ügyében. Takács Éva Munkái. Buda, 1829. I. 115. l.

³⁷ U. o. 114. l.

³⁸ Takács Éva Munkái. II. Feleletek a Szent Gellért hegye mellől. Buda, 1828. V. l.

érzéssel szólottam, arra csak azt mondom magam mentségéül Fáy András után: Szelid érzelmekkel születtem én is, mint nememnek akármellyike, béke lakta e keblet — forró volt e kebel, mindég láng hempelygette vérem tseppjeit a sziv felé, de csak szeretetben, melly testvérként ölelte az egész emberiséget, miért üztek harcba?³⁹

Takács Éva a józan magyar asszony mintaképe. Látja, hogy a nő társadalmi emelkedésének előfeltétele a jobb nőnevelés: tehát minden erejével ezért harcol. Nem jön új gondolatokkal, mert még a régóta hangoztatott követeléseket sem valósították meg. Józanul alkalmazkodik a körülményekhez. Ennek megfelelőleg problémaköre sokkal szűkebb, mint külföldi társnőié.

VII.

„Junges Deutschland“.

Szociális missió. Érzéki emancipáció. Polgári emancipáció. Fanny Lewald.

Németországban a Jungdeutschland emancipációs küzdelmével indul meg a reális harc, hogy a nő helyzetén javítsanak. Az irodalmi harc gyökere a romantikáig nyúlik vissza, de az irreális esztéták nem törődtek a polgári társadalom kívánságaival. A Jungdeutschland kárhoztatja is a romantika absztrakt egyoldalúságát.¹ Arisztokratikus eszmévilágából ki kellett hámozni a fejlődésképes gondolatokat, hogy a küzdelem eredményes lehessen. Ezt a feladatot a Jungdeutschland végezte el. A demokratikus, forradalmi szellem harcosai védelmére kelnek a nőnek, s az egész állami szervezet gyökeres megreformálásával a nő társadalmi helyzetében is döntő változásokat akarnak véghez vinni. Szociális missziójuk tudatában úgy érzik, kötelességük, hogy a bajokat feltárják és orvoslást ajánljanak. Egyház, állam és társadalomellenes polémiájukba beillesztik a női jogok védelmét. A Jungdeutschland reformmozgalma semmi esetre sem tekinthető a saint-simonista propaganda visszhangjának.

³⁹ Takács Éva Munkái. I. IX. 1.

¹ Th. Mundt: Geschichte der Literatur der Gegenwart. Leipzig, 1853.

A német szellemi mozgalom kétségkívül erős ösztönzés nélkül is idejutott volna. Mind a sajtóban, mind a parlamentben a téma napirenden volt, de a saint-simonista túlzások nélkül. Hangoztatják, hogy a házasságot függetleníteni kell az Egyháztól s a nő helyzetét védeni kell a férfi kiváltságaival szemben.² Ezek a kívánságok az egyéb szabadságjogok követeléséből fakadnak. Az új gondolatok élet után vágyanak, de egyelőre meg kell elégedniök a költészet látszat-életével. Ez a látszatélet csak keret, melynek lényegét a kor nyugtalan, szociális megújhódásra vágyó reformtörekvései adják.³ A Napoleon-i háborúk után a német polgárság átalakul. Az industrializálódás következtében a társadalmi struktúra megváltozik. Embertömegek munka nélkül maradnak, s megteremtődik a proletariátus. Ugyanakkor az elméleti követelések talajt nyernek, minthogy a realizálás most egyenesen szükségessé lesz. A valóság értékesebb, mint a lehetőség. A Jungdeutschland realitást és tetteket követel. Nincs elzárkózás, nem a költészet és a fantázia a cél, hanem a valóság és a jelen; az élet célja maga az élet. A Jungdeutschland ellensége minden illúziónak; jelszavuk: „harc a dogmatizmus ellen“.⁴

A költészet főtémája most is a szerelem. A szabad-szerelem a korszellem nagy szenvedélye: a Jungdeutschland propagandája ennek irodalmi tükörképe.⁵ A házasságot olyan törvénynek tekintik, mely a nőt a férfi rabjává aljasítja. A szabadság nevében szót emelnek a férfiónkény és a házasság ellen. Ki felelős az érzelmek változásáért? A házasság alapja a szerelem: ha ez megrendül, a házasság is megsemmisül. Ha pedig az érzelem örök, mire való a felesleges bilincs? Az ideális házasság a férfi és nő szabad egyesülése. Gutzkow és Mundt a házasság szentsége, Laube a házasság intézménye ellen harcol.

— „Er hat eine heillose Ansicht von der Ehe — állapítja meg Wally, Gutzkow híres regényhősnője kedveséről Cézár-

² J. Proelss: id. m. 18. l.

³ U. o. 20. l.

⁴ E. von Pustau: Die Stellung der Frau im Leben und im Roman der Jungdeutschen. Berlin, 1928. 10—11. l.

⁵ J. Proelss: id. m. 2 l.

ról — und will die letztere durchaus nicht als eine Institution der Kirche gelten lassen. Das Sakrament der Ehe ist nach seiner Theorie die Liebe, nicht des Priesters Segen.“⁶

A szerelem is folytonos változást követel mint az élet minden jelensége.

— „Haltet die Ehe offen, wie das Herz des Himmels seine Hand offen erhält für den wahrhaft notwendigen Wechsel von Tag zu Nacht, von Schnee zu Blumen.“⁷

A természet szava ellen vétenek, kik hamis, merev formák kedvéért feláldozzák a házasság lényegét, a szerelmet.

— „Das Interesse, der Reiz, die leiseste Hoffnung von Glück ist oft verschwunden, wenn die Leute ein altes Versprechen einlösen. Beide Teile fühlen es, beide wagen es nicht zu äussern, um den Popanz der Treue nicht zu verletzen. Beide stürzen sich mit offenen Augen ins Verderben. Das täglich wechselnde Leben, der Reiz, welcher fröhlich vor ihre Augen tritt, predigt stürmend das Gegenteil, aber sie verstocken sich, um ihr Gespenst nicht zu verletzen. Sie sündigen gegen die Herrlichkeit der Natur, die sich ihnen in den Schoss wirft um ein Wort zu halten, das ihnen vielleicht im Augenblick des Rausches entlockt ist“.⁸

A civilizált ember számára a szabadság önrendelkezési jogot jelent. A nőnek fel kell emelkednie arra a magaslatra, ahol a férfi és nő igazi egyesülése lehetővé válik: . . . „wo in Wahrheit zwei Wesen in eines aufgehen, da ist eine Erfüllung des Menschentums gewonnen“.⁹ A házasság csak mankó a gyengék és gyámoltalanok számára, de a jelenlegi társadalom fenntartó eszköze. Az önálló szabad nő megveti a társadalom morálját s csak saját magának engedelmeskedik:

— „Das Weib, das gleich mir die Ehe nur für eine Krücke der tausend Schwachen, nur für ein leider noch immer notwendiges Hilfsmittel der Gesellschaft ansieht, das Weib, das sich stark genug fühlt die äusseren Nachteile der Gesellschaft zu ertragen, sobald diese den Betrug gegen sich

⁶ Gutzkows Werke: IV. 141. l.

⁷ H. Laube: Gesammelte Werke, hg. von H. H. Houben. Leipzig, 1908. — Das junge Europa. II. Die Krieger 152. l.

⁸ H. Laube: Das junge Europa. II. Die Krieger 110. l.

⁹ U. o. III. Die Bürger 152. l.

entdeckt — dies Weib ergibt sich mir mit der Freiheit und freut sich oder leidet wie ein selbständiges freies Wesen, je nach dem unsere Verbindung Freude oder Leid bringt.“¹⁰

A jelenlegi társadalomban a nők élete „a levegőben lebeg“, ha az egyetlen támasztékot, a házasságot feladják. Csak a legerősebb és a legnemesebb nők építhetnek átmenetet a szabadabb társadalmi élethez. A Jungdeutschland írói felszólítják a nőket, hogy ne vessék alá magukat a házasság igájának, de támogassák mindenképen az új nézeteket.

— „Weil nach der politischen Revolution die Sociale vor den Toren liege, durch welche das Weib eine gesellschaftliche Stellung erlangen würde.“

A kereszténység csak részben tette szabaddá a nőt, a jelen kornak kell a teljes szabadságot kiharcolnia. A szabadulás órája már közel van:

— „Die alten Verhältnisse seien wie die alte Kirche in Auflösung begriffen, die Rettung sei nahe, aber die Gefahr doppelt gross“ (u. o.).

A nő egész lényé áhítozza a boldogságot és mégis sivatágra, kicsinyes meddő életre kárhoztatja a kor szociális berendezkedése.

— „Ja es gibt viele Wesen die ganz ohne Sterne, ohne Duft, ohne Grün, ohne Laub, ohne Fluss in der Nähe, ohne Abendgold in der Ferne leben müssen. Alles wird ihnen abgeschnitten. Es rauscht nichts um sie her, es spiegelt sich nichts bei ihnen, kein Strauch wirft ihnen ein Mirtenblättchen ins Haar und gerade weibliche Naturen sind es am häufigsten, welche man auf ein solches Leben ohne Sterne verbannt findet. Sie, denen sonst die Seele dazu gegeben ist, immer einen Himmel in sich zu haben.“¹¹

A fiatal, heves temperamentumú költők hirdetik az én jogát az élethez és támadják mindazokat a közösségeket, melyek az egyéni életet korlátozni akarják. Ha a nők természetes ösztöneiket elnyomják, elhervadnak idő előtt, s milyen vigaszt nyujt nekik akkor a vallás cserébe?

¹⁰ H. Laube: Das junge Europa. I. Die Poeten. 105. l.

¹¹ Th. Mundt: Madonna. Unterhaltungen mit einer Heiligen. Leipzig, 1235. 96. l.

— „Und sie treten vor den Spiegel und eine abgeblühte Gestalt blickt ihnen entgegen, die sie sonst nicht gekannt haben. Und eine bleiche Wange sagt ihnen, dass sie alt geworden sind vor der Zeit. Sie könnten noch jung sein, wenn sie gelebt hätten, aber sie haben nicht leben und nicht lieben dürfen, denn die alte Tante war täglich und stündlich krank und ein Vertrocknungsprozess unfruchtbarer Jahre ist an ihren Knospen vorüber gegangen. Nun lassen sich etnige von ihnen her sterben, andere tröstet die Religion und das Andachtsbuch“ (u. o.).

Mundt Madonnát bukása ellenére is mint szentet köszönti, mert hátran követte szíve szavát. „Du hast etwas erlebt in der Welt, Du bist eine Heilige. Gott grüsse Dich Du weltliche Seele.“¹² Madonna nem szégyenli bukását, mert saját akaratából fakadt. Senki sem sajnálatra méltó, ki saját sorsának kovácsa lehet.

— „Und wenn ich an diesem meinem eigenen Gefühl mich verirrt und sank, so muss es doch, glaube ich, weniger Schande bringen durch sich selbst, durch das inwendige und unwiderstehliche Schicksal unserer Brust gefallen und gescheitert zu sein. Ich bin keck und frei genug, die Augen noch dreist und harmlos aufzuschlagen, wenn mich die Südwinde meiner eigenen Leidenschaft verschlagen haben an gefahrvolle Klippen. Ich bin dann noch ein Kind meines Willens ein Kind meines Schicksals und meines Gottes.“¹³

A keresztény világfelfogással szembehelyezkedve hirdetik a test jogait, a test és lélek egységét.

— „Es muss anders mit uns werden. Die Welt und das Fleisch müssen wieder in ihre Rechte eingesetzt werden, damit der Geist nicht mehr 6 Treppen hoch wohnt in Deutschland. Wenn Geist und Welt sich ganz versöhnt und durchdrungen haben, dann bricht die Ordnung des neuen Lebens an, für das wir junge Geschlechter, ich und der und jener zu kämpfen und zu schaffen geboren sind.“¹⁴

A testet nem lehet elhanyagolni a lélek javára, mert a

¹² Th. Mundt: Madonna. 87. l.

¹³ U. o. 222. l.

¹⁴ U. o. 274. l.

test a lélekkel együtt teszi ki az ént; egyik a másik nélkül nem képzelhető el.

— „In mir ist diesseits und jenseits, in mir ist Licht und Finsterniss und hier sage ich nur wieder, dass das Licht nicht ist ohne die Finsterniss und die Finsterniss ohne das Licht. Der Geist ist nicht ohne den Körper und der Körper ist nicht ohne den Geist, sondern beide in einander sind das Bild, als das ich erscheine.“¹⁵

Az ifjú költők nemcsak az érzékiség emancipációjáért és a házasság reformjáért harcolnak: a nő szabadabb házassági helyzete más nevelési és más társadalmi rendszert is követel. A társadalom tévesen gondolkozott a nő hivatásáról és ez okozta, hogy a nő elmaradt a férfitől:

— „Man sagte uns, dass die Frauen nur da seien von den Anstrengungen des öffentlichen Lebens uns angenehm zu erholen, oder wohl gar dass sie die Ableiter unserer Leidenschaften wären, welche uns nur stören würden draussen in der Welt, wenn wir sie nicht tierisch befriedigten. So kam es, dass die Frauenherzen zusammenschrumpften. Ihre empfängliche Seele vertrocknete an kleinen Dingen: sie verstehen uns ja gar nicht mehr ... Sie scheinen nur dazu sein, um durch ängstliche Rücksichten den Flug unseres Wesens niederzuhalten... Nur gleiche Stellungen können sich lieben... sie können unsere Liebe tragen, wenn sie sie fassen.“¹⁶

Gutzkow a legnagyobb szerencsétlenségnek tartja, hogy a nők nem olyanok, mint a férfiak. „(sie) sind nicht so wie wir“. A tudatosság hiánya okozza, hogy a nő valódi énjé nem fejlődhetik szabadon. Az érzelem sem fejlődhetik ki a lélek kiművelése nélkül. Jelenlegi állapotában a nő megvetésre méltó. Wally elkeseredetten vallja:

— „Ich muss mich, ich muss die Frauen hassen... von Natur sind wir grausam und zu den Gefühlen, die wir zu äussern wohl unter Umständen fähig wären, den grossen Gefühlen haben wir ursprünglich nur die blossen Anlagen...“

¹⁵ U. o. 395. l.

¹⁶ Gutzkows: Werke. X. Vorwort zu Schleiermachers Vertrauten Briefen über die Lucinde 161. l.

Was wir ursprünglich vom Gefühl haben, ist mehr Schauer, als Bewusstsein, mehr tierische Furcht als Reflexion einer edlen Seele.¹⁷

Wally a férfi szellemi társa kíván lenni; büszke és boldog, ha szerelmese az embert látja benne.

— „So fast hatte Cesar zu ihr wirklich gesprochen und sie fühlte die Freude, statt ein Weib zu sein, zur Menschheit zu gehören.“¹⁸

Theodor Mundt a cseh asszonyháború mondáját használja fel egy allegóriához, amelyikben a polgári emancipációért száll síkra. Álmában megjelenik a bátor asszonycsapat, akik Libussa királynő halála után összegyűlnek, hogy megvédjék szabadságukat:

— „Hier war es kühl und ich dachte wieder an den böhmischen Mägdekrieg, merkwürdig dadurch, dass es schon im grauen achten Jahrhundert der keckste Versuch zur Emanzipation der Frauen war, der in der Geschichte der modernen Zustände sich aufweisen lässt und der damals in mutigen Amazonentaten sich hervorwagte, während in den letzten Zeiten diese Frage nur auf halbphilosophische, theorisierende und Saint-Simonistische Weise in der Welt hin- und -her schwankt.“¹⁹

Przemysl, az elhalt Libussa férje vissza akarja küldeni a leányokat szüleikhez. Belátja, hogy veszélyes dolog, ha a nők tanulnak; könnyen szellemes asszonyok válhatnak belőlük. Csakhogy a leánysereg már szabadsághoz szokott és hallani sem akar többé a régi életmódról. „Liberté pour toute les femmes, das war der Grundsatz, teure Freundinnen, in dem wir erzogen worden“²⁰ — állapítja meg Wlasta harci riadójában. Elvonul előtte a jövő, mely meghozza a megváltást a nőknek, s megvalósítja álmaikat.

— „Nun führt mich mein Geist gegen den Norden und nun sehe ich einen Mann in seiner Studierstube sitzen, der schreibt eifrig und sieht gedankenvoll aus. Ich weiss nicht, ich muss den Mann lieben. Es ist mir, als schriebe er mir

¹⁷ Gutzkows Werke: IV. Wally, die Zweiflerin. 99—100. l.

¹⁸ Gutzkows Werke: IV. 101. l.

¹⁹ Th. Mundt: Madonna 301. l.

²⁰ U. o. 312. l.

meine Gedanken auf und die Gedanken unserer Frau Libussa. Er heisst Hippel und er schreibt über die Bürgerliche Verbesserung der Weiber und über die Ehe. Er will, dass das Weib ein Vaterland haben soll und eine Stelle im Staat und seinen schönen Teil an aller Freiheit der öffentlichen Bewegung. Er ist der erste unter allen Männern, in dem der grosse Gedanke Libussas wieder hervortaucht. Denn kein Gedanke geht im Meer der Zeit verloren.“²¹

A saint-simonista túlzások német részről mindvégig heves ellenállásra találnak és Mundt is gúnyos kritikának veti azokat alá:

— „Da zieht es mich hin, weit in eine andere Gegend und ich schaue eine mächtige Stadt, die heisst Paris und eine Strasse, die wird die Strasse Traitbout genannt. Dort ist ein Saal, in dem Männer mit langen Bärten versammelt sind, die eine besondere Weisheit unter sich verabredet haben, die heisst der Saint Simonismus...“

— Sie sehen närrisch aus und sprechen über die Weiber. In ihrer Mitte sitzt einer mit Namen Enfantin, der sich für den obersten Vater der Simonisten hält und neben ihm steht ein leerer Stuhl, auf den das freie Weib noch erwartet wird, damit sie sobald sie erscheint, in der Welt sich gleich setzen könne. Alle Anstalten zu ihrem Empfange sind gemacht und ihre Unabhängigkeit vom Manne ist ausgesprochen. Was Libussa gedacht, was Hippel geschrieben, wollen die Simonisten ausführen. Die Frau soll Anteil nehmen an den Geschäften des Mannes. ‚L'élévation de l'épouse au niveau de l'époux!‘ So hallt es wieder aus dem Munde des obersten Vaters, der das freie Weib sucht. Es gibt eine gesellschaftliche Person, das ist nicht mehr der Mann allein, sondern Mann und Frau und alle Geschäfte des Lebens werden daher paarweise verrichtet. Dieses Paaren ist die Ehe und in ihr nimmt die Frau Anteil an den Geschäften des Mannes.“²²

Hogy a házassághoz a sűrű támadások ellenére is mennyire ragaszkodnak, bizonyítják a következő sorok:

²¹ A Jungdeutschland nagy tisztelettel emlékezik meg Hippelről, az emancipáció első bajnokáról. V. ö. Theodor Mundt: Kritische Wälder. Leipzig, 1835. Theodor Gottlieb von Hippel. 195—252. l.

²² Th. Mundt: Madonna. 320. l.

— „Der kühne Vater Infantin aber hebt die Freiheit des Weibes noch über die Ehe hinaus und erklärt die nicht für geschlossen. Ein so freies Weib aber will sich garnicht finden lassen und darum sehe ich hier und dort Simonisten hinauswandern in den Orient um das freie Weib da zu suchen“ (u. o.). Mundt elítéli a túlzásokat. Az igaz magot meg kell tisztítani a salaktól, hogy kihajthasson. „Und es entsteht eine grosse Verwirrung über die neue Lehre, in der doch Wahrheiten ruhen, an denen in allen Jahrhunderten Arbeiten geschehen. Schriftgelehrte erheben sich um die Wahrheiten zu reinigen von den Schlacken, aber es scheint, als könne lange keiner das Wort dazu finden. Aber dass freie Weib, doch ach!“ (u. o.).

És a tanácsülés egyetért abban, hogy a nőknek semmiféle szabadság nem használ a házasság nélkül, ők csupán azt kívánják, hogy szívük szerint szabad akaratukból választhassák meg élettársukat:

— „Vor allen Dingen müssen wir Frauen Wahlrechte bekommen. Ich will von diesen Wahlrechten jetzt nur insoweit reden, dass wir uns die Männer selbst wählen dürfen, so wie Libussa den Ehegemahl erwählet, welcher ihr gefallen und worein das ganze Land willigen muss, denn die Frau muss zu erst durch den selbstständigen Willen frei werden, ohne den Willen gibt es keine Freiheit, und ohne die Liebe kein Glück.“²³

Csak miután a szabad önrendelkezési jogot megtagadják tőlük, tör ki a félelmetes asszonyháború. Ezt az allegóriát használja fel az író, hogy a nő társadalmi helyzetében szükséges változásokat kiharcolja. A nő boldogságra született s a kielégítetlen érzelmi élet fejlődési menetében gátolja.

— „Bei einem Mädchenherzen kommt viel darauf an, ob es glücklich ist oder nicht. Ein Mann denke ich, kann vielleicht des Glückes ganz entbehren und in der rastlosen Begeisterung seines Strebens und Arbeitens dennoch zu einer ihm gemässen Bildung und Befriedigung kräftig gedeihen. Ein Weib, ich habe es gefühlt, muss durch Unglück immer aus seinen Fugen gerissen werden.“²⁴

²³ U. o. 324. l.

²⁴ U. o. 424. l.

Ezt vallja Madonna, ki elítéli a cseh amazonokat, mert a háború és az öldöklés nem méltó a női nemhez: „Dein böhmischer Mägdekrieg, Freund, hat mich empört“, így hangzik Madonna kritikája az emancipált hajadonokról.

A Jungdeutschland költőinek mindegyike áldoz az emancipáció oltárán. Gutzkow, Laube és Mundt kiemelkednek közülük, mivel az ő elgondolásuk túlmegy a „szabad szerelem“ és a „szabad nő“ fogalmán. Ezek a költők az elsők, kik a romantika eszmevilágában fakadt csírárt szociális talajba ültetik át. A romantika nem gondol és nem is gondolhatott szociális megmozdulásra. Arisztokratikusan elvont légköréből hiányzott a szociális együttérzés eszméje. Ez az akkori társadalomban nem is található termő talajra. Az 1848-as idők szellemisége hívta elő a társadalom erkölcsi felfogásában beállott változást. Ez a változás tette később lehetővé a nőkérdés praktikus megoldását.

Az irodalom feladata volt az igazságért folytatott harc, hogy megszülethessék az életben is az új nőideál.

— „Wenn man diese Frauengebilde betrachtet, welche der Fantasie der jetzigen begabteren Dichter vorschweben, diese originellen Situationen und allem Herkommen widersprechenden Sitten . . . Sollte man diese Erscheinung nicht für beziehungsreich halten für unser zukünftiges Leben, für die Existenz in der Wirklichkeit, für die weite Unterlage der Masse und des allgemeinen Glaubens?“²⁵

A nőemancipáció folyamán a nő különböző alakot ölt, míg végre a sok keresés és tapogatódzás után kialakul az a nőtípus, amelyikben a nő nem kerül többé összeütközésbe az emberrel, a látszólagos ellentétek összeolvadnak egy mindent átfogó szintézisben. Az emancipáció a nő forradalma volt. Az új nőtípusért folytatott irodalmi harc meddő maradt volna, ha időről-időre nem támadtak volna nők, akik megvalósították a költők elképzelésében élő ideált. A romantika szenvedélyes, szabadságszerető asszonyától eljutottunk ahhoz a nőhöz, aki egyéni életproblémáit saját erkölcsi erejéből tudja megoldani. Az új etika az önálló ember felelősségérzetéből fakad és a kifinomodott lelkiismeret törvényeihez

²⁵ Gutzkows Werke: IV. 171. l.

alkalmazkodik. Ezek között a nők között első helyen áll Fanny Lewald. Határozott és egyenes életpályáján mind elméletileg, mind gyakorlatilag az elsők között küzdött az emancipációért.²⁶ Regényei emancipációs regények, a szónak nemesebb értelmében; szinte öntudatlanul szónoki emelvénnyé válnak a kor izgatott eszméi számára; visszapillantva munkásságára maga Fanny is érzi, mennyire a kor eszmeáramlata sugallta műveit.

— „Damals, als bei ihrem ersten Erscheinen, gegen sie von einer und der anderen Seite der Einwand erhoben wurde, dass die Tendenz sich in der Dichtung zu sehr geltend mache, verstand ich kaum, was man damit meinte, so ganz und gar war ich darauf gestellt, so viel, an mir war, mit zu arbeiten an der Lösung der Fragen, mit denen damals in unserem Vaterlande die besten Kräfte sich beschäftigen; viel oder wenig, wie diese Romane mit gewirkt haben mögen, darf ich sie, als kleine Merksteine aus jenen Tagen, immer gelten lassen.“²⁷

Fanny Lewald emancipációja humanitásból fakad; együtt érzett a gyengékkel, a támogatásra szorulókkal. Nem kívánt excentrikus életlehetőségeket, hanem fejlődési lehetőséget a nők számára is, az élet komoly munkájához szükséges előfeltételt; ez úgy a családnak, mint az emberiségnek csak javára szolgálhat: „Es ist, um gar keinem Zweifel über meine Forderungen Raum zu lassen, es ist die Emanzipation der Frau, die ich für uns begehre; jene Emanzipation, die ich für mich selbst erstrebt und errungen habe, die Emanzipation zur Arbeit, zur ernsten Arbeit. Und es ist der Arbeit, ausserhalb und mehr noch innerhalb der Familie, überall voll auch für die Frau vorhanden, wenn man sie nur fähig macht, zu begreifen, worin dieselbe besteht und zu leisten, was sie als ihre Aufgabe erkannt hat.“²⁸

A házasságot nem támadja, de harcol az ideális házasság

²⁶ Lina Morgenstein: Die Frauen des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1888. 290. l.

²⁷ Fanny Lewald: Gesammelte Werke. I. (Meine Lebensgeschichte) Berlin, 1871. VI. l.

²⁸ U. o. 95. l.

előfeltételeiért, hogy a házasság valóban szentséggé válhassék. A legelső előfeltétel a szabad önrendelkezési jog.

— „Es lebte in mir ein grosser starker Glaube an eine hohe Liebe und an eine idealische Ehe, die mir ein Heiliges war; es lebte in mir das Gefühl von der wahren Menschenwürde, die man erniedrigt, wenn man den Menschen zwingen will, gegen sein eigenstes Wesen zu handeln; und all der Jammer, all die Kränkung, all die zornige Empörung, welche aus tausend Frauenherzen den Aufschrei nach Emanzipation hervorgebracht haben, ich habe von jener Stunde an zu empfinden nicht aufgehört, bis ich erreicht, was ich bedurfte, mich von der beleidigenden Zumutung zu sichern, welche in den Worten liegt: ‚Was soll denn aus Dir werden?‘ ... Diese Worte, die Jeder sich für berechtigt hält einem unbemittelten Mädchen zu rufen, schliessen ganz einfach und selbstverständlich den Gedanken in sich: ‚Was soll aus Dir werden, wenn Du dich nicht mit oder ohne Liebe, mit allem was du bist, für den Preis Deines Lebensunterhaltes einem Manne in die Arme wirfst?‘ Wer aber unsere sozialen Einrichtungen, unsere geselligen Sitten und unser Familienleben, so wie sie jetzt sich gestaltet haben, zu lobpreisen vermag, wenn diese Frage einmal an ihn gerichtet worden ist, der hat nicht viel in sich von dem wahren Ehrgefühl und Schamgefühl, ohne die weder Mann noch Frau sich selbst achten oder wahre Achtung verdienen können.“²⁹

Egyenesen a házasság szentségéért követeli az emancipációt. Az emberiség lealacsonyítását jelenti a materiális okokból kötött házasság.

— „Die Hauptsache ist, dass die Ehe nur dann in ihr wares Recht eingesetzt, nur dann zu der idealen Schönheit erhoben werden kann, die freierwählte, frei geschlossene Verbindung gleichberechtigter Gatten zu sein, wenn sie aufgehört, für die Frauen den einzig möglichen Weg zu materieller Versorgung und zur Begründung ihrer gesellschaftlichen Geltung darzubieten.“³⁰

Regényeiben a házasság reformjáért száll síkra. Tollát a belső élmények emléke vezeti. Az önálló, dolgozó nő életét is

²⁹ U. o. 189. l.

³⁰ U. o. 197. l.

azért választotta, mert nem akart szerelem nélkül házasságot kötni.

— „Mir klopfte das Herz vor Entzücken, wenn ich niederschrieb was ich über die Liebe, über die Ehe dachte. Es war mir wie das Niederlegen eines Glaubensbekenntnisses.“³¹ „Ich hasse die Ehe nicht — állapítja meg Clementine, Fanny első regényének hősnője — im Gegenteil, ich halte sie so hoch, dass ich sie und mich zu erniedrigen fürchte, wenn ich dies heilige Band knüpfte, ohne dass man Gefühl daran hatte... die Ehen, die ich täglich vor meinen Augen schliessen sehe, sind schlimmer als Prostitution... ist es nicht gleich, ob ein leichtfertiges sittlich verwahrlostes Mädchen sich für eitlen Putz dem Manne hingibt, oder ob Eltern ihr Kind für Millionen opfern. Der Kaufpreis ändert die Sache nicht, und ich gestehe Dir, ich würde das Weib, das augenblickliche Leidenschaft und heisser Sinnentaumel hinreißt, gross finden gegen diejenige, die das Bild eines geliebten Mannes im Herzen, sich dem Ungeliebten ergibt für den Preis seines Ranges und Namens.“³²

Küzd a polgári házasságért és a válásért, szerinte erkölcstelenség a házaseletet folytatni, ha megrendül a házasság alapja, a szerelem. „Eine Lebensfrage“ című regényét e kérdésnek szenteli.

— „Die Frauen sollte man beschützen, sie sollte man fragen, wenn man neue Gesetze über die Ehe entwirft und nicht Gesetze geben, die einer Unglücklichen befehlen, das harte Joch zu tragen, wenn es ihr zu schwer wird.“³³

Az emberi tudatosságba helyezett optimizmusa feleslegesnek véli a kényszert és a korlátokat. Az öntudatos ember önmagában hordott felelősségérzete szigorúbb öre az igazi értékeknek, mint a polgári társadalom utilitarisztikus morálkódexe:

— „Ich habe geglaubt, der Mensch bedürfe keines anderen Zwanges, die Erkenntnis des Wahren, die Liebe, das Recht, das seien die Gesetze, das sei die Religion für den Denkenden. Ich wollte nicht heimlich tun, was ich für recht

³¹ U. o. III. 14. l.

³² U. o. IV. Clementine 15. l.

³³ U. o. V. Eine Lebensfrage 225. l.

hielt, ich wollte nicht geduldet werden durch scheinbare Unterwerfung unter die Sitte. Frei und stolz habe ich gesagt, so handle ich und handle recht, weil ich weiss, dass ich nie von dem Wege wahrer Pflicht weichen werde.“ Szabadság, szabad akarát nélkül nincs igaz emberi élet, az ember csupán önjelére támaszkodva formálhatja sorsát. „Wer mich glücklich machen will, nach seiner Ansicht, ohne die meine zu befragen, tritt mir zu nahe und jener würde ein aufgedrungenes Glück von sich stossen, wenn er, während man es ihm aufdringt, bedächte, dass jede Unfreiheit eine Schande ist.“

A nőkérdés eljutott a szótól a tettig. A szabad önrendelkezési jog, a művelődési lehetőség, a polgári házasság ma már mind állami intézkedések által szentesítettek. De ebben az időben jogok hirdetéséhez is bátorság és az erkölcsi igazságban való rendíthetetlen hit kellett, itt a szó már tettekért fel. Méltán mondja Fanny Lewald önéletrajzában a regényeiben kifejezésre juttatott elvekről:

— „Es war mir, als hätte ich eine Tat getan, einen Freiheitskampf bestanden, einen mir nicht mehr zu entreißenden Sieg erfochten, wenn ich solche Worte vor mir auf dem Papiere hatte, wenn ich mir dachte, daß mein Vater sie als Überzeugung vor der Öffentlichkeit ausgesprochen, lesen würde.“³⁴

Fanny Lewald hangsúlyozza először a munka etikai értékét. Kívánja, hogy a nők is dolgozhassanak, mert ebben az esetben nem anyagi érdekekből kötnek majd házasságot. A komoly és becsületes munkától reméli, hogy lelkiismeretes és felelősségteljes embereket nevel a nőkből.

VIII.

1848.

Hetényi János. A forradalmi láz. Gr. Teleki Blanka.

1848 megvalósítja a szociális reformkívánságokat. Hatalmas pártok állanak ekkor már e követelések mögött. A házasság polgári intézménnyé lesz, a tanszabadság, az eman-

³⁴ Fanny Lewald: Werke. Meine Lebensgeschichte. III. 16. l.

cipáció a megvalósítás stádiumába jutott. Mindez végső fokon a Jungdeutschland szellemi mozgalmának következménye.¹ Az írók a társadalmi helyzetből kifolyólag foglalnak állást a nőkérdéssel szemben; ez ebben a korban minden nemzetnél észlelhető, csupán a nemzet faji sajátosságainak megfelelő eltérésekkel. A magyar nőmozgalomban a nevelés, a művelődés kérdése áll az előtérben. 1830-tól kezdve egyre sűrűbben és egyre erélyesebben követelik a magyar nőnevelés színvonalának emelését.² A nő emberi méltóságának elismerése általános lesz; már nem vonják kétségbe egyenértékűségét. Mindinkább tért hódít az a gondolat, hogy a nemzet műveltségi foka a nő társadalmi értékelésétől függ. Hetényi János: *A nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról a férfiak erkölcsi és izlési lelki műveltségére* c. tanulmányában³ erősen hangsúlyozza ezt:

— „Durva népek tudjuk, minden ember becsét a testi erő kisebb, vagy nagyobb mértékétől függesztenek fel. A nő nemet tehát lenézik és magokkal egyenlő rangban nem helyezik, azon bal véleményben lévén, mintha az tökéletlenebb volna a férfi nemnél: holott ez merő csalódás és előítélet. Mert nincs bizonyosabb, mint az hogy mint Hippel mondja: „A Teremtő ember teremtés nagy munkáját férfiben még nem végezte el, még nagy hiány volt; előállított tehát Éva. És ezen pár ember által tulajdonkép csak egy személy létesítetett.”

A pogányság nem vette tekintetbe, hogy a nő fontos szerepet játszik az állam, a társadalom életében. Barbár népek nem ügyelnek a „kellemes nők”, az „okos anyák” és a „jó polgárnők” nevelésére. A kereszténység akarta a nőt először szabaddá tenni; visszaadta neki emberi jogait és helyét a társadalomban. A nők szabadsága a nemzet szabadságával szoros összefüggésben van. Hetényi bizonyítja ezt *A nőnem emancipációja a kereszténység által* c. értekezésében:

— „Biztosan állíthatjuk, miként a germán féle nemze-

¹ Proelss: id. m. 805. l.

² Kornis Gy.: *A magyar művelődés eszményei*. Budapest, 1927. II. k. XI. r. III. feje.

³ Athenaeum 1837. II. 628. l.

tek azért legszabadabbak e világ minden nemzetei között, mert a nőnemet soha még pogány korukban is mint Tacitusból látjuk, el nem nyomták.⁴ Ezért tartja Hetényi János százada legnagyobb dicséretének, hogy ez „keresztényileg emberi kezd lenni.“

A már megérlelt emancipációs gondolat 1848-ban forradalmi erővel robban ki. Jókai az Életképekben felhívást intéz a magyar nőkhöz, *Nő szabadság* címen, hogy az általános szabadság kivívásával egyidejűleg ők is emancipálják magukat.

— „Verjétek le a bilincseket, nyissátok meg a börtönöket, mondjátok meg a rabszolgáknak, hogy a szabadság órája ütött: — Hazám Hölgyei, Polgártársnőim! Új időket élünk, március 15-én mindnyájan másodszer születünk a világra. Ébredjétek fel a szabadság reggelére ti is.“⁵

Jellemző a magyar nő józan megfontoltságára, hogy még a forradalom harci riadója sem tántorítja el mérsékelt célkitűzéseitől. Az Életképekben gróf Teleki Blanka válaszol: „*Előbb reform, azután Nőemancipáció*“ címen.⁶

Március 15-én kimondták a szabadság, testvériség, egyenlőség elvét; ebből következik a nőemancipáció kinyilatkoztatása. A magyar nők örömmel fogadják a hírt; természetes, hogy ők is vágyakoznak szabadság után, s vad önkénynek tekintik, ha a törvény száraz szavakkal örök kiskorúságukat mondja ki. De ma még Magyarország hölgyei nem vehetik hasznát az emancipációnak, mert még nincsenek rá felkészülve. Szellemi szabadság nélkül nincs és nem lehet emancipáció. „A szellemi szabadság megtermi a maga gyümölcsét, annak idejében, a társasági viszonyokban is... Szabadítsuk fel a szellemet közöttünk — erre nem kell törvény, nem kegyelem — reformáljuk önmagunkat.“

— „Értsétek meg jól a kor intését, ti anyák, neveljétek leányaitokat úgy, hogy megfeleljenek a forradalom igényeinek. A forradalom embereket követel. Neveljétek leányaitokat emberekké, nem pedig ephemer, minél hamarabb férjhez

⁴ Athenaeum, 1840. II. 405. l.

⁵ Életképek 1848. 385. l.

⁶ Életképek 1848. 593. 4. l.

adandó lényekké, mintha a nő, hasonlóan a lepkéhez elérte volna rendeltetése vég célját, mikor a pártát le oldják fejéről.“

— „Legyünk ébren polgártársnőim! A kor rohanó gyorsasággal változtatja át az életet, elmaradnunk nem szabad, nem lehet. Előre hazám leányai, fejlődjünk, szilárduljunk, hadd legyen valóság a három szent szó: Egyenlőség, Testvériség, Szabadság.“

Gróf Teleki Blanka előbbre viszi az emancipációs gondolatot. „Neveljétek leányaitokat emberekké“ — így hangzik szózata. — Ezzel messze túlszárnyalja magyar nőtársai követeléseit, kiknek gondolatai jobbadán csak a jobb nőnevelés körül forognak.

A cikkéhez hozzáfűzött szerkesztői megjegyzés szerint „a vitát a nőkluboknak kell majd eldönteni.“ Erre azonban nem került sor. Míg Németországban az 1848-as forradalom után a gondolat gyakorlati megvalósításához láthattak,⁷ nálunk a szabadságharc leverésével ez a kérdés is háttérbe szorult. Csak 1867-ben került ismét felszínre, amikor egy nagyszerű magyar asszony, Veres Pálné elérkezettnek látta az időt a nőmozgalom eszméinek gyakorlati megvalósítására.⁸

⁷ G. Bäumer und H. Lange: Handbuch der Frauenbewegung. Berlin, 1901—1910. I. 33. l.

⁸ Veres Pálné Beniczky Hermin Élete és Működése, összeállították Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné. Bpest, 1902. 4. l.

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS.

1790. B á r á n y Péter: *A magyar anyáknak az Országgyűlésre egybe-
gyűlt Ország Nagyai s a magyar atyák elejébe terjesztett
alázatos kérések.*
- P. Horváth Ádám: *A magyar Asszonyok Prókátora A Budán
összeegyült Rendekhez.*
- P. Horváth Ádám: *A férjfiak felelete Az asszonyokhoz.* Buda.
- Gvadányi József gróf: *A nemes Magyar Dámákhoz és Kis
Asszonyokhoz szőlő versek.* Pozsony.
- Wieland: *Ehrenrettung der Aspasia.* Histor. Kalender für Da-
men auf das Jahr 1790.
- Wieland: *Julia, Caesar Augustus Tochter.* u. o. S. 19. ff.
- Wieland: *Faustina die Jüngere.* Teutscher Merkur, 1790.
1791. *Az asszonyi nem a XIX. században — átlómi látás.* Magyar Kurir.
1791. 525. sz.
- Der ungarischen Mütter an die zum Reichstag versammelten
Magnaten, und Ungarische Väter demüthige Bitte, aus der
ungarischen Sprache buchstablich übersetzt und den Deutschen
Damen gewidmet. Gedruckt im Römischen Reich.
- Pockels: *Briefe über die Weiber.* Hannover.
- Schmerler: *Sophrons Lehren der Weisheit und Tugend für
seine erwachsene Tochter.* Erlangen.
- Andre: *Der Mädchenfreund.*
Olympe de Gouge. *Déclarations des droits de la femme et
de la citoyenne.*
1792. Mary Wollstonecraft: *A Vindication of the Rights of
Women.* London.
- Th. G. v. Hippel: *Über die Ehe.* 3. Aufl. *Über die bürgerliche
Verbesserung der Weiber.*
- Böckh: *Ratgeber für junge Leute beiderlei Geschlechts.* Leipzig,
1790—92.
- Schwartz, F. H. C.: *Grundsätze der Töchtererziehung für die
Gebildeten.* Jena.
1793. *Barátságí vetélkedés vagy Molnár Borbárának Máté Jánosné
asszonnyal a két nem hibái és érdemei felől folytatott levele-
zései.* 1793—96. Kolozsvár.
- Hahn: *Charakterzüge zur Kenntniss des weiblichen Herzens.*
Frankfurt a. O.
- Karrer: *Etwas für Frauenbildung.* Augsburg.

1794. *Molnár Borbála munkái.* Pozsony és Pest.
 Friedrich Schlegel: Über die Darstellung der weiblichen Charaktere in den griechischen Dichtern.
 Niemeyer: G. F.: Vermächtnis an Helene von ihrem Vater. Frankfurt. a. M.
 Dassel: Etwas über die Nutzen und Methodik des geographischen Unterrichts für Frauenzimmer. Hannover.
 Décsy Antal: *A Magyarországi koronás királynék.* Pest.
1795. Friedrich Schlegel: Über die Diotima.
 Wilhelm Humboldt: Über den Geschlechtsunterschied und dessen Einfluss auf die organische Natur. Über die männliche und weibliche Form.
1796. Lavater: Lehren an seine Tochter. Winterthur.
1797. *Csizi Istvánnak Nemes Molnár Borbálával az erkölts pallérozását és a szív megjobbítását tárgyazó verses levelezései. Pozsony.*
 Pockels: Versuch einer Charakteristik des weiblichen Geschlechts 1797/1802.
 Heydenreich: Mann und Weib. Ein Beitrag zur Philosophie der Geschlechter. Burg.
 Krug: Und er soll Dein Herr sein. Jena.
1798. Eugeid: Kunst ein gutes Mädchen, eine gute Gattin und Hausfrau zu werden. Frankfurt. a. M.
 Heinzelmann: Anweisung, besonders für Frauenzimmer zur Vermeidung des fehlerhaften Redens und Schreibens ihrer Muttersprache. Standal.
 Mary Pilkington: A mirror for the Female Sex.
1799. Herepei János: *Az asszonynak Jussai.*
 Szilágyi Ferentz: *Halotti tanítás. gr. Teleki Polixena utolsó tisztesség megadására. Kolozsvár.*
 Weyss: Beitrag zur Charakteristik der Weiber. Frankfurt a. M. und Leipzig.
 Fr. Schlegel: Über die Philosophie. Lucinde.
1800. Cserei Farkas: *Magyar Székely asszonyok törvénye.* Kolozsvár.
 Körmötzi János: *Nem minden Asszonyok valóságos emberek. Agh Klára asszony felett elmondott halotti tanítás. Kolozsvár.*
 Friedrich Schleiermacher: Vertraute Briefe über Friedrich Schlegels Lucinde.
1801. Sennovitz: Grundlinien zu einem vollständigeren Werke über bessere Erziehung und Versorgung der niederen Volksclasse und des weiblichen Geschlechts in Ungarn.
 Hippel: Nachlass über weibliche Bildung. Berlin.
 Heinzelmann: Briefe und Unterhaltungen für Frauenzimmer.
 Joh. H. Pestalozzi: Wie Gertrud ihre Kinder lehrt.
1802. Holst Amalie: Über die Bestimmung des Weibes zur höheren Geistesbildung.
 Staël, Madame de: Delphine.

- Pápay István: *Az asszonyok igaz ditsérete. Halotti beszéd Szentpáli Agnes felett.*
1803. Fuhrmann: *Edelsinn und Tugendhöhe der Weiblichkeit.* Leipzig.
- Ziegenbein: *Über die ursprüngliche Eigentümlichkeit des weiblichen Geschlechts.*
1804. Ehrenberg: *Reden an die Gebildeten des weiblichen Geschlechts.* Elberfeld.
- Pockels: *Kontraste zu den Gemälden der Weiber.*
1805. Herepei János: *Azok a pontok, melyekből az asszonyokat nézni és megítélni kell.* Kolozsvár.
1806. Herepei János: *Az asszonyoknak a világi dolgokba való befolysokról.* Kolozsvár.
1807. Jean Paul: *Levana oder Erziehungslehre.*
 Germaine de Staël: *Corinne ou de l'Italie.*
1808. Fejes János: *Hat sich das männliche oder das weibliche Geschlecht um die Menschheit mehr verdient gemacht? Zum Vorteile des weiblichen beantwortet von...*
- Biró Márton: *A maga házát építő böls asszony. Halotti beszéd Kapi Éva felett.* Pest.
1812. Fejes János: *Die ungarische Staatsbürgerinn. Ihre Pflichten und Rechte dargestellt nach den ungarischen Gesetzen.* Pest.
1815. Herepei János *Emlékezete.* Kolozsvár.
1814. J. L. Folnesics: *Winke für weibliche Erziehungs-Anstalten meines Vaterlandes.* Ofen.
1815. Berzsényi Dániel: *Óda Dukai Takács Judithhoz.*
1818. Fáy András: *Különös végrendelet.*
1820. *Kurzgefasste Nachricht von der neu errichteten Schulanstalt mit welcher die im Jahr 1818 gestiftete höhere Töchterschule vereinigt wurde.*
1822. Kulcsár István: *A leánykák házi neveléséről. Hasznos mulatóságok, 1822. — 222. sz.*
- Takács Éva: *Némely észrevételek. Kulcsár István úrnak azon értekezésére, melyet 1822-ben közöl a leánykák házi neveléséről.* Tud. Gyüjt. 1822. évf. XII. k. 36 és kk.
1825. Takács Éva: *Egy-két szó a házasságban levő asszonyok kötelességeiről.* Tud. Gyüjt. 1825. évf. VIII. 68 és kk.
1824. *Mi a pedantizmus.* Tud. Gyüjt. 1824. évf. XII. 69 és kk.
1825. ifj. Jakabfalvay András: *Az asszonyi nem tudományos palérolódásáról.* Tud. Gyüjt. 1825. évf. VII. 23 és kk.
- Takács Éva: *Egy barátnémhoz irt levelem nemünk ügyében.* Tud. Gyüjt. 1825. évf. XI. 63 és kk.
1826. *A főrendű asszonyoknak szükséges a Tudományokat tanulni.* Felső Magyarországi Minerva 1826. évf. 759—40. l.
- Sebestyén Gábor: *Mennyből jött kirekesztő Privilegium.* Tud. Gyüjt. 1826. évf. II. 124 és kk.
- Takács Éva: *Egy barátnémhoz irt második levelem ismét nemünk ügyében.* Tud. Gyüjt. 1826. évf. IX. 73 és kl.

- Szózat napkeletről a magyar férfiúi és asszonyi nem viszonyaik eránt.* Tud. Gyüjt. 1826. évf. XI. és kk.
- Némely Észrevételek K. J. Pedantizmusáról és S. G. Mennyből jött kirekesztő privilégiumáról.* Tud. Gyüjt. 1826. évf. VII. 1. és kk.
- Észrevételek, S. G. mennyből jött kirekesztő Privilégiumára.* Tud. Gyüjt. 1826. évf. 104 és kk.
- Kiss Károly és Szontágh Gusztáv: Bajnoki hartz Takács Éva asszony ügyében az asszonyi nem érdemei és jussaiért.* Tud. Gyüjt. 1826. évf. VIII. 72 és kk.
1827. *Kiss Sámuel: Miben van még a magyar hátra leginkább.* Tud. Gyüjt. 1827. évf. II. k. 7 és kk.
- Ágoston János: A nemzetiség és a kultúra.* Tud. Gyüjt. 1827. évf. II. 23 és kk.
- Szivonyáné: Szózat napnyugatról.* Tud. Gyüjt. 1827. évf. II. 61 és kk.
- Szilasy János: A nevelés tudománya.* Budán.
1828. *Takács Éva: Feleletek a Szent Gellért hegye mellől.* Budán.
- Isák Terézia: A tapasztalások teszik vigyázóvá az embert vagy az Állortzás támadók ellen Állortzátlan védelmezés.* Budán.
1829. *Király István: A házát építő bölts asszony képe. Halotti beszéd Baranyi Krisztina felett.* Nagyenyed.
- Szentkirályi Móric: Értekezés a magyar asszony jussairól.*
1832. *Fáy András: Bélteki ház.*
- George Sand: Indiana, — Valentina, — Lélia.*
1833. *Kovács Pál: A nevendék nőnem.* Pest.
- Pius Desiderius (G. T. Schröer) Über Erziehung und Unterricht in Ungarn. Leipzig. Erster Brief: Weibliche Erziehung der höheren Stände.*
- 1835/37. *Heinrich Laube: Das Junge Europa.*
1834. *Rahel von Varnhagen: Ein Buch des Andenkens führ ihre Freunde.*
- Karl Gutzkow: Wally die Zweiflerin.*
- Vorwort zu Schleichermachers Vertrauten Briefen.*
- Theodor Mundt: Madonna.*
- Nyiry István: Nőjogtan. A szép nem természeti jussainak alaptudománya.* A. M. Tudós. Társ. Évkönyvei. 1836. VI. Philos. osztály. Értekezések 96 és kk.
1835. v. *Oeynhausén, Freifrau Wilhelmine: Worte mütterlicher liebe an meine Tochter, Frankfurt.*
1837. *Steinecker G.: A leányok neveléséről és tanításáról Magyarországnban. Egy Pesten felállítandó nevelő intézet tervével együtt magasb és középrangú protestáns leányok számára.* Budán.
- Hetényi János: A nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról a férfiak erkölcsi és izlési műveltségére.* Athenaeum. 1837. évf. II.
1838. *G. T. Schröer: Weihgeschenk für Frauen und Jungfrauen. Briefe über aesthetische Bildung weiblicher Jugend.*

- Pecqueur: Des intérêts du commerce, de l'industrie de l'agriculture et de la civilisation en général sous l'influence des applications de la vapeur.
1839. J. Sandeau: Marianna.
1840. Hetényi J.: *A nőnem emancipációja a kereszténység által.* Athenaeum. 1840. évf. II. 369, 385, 401 és kk.
- Fáy András: *Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai.* Athenaeum. 1840. évf. II. 177, 193, 211, 250, 262 és kk.
- Steinacker G.: *Házi leány nevelésünk állapotjáról, s annak a'köz leány neveléshezi viszonyáról.* Athenaeum. I. 49, 65, 85, 105 és kk.
1841. Steinacker G.: *Mire kell leányainkat nevelni és neveltetni?* Athenaeum. II. 461 és kk.
- Steinacker G.: *Nőnevelés és nőnevelő intézetek.* I. 81 és kk.
- Cabet: Douze lettres d'un Communiste à un Icariste. Paris.
- Fourier: Théorie des quatre mouvements. Paris.
1842. Steinacker G.: *Női hivatás és társadalomtan. Tapasztalások és intések a nőnevelés mezején.* Bev. Fáy Andrástól Pest.
- Fanny Lewald: Clementine.
1843. E. Laboulaye E.: Recherches sur la condition civile et politique des femmes. Paris.
- Cabet: Voyage en Icarie
1844. Caroline Pichler: Denkwürdigkeiten aus meinem Leben. Wien.
- Gr. Ida Hahn-Hahn: Gräfin Cecil.
1845. Gr. Teleki Blanka: *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében.* Pesti Hírlap. 587. sz.
- Fanny Lewald: Eine Lebensfrage.
- Gr. Ida Hahn-Hahn: Aus der Gesellschaft.
1846. Kárács Teréz: *Visszhang a magyar főrendű nők nevelése ügyében emelt szózatra.*
- Ida Hahn-Hahn: Zwei Frauen. — Sybille. — Clelia Conti.
1847. Teleki Blanka: *Nyilatkozat nőnevelési intézetekről.* Nevelési emléklapok. III. és IV. füzet 1847—171—3. l.
- Remellay Gusztáv: *A nőnem befolyása hazánk multjára.* Regényes krónika. Pozsony.
- Louise Ottó: Lieder eines deutschen Mädchens.
1848. Jókai Mór: *Nőszabadság.* Életképek, 1848. évf. 385—7. l.
- Teleki Blanka: *Előbb reform, azután nőemancipáció.* Életképek. 1848. évf. 593—7. l.
- Seltenreich Károly: *A női hivatás képzésének fontosságáról.* Nevelési emléklapok. V. 1848. 82 és kk.
- Seltenreich Károly: *Reform és nőnevelés.* Pesti Divatlap 1848. l. 649 és kk.
- P. Leroux: De L'Égalité. Paris.

Pogány Zsuzsanna.

PRELUDIUM

A „VÁNDOR ÉS A BUJDOSÓ“-HOZ.

Durch alle Töne tönet
Im bunten Erdentraum
Ein leiser Ton gezogen
Für den der heimlich lauschet.
Fr. Schlegel.

I. A s o r s.

BÁRMILY KÖZÖNSÉGES ÉS MEGSZOKOTT is egy nép-közösség szelleméről beszélni, mégis a legnagyobb nehézségekkel állunk szemben, mielőtt ennek a szellemnek a mibenlétét akarjuk megragadni. Már magának a népközösségnek a fogalmát is eddig inkább csak negative sikerült körülhatárolni. Kétségtelen, hogy a népközösség kollektív valóság, de mint ilyen, nem elsődleges jelenség, hanem benne már különböző szűkebb vagy átfogóbb kollektív alakulatok keresztezik egymást. Mégsem ezek összegéből vagy egymás fölé rétegződéséből áll elő, hanem sajátosan újat képvisel velük szemben: egy népközösség mint kollektivum mindenkor mást jelent, mint amit a családnak vagy a vérségi köteléknek, a néposztályoknak vagy akár a politikai pártoknak kollektivumai kifejeznek. Nem mondhatjuk, hogy egy népközösség kimerül abban, hogy magában foglalja ezeket. De viszont azt sem mondhatjuk, hogy differenciálódik bennük, mert akkor voltaképpen már előbb kellene lennie náluk.

Minden népközösségnek kétségkívül megvannak a maga határai, ha nem is tudjuk ezeket mindig egyértelműleg megjelölni. Ez a határoltság azonban nem természeti, hanem történeti fejlődés eredménye. S ebből multhatatlanul odajutunk a szellemhez: csak a szellemnek van története. Hogy ez a szellem is valóság, akárcsak a kollektivum, a mindennapi tapasztalásból tudjuk. De ez a szellem viszont mégsem maga a kollektivum, mert ez csak hordozza a szellemet. Hol ragadjuk meg tehát a szellemet, ha maga a hordozó szétfolyik és éppen csak a hordozott által válhatik határolttá? Egyéni reprezentánsaiban nyilván nem, mert ezek, ha a közösség-szellemet reprezentálják is, viszont a maguk egyéni voltát is kifejezik; szűkebb kollektivitások szellemében azonban szin-

tén nem, mert ez ismét csak összegezés volna, ami ellenkezik a szellem természetével, arról nem is szólva, hogy e szűkebb kollektivitások szellemi léte is még előzetes magyarázatra szorul. A kérdés tehát valóban nem oldható meg egy csapásra: miképen tekinthetünk egy népközösséget történetinek, ha a szellem, amely őt történetivé teszi, nem fogható meg sem az egyéni, sem a kollektív szellemiség oldaláról. Egyelőre azt mondhatjuk: a népközösség mint puszta kollektívum *hordozza* a szellemet és viszont ez a szellem *határolja el* a kollektívumot, vagyis teszi azt történetivé. De ezzel csak a kollektívum és a szellem viszonyát írtuk körül anélkül, hogy a kettő lényegéhez közelebb férkőztünk volna.

S a kérdés nehézségét még csak fokozza, ha azt is figyelembe vesszük, hogy egy népközösség a maga történetiségében mindig valamilyennek bizonyul, valamilyennek kifejti magát, — ha tehát az egzisztenciális sajátosságát, a jellemét akarjuk megragadni. Beszélhetünk-e egyáltalán a kollektivitásnak jelleméről, vagy pedig a jellemet tisztán a szellem, tehát a történetiség felől kell tekintenünk? Akár az egyik, akár a másik oldalról közeledünk is azonban feléje, bizonyos, hogy a jellem nem csupán természeti vagy szellemi adottság, hanem egyben megvalósultság, produktum is. Hogy milyen egy népközösség jelleme, az nemcsak abból olvasható le, hogy milyen a diszpozíciója, hanem ennek egyúttal látható jelei vannak mindabban, amit véghezvitt és alkotott. Hol van azonban a kezdete és hol a vége annak, ahol tettekben és alkotásokban közösségi szellemet állapíthatunk meg? Itt nyilván kettős veszély fog állandóan fenyegetni: vagy anthropomorfizmusba esünk, olyan akarati elhatározásokat és értékráirányulásokat tulajdonítva a közösségnek, amelyek csak az emberi személynél lehetségesek; vagy pedig: a multat, a történetileg befejezettet és lezártat tesszük meg eleven tendenciák mértékéül s így tulajdonkép értékelünk ott, ahol csak megérteniünk volna szabad.

S ezzel kapcsolatban a kérdés háttérében mindjárt egy további nehézségre is rámutathatnánk. Mihelyt ugyanis egy népközösség szellemi arculatát nemcsak az adottságaiból, hanem a produktumaiból kívánjuk megítélni, tehát úgyszólván abból a kulturális környezetből, amelyben a maga adottságait kifejezésre juttatta, akkor ennek is két módja kínál-

kozik: az ideológiai és a reális. Amott azokat az eszméket vesszük alapul, amelyek szerint egy népközösség történeti élete kialakul, tehát mintegy az időfelettség szemszögéből tekintjük; emitt pedig azokat a formákat nézzük, amelyek a jelenben megvalósulva mutatkoznak nála, s ennek a szemléletmódnak viszont többnyire közvetlen, praktikus indítékaik vannak. Az előbbi esetben elkerülhetetlen a szkematizálás: a közkeletű népjellemzések, amelyek rendszerint egy népnek valamelyik jellemvonását hangsúlyozzák (minő pl. az, hogy a francia a racionalizmus, az angol a gyakorlati gondolkodás, a német a tudós módszeresség, vagy hogy a francia a szociabilitás, az angol az individualizmus, a német a tömegszervező képesség megtestesítője), ilyen eszmei absztrakciók leszűrődései. Az utóbbi esetben viszont úgyszólván csak helyzetképet kapunk egy népről: milyen a jelenben, esetleg mit őrzött meg a múltból s mik a közvetlen szükségletei, ellenben az, hogy történeti létének egész folyamata alatt minő sajátos alakító tendenciák jellemzik, figyelmen kívül marad.

Ezek a nehézségek — amelyeknek sorát még szaporíthatnók — mindenekelőtt szükségessé teszik egy olyan elfogadható kiindulási alapnak felkeresését, amely a probléma bonyolult és szétágazó vonatkozásainak eleget tesz. Ilyen kiindulási alapul szolgálhat a közösség élettevékenységének bizonyos egysége, amely kétségtől kollektívum és szellem, természet és történet sajátos összejátszásából alakul ki. Milyen helyt ugyanis valamely népközösség mint konkrét valóság a maga élettevékenységét beleszövi az egész kozmosz összefüggésébe, akkor ebben a tevékenységében mindenkor olyan egységet mutat fel, amely minden változás ellenére, amelyen akár maga a közösség, akár pedig ennek a közösségnek megértésére törekvő tudat keresztül megy, bizonyos állandó és változatlan magra mint lényegre enged következtetni. Hogy ez a lényeg szubsztanciális jellegű-e, mint ahogy a romantikusok vallották, vagy pedig tisztán az élettevékenységek azonos irányában nyilvánul, ahogy a pozitivizmus befolyása alatt állók hirdették, maradjon ezúttal vizsgálatlanul. Akik a közösség szubsztancialitása mellett foglalnak állást, sohasem fogják elkerülni annak organisztikus felfogását, ezzel szemben akik tagadják, nyilván nem tudnak szabadulni a

szubsztanciának szubjektumként való elképzelésétől, még pedig a szubjektumnak modern, Leibniz óta használatos értelmében, aminek következtében alkalmazását éppen ebben az esetben a közösségi szellem indokolatlan meghamisításának tartják.¹ Mindkét irányban feledik, hogy a szubsztancia a maga eredeti jelentésében sem nem organizmus, sem nem szubjektum, hanem principium, amely a valóság magyarázatára szolgál.

Bármiként legyen is azonban, kétségtelen, hogy az élettevékenység általában hatások és ellenhatások folyamata. Ez a folyamat pedig kettős alaptörekvésre vezethető vissza. Minden élet ugyanis legelőbb is magát fenntartani, érvényesíteni, a tárgyi világból ráomló ellenállásokon és gátlásokon felülkerekedni iparkodik. A kötöttség és függés alól, amelynek árnyéka az élet minden aktusára ráhajlik, szabadulni akar, hogy ezzel szemben a maga irányát hangsúlyozza és úrrá legyen a környezetén és az idegen élet lüktetésén. Másfelől pedig, ahol az élet elhelyezkedik, ott mindenütt azon

¹ Legújabban Nic. Hartmann tagadja a közösségi szellem szubsztancialitását (Problem des geistigen Seins, 1933), anélkül, hogy erre vonatkozó fejtegetései meggyőzők volnának. Ami bennük helyes, az csupán az, hogy a kérdésben valóban aporia rejlik: mikép lehet a közösségi szellem egységéről beszélni, ha ez az egység sem az organizmus egysége, sem pedig az egyes individuumok tudatának összegéből létesülő valamiféle új, magasabbfokú tudat; viszont mégis mint önálló realitás áll az individuális szellemmel szemben. A kérdés magyarázatára, mint realista metafizikus ő is felveszi a „hordozó” fogalmát, a szubjektumot tehát a klasszikus metafizika értelmében szubsztanciának (ὀποκειμενον) kellene felfognia. Mivel azonban modern elgondolás szerint szubjektumon tudatfunktionalitást ért, a hordozó pedig — amint azt különben szintén helyesen kiemeli — nem minden esetben tudatos, sőt a tudat éppen megszakítását jelenti a szellem kontinuitásának, azért benne csupán a hordozott lét alapját és feltételét, de nem a lényegét látja. Így jut arra az első tekintetre tetszetős, alapjában azonban képtelen állításra, hogy a lét egymás fölé rétegeződik, még pedig úgy, hogy a magasabbfokú réteg „rányugszik” az alsóbbra. Ez a rányugvás (Aufruhen), amely szerinte a közösségi szellemnek is jellemzője, végelemzésben legalább is annyira „rejtett erő”, mint a szubsztancia halódó (vagy már eltemetett) kategóriája. E tekintetben az organiztikus felfogáshoz közelebb álló Hans Freyer mindenesetre tisztábban lát: a közösségi szellem nem rányugszik az individuumok szellemére, nem túlformálja azt, hanem bennük van, mint ahogy viszont ez benne van amabban. (Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft, 1950.)

fárad, hogy benyomásait kifejezésre váltsa át. Eredeti fogékonysága itt feszültséggé válik és ebben a feszültségben indul meg sajátos teremtő folyamata, amely egyre újabb képződményekben teszi kockára erejét és találékonyságát. S mint ahogy az élettevékenységnek ez a kettős iránya egyéniségek szerint más és más, úgy közösségek szerint is különböző. Minden népegyéniség másként hat és másként reagál a külső hatásokra; más az élmény- és más a kifejezőmódja. Az élménynek és kifejezésnek kölcsönös megfelelését, mintegy egymáshoz-rendeltségét pedig *magatartásnak* nevezhetjük. Amit általában egy népközösség jellemén szoktak érteni, az éppen ennek az életmagatartásnak sajátos módja és iránya. Ez a magatartás azonban részben már történeti fejlődés eredménye, amely a közösség eredeti diszpozícióinak a tárgyi világgal való kölcsönhatásában alakul ki. Ezért csak megkülönbözteti a közösségek sajátos életnyilvánulásait, de nem teszi ezt a sajátosságot a maga eredetében érthetővé. Ami egy népközösség magatartásának, vagyis élmény- és kifejezőmódjának végső, egységes kiindulópontja, hordozója és mozgatója, az a közösség *formája*.²

Egy népközösség formája mindenkor az illető nép életalakulásának belső törvényszerűségét, fejlődése félbeszakíthatatlanságának principiumát jelenti, amely a fajok kereszteződésén, generációk változásán, a környezet kicserélődésén, sőt az egyéni elkülönülésen vagy szembeforduláson keresztül is állandóan hat. Ezzel a formával lép be egy népközösség a történeti életbe s épp ezért a megértés számára mindenkor ez a forma a végső, tovább már nem elemezhető előfeltevés. Hogy miben áll az életalakításnak az a belső törvényszerűsége, amely egy népiségnek sajátos ősi, „magával hozott” lényege, azt magának az alakításnak folyamatából sohasem vezethetjük le, mert épp ez a lényeg az a szilárd és minden változáson felülálló középpont, amelyből magatartásának, vagyis a hatásnak és visszahatásnak, az élménynek és a kifejezésnek aktusait mint egységes egészet értjük meg.

S ez a forma egyúttal a népközösség sorsa is. Minden népközösség mint életközösség történetileg csak azt az utat járhatja, amely formájának sajátos lényegéből következik.

² V. ö. Humboldt, Gesammelte Schriften hrsg. v. d. Preuss. Akad. d. Wiss. Bd. III. 1904. 164. sk. II.

Kibontakozásának iránya adva van azzal a sajátos törvényszerűséggel, mellyel önmagát a létben érvényesíti és a világ elébetáruló matériáját feldolgozza. A forma határozza meg a kibontakozás menetét (vagyis történeti fázisait) és variációit, ugrásait és ellankadását, stílusát és ötleteit. Ami egy formában bennrejlík, az szükségkép megnyilvánulni törekszik, de a ténylegességben sohasem lehet minőségileg más, mint ami a képességekben eredetileg volt és a megvalósulás folyamata alatt minden egyes aktus létében kölcsönösen feltételezi egymást. A sors tehát úgyszólván funkciója a formának, együtt vagy szabatosabban: benne érik a formában. Ezért azok az objektív képződmények is, amelyeket egy nép a maga formájának kifejtése folyamán a létbe telepít és amelyek a teremtvő lelkiség törzséről elvált, függetlenül existenciájukban rendeződnek történetileg összefüggő és a történeti megértés számára hozzáférhető egésszé, nemcsak a közösségforma fokozatos megvalósulását fejezik ki, hanem egyúttal azt is, hogy miért lettek épp ilyenné és nem mássá. A kínai életforma Nyugateurópában sem alakított volna ki latin vagy germán kultúrát, hanem csakis kínait; formája a különböző kölcsönhatások folyamán bizonyára másként bontakozott volna ki, de ebben a kibontakozásban sem tagadhata volna meg ezt az eredeti, magával hozott formáját, nem léphetett volna ki magamagából, hogy egy tőle idegen életforma történeti útját fussa meg. A közösségforma így voltaképpen mindig sorstematika, amely ólmos vagy lüktető, szívós vagy ingatag, kúszva vagy kimért ütemben halad a kibontakozás felé; hivatás és felelősség, amely sohasem hagyja cserben, mert benne lélezkzik és benne tevékeny; a lehetőségek elhatárolása és uralkodás a megvalósultságokon; hatalom, amely önnönmagát intronizálja, vagy viszi a végromlás felé.

Ez a sorsnak első és kétségkívül legközelebbi jelentése. Egy közösség sorsa azonban nemcsak formájának sajátos, mindenkor egyéni alkatában fejeződik ki. Amikor a közösségforma fogalmát ílymódon a sors fogalmával azonosítjuk, tulajdonképpen izolálunk, mert a valóságban nincs forma, amely teljesen zavartalanul, minden külső befolyástól és gátlástól menten, tisztán a maga belső törvényszerűségének engedelmességgel teljesítene a maga „sorsát”. Ha a sors szerepe

kimerülne ebben az inherens jelentésében, akkor minden közösségforma történeti kibontakozása valóban vegetatív burjánzáshoz volna hasonló, amely kapcsolatok nélkül, egészen elkülönülve csüngene térben és időben. Ebben az esetben Spenglernek a „kultúrlélekről“ vallott felfogása csakugyan igazolt volna: minden közösség zárt, különálló organizmus, amelynek kibontakozását, életütemét és tartamát sajátos, benntermett szemléletmódja határozza meg. A spengleri történetmagyarázat egyoldalúsága azonban épp onnan ered, hogy benne a sors kizárólag a forma önkifejlődésében érvényesül. A történeti sors mindenesetre elsősorban a kibontakozásnak a forma lényegéből folyó szükségszerű iránya és szükségképi törekvés a kibontakozás mint cél felé; egyúttal azonban a forma kibontakozásának lehetősége és határa is, a megvalósulás tere és talaja, környezete és levegője, amelyben más formákkal érintkezik és küzd, és velük szövődve vagy tőlük elkülönülve elhelyeződik a létben. Tehát mindenkor van benne valami, amit mi adunk és valami, amit mi magunk sohasem adhatunk neki, mert a lét megfoghatatlan és szunnyadó mélységeiből tör elő, ahová gyakran már nem is követhetjük lépéseit. Úgy is mondhatjuk ezt: a sors egyfelől a közösségforma spontán növekedésében nyilvánul, másfelől pedig a közösséget körülövező idegen ráhatások szövedékében. Akár készenlétben várja egy közösség ezeket a ráhatásokat, akár váratlanul, rajtaütésszerűleg érik, viselkedése velük szemben mindig abban fog állni, hogy vagy a saját fejlődési irányába téríti őket, vagy pedig önmagát fejleszti feléjük. Ha fejlődését gátolják, igyekezni fog kiküszöbölni vagy legalább is távoltartani őket magától, s ha ez nem sikerül, szenvedni fog a nyomásuk súlya alatt. A sorsfolyamatnak ez a kettős sora azonban mégis egységes egészet alkot: a belső és a külső eseménysor mint kérdés és felelet összefügg egymással és egységes, széttagolhatatlan jelentést, értelmet tár fel. Ami belülről, a forma felől nézve adottság s ennyiben elhatárolás, az kívülről, az érintkezés felől nézve lehetőség. Ami a tevékenység szempontjából kifejlődés és megvalósulás, az a létbeli elhelyezkedés szempontjából vonatkozás és feszültség. Hogy egy népközösség hogyan érvényesül a létben, azt végeredményben mindig sorsának ez a topikus alakulása dönti el. Ez pedig nyilván eredeti maga-

tartását sem hagyja érintetlenül, hanem módosítja azt. Ami egy nép történeti életében új vonásként jelentkezik s amit pusztán a formájából alig tudnánk megérteni, az rendszerint éppen a más népi formákkal való érintkezés és a hozzájuk való alkalmazkodás eredményeként lép fel. Sohasem közömbös tehát, még kevésbbé véletlen, hogy egy népközösség a történeti „hol” és „mikor” melyik küllőjén akad össze a lét más formáival s bontakozik ki velük, rajtuk vagy ellenükre. Ezért a sors ebben a szerepkörében a változásoknak szinte demiurgikus mozgatója, kiváltó ok, hatalom, amely kedvez vagy ellenáll, erjeszt vagy megbénít, felkínálkozik vagy detronizál.

Ennek a szemléletmódnak, amely a népiség lényegét a népi forma kibontakozásának és más formákkal való érintkezésének sorsszerűsége felől ragadja meg, talán megvan az az előnye egyéb felfogásokkal szemben, hogy a népiséget nem bontja szét kollektivum és szellem kettősségére, hanem egyszerre és egymásban tekinti őket. Itt a szellem nem valahonnan kívülről, esetleg felülről jön a közösségbe, mintegy rátelepedve erre, hanem már eleve benne tevékeny, anélkül azonban, hogy azonos volna vele. A népi forma, mint szellemi alakító principium úgyszólván létrejön egy kollektív „matériában”³; de éppen ennek következtében nem bárminő kollektivum az, ami a formálás matériájául szolgál, hanem csakis a neki megfelelő. „Geprägte Form die lebend sich entwickelt.“ Ezért mondtuk, hogy a közösségforma tulajdonképpen sorsközösség, ennyiben pedig tagadhatatlanul organikus jellegű. A sorsszerűség éppen a formák kifejlődésének és kölcsönös összeszövődésének organikus folyamatában nyilvánul meg.

Van azonban a sorsnak ezenkívül még egy harmadik fellépési módja is, és ez viszont már kifejezetten a szellem irányából jön. Minden forma ugyanis, s így a népi közös-

³ A matéria fogalmát itt az aristotelesi értelemben használjuk, amely szerint minden forma magasabb vagy átfogóbb formálás matériájául szolgálhat. A kollektivum kétségkívül individuumokból áll, akik szintén a maguk egyéni formájának megfelelően alakítják létük matériáját, viszont mint a népi forma részesei, egyszersmind matériáját alkotják ennek a népi formának. A lét eszerint nem rétegeződik, hanem csak átfogóbbá válik.

ségeké is, kifejlődésében nemcsak a más formákkal, hanem emellett még az objektív szellemmel is szembentalálja magát. Ez az objektív szellem, mint a forma önkiteljesedése, organikus úton keletkezett ugyan, de már végkép elszakadt létrehozó tövéről és független, magábanvaló, jelentéstelített struktúráival a valóságban a lelkeséggel mint formával szemben már mindenképen idegen, mondhatnók nála erősebb alakzatként áll. A tudomány és a művészet, a jog és az erkölcs, az egyház és az állam, a gazdaság és a technika éppúgy a közösségforma élettevékenységének köszöni létét, mint egy dogma vagy egy gép, egy tröszt vagy egy törvény, és mégis szembeáll vele, nem élettevékenység, nem forma többé, hanem tiszta jelentésösszefüggés, tehát objektív szellem.

S ez az objektív szellem, mint akár a saját, akár pedig idegen népi formák kikristályosodása, szintén a népközösségek sorsintéző tényezője, amennyiben mint átszármaztatás vagy lenyűgözés, mint recepció vagy imitáció, mint tradíció vagy renaissance számukra állandó súrlódások, kölcsönhatások, összeütközések és gátlások forrása. Egy népközösség történeti alakulása éppúgy függ tehát a kulturális alkotások különböző típusaitól, amelyek azt egyenként és együttesen összefüggésükben meghatározzák, mint életformája spontán kibontakozásától és más életformákkal való érintkezésétől. Csakhogy míg ez az alakulás emitt mindig az élet eredeti irányát követi, addig ott gyakran cserben hagyja azt, sőt szembefordul vele: nem az objektív szellem szolgálja a közösséget, hanem a közösség igazodik az objektív szellem után. Az olasz életformát a művészete, az angolt gazdasági világszervezete, a magyart közjogi rendszere jobban meghatározza, mint maga ennek az életformának eredeti iránya vagy a történeti érintkezés viszontagságai. Úgy is kifejezhetjük ezt, hogy amit egy népközösség egyszer létrehozott magából kulturális produktumokban, legyen ez akár tökéletes, akár hiányos vagy téves, az elől többé nem térhet ki, az azontúl éppoly erős, sőt még erősebb tényező lesz fejlődésében, mint maguk a kultúrát létrehozó élettendenciák.

Épp ezáltal azonban magában a sorsban is sajátosságos belső fordulat válik láthatóvá. Mert ha azt kérdezzük, hogy miképen fejt ki a kultúra objektív szelleme ezt a sorsszerű

működését, akkor azt kell mondanunk: semmiképen sem úgy, hogy valamilyen megkövült réteghez hasonlóan tétlen és sztatikus tényező a valóságban. A kultúra objektív szelleme is állandó feszültség színtere, ez a feszültség azonban már nem organikus természetű, mint a formáé, hanem dialektikus jellegű, amennyiben jelentéstartalmának ellentétei szüntelenül újabb és átfogóbb megoldásra serkentenek. A kultúra örökös újjászövődési folyamatát éppen ezek az ellentétek váltják ki, amelyek annak tartalmában mint jelentésösszefüggésben dialektikus szükségképiséggel mindig újból felmerülnek és amelyek a kultúrát hordozó lelkiségben elégedetlenséget és a sikeresebb megoldás törekvését fakasztva, belevonják magát annak objektív szellemét is az élet eleven sodrába.⁴

A kultúra tehát a formán keresztül válik egy népközöség eleven hatótényezőjévé és ennyiben valóban sors, vagyis térhez és időhöz kötött realitás és hatalom, amely érvényesülésre és uralomra tör. Ámde a kultúra a maga lényege szerint nemcsak realitás és hatalom, hanem jelentéstartalom, amely éppen csak a realitásban válik jelenvalóvá. S ami egyszer jelentéstartalom, az nem lehet már többé tiszta sors. Ha a kultúra objektív szelleme azzal, hogy a formán keresztül szövődik mindig újjá, egyszersem végleg kilépne ebből a maga jelentéstartalmából, vagyis tiszta sorssá válnék, akkor tartalmi újjászövődése mindig csak a régi megoldások ismétlése volna. Ebben az esetben csak a kultúra fennmaradása volna biztosítva, ellenben az újnak felmerülése örökre megmagyarázhatatlan maradna. Ezért azt kell mondanunk: ahol egy jelentés a valóságban valamilyen kulturális alkotás köntösében testet ölt, ott nem a sors szab irányt, hanem a szabadság. A kultúra mindenesetre a sors jegyében hat, de a szabadság jegyében keletkezik. Egy tudományos rendszer vagy egy erkölcsi kódex, egy műalkotás vagy egy államforma mindenkor a szabadságból születik, de mihelyt kész: sorsává válik az illető népközösségnek. S éppúgy a meglevő kultúra összes dialektikus ellentéteinek megoldása sem a sors, hanem a szabadság jegyében történik. A sors csak akkor kezd érvényesülni, ha a megoldások a valóság hatás-

⁴ Ennek a dialektikának mibenlétét és alakulását a későbbi fejezetek feladata lesz közelebbről megvilágítani.

szövedékébe már beilleszkedtek, ahol azonban tér- és időbeli kötöttségük ellentétei az emberi szellemet ismét szükségképpen új megoldási kísérletekre ösztönzik. Az objektív szellem dialektikus ellentéteit eszerint a sors váltja ki, de megoldásukban mindig a szabadság lendülete érvényesül. Sors és szabadság tehát, ha nem is egy pontról jönnek és egy célhoz mennek, itt a dialektikában találkoznak. Ugy is mondható ez: az objektív szellem léte felől nézve sors, jelentése felől azonban szabadság. Mint szabadság előre jelzi a sorsot, mint sors megfékezi a szabadságot. De ebben rejlik egyúttal a történetnek az a tragikus vonása is, hogy minden szabadság a következő generáció számára már sorssá válik. Ezért aki a multat nézi, mindig csak a sors jeleit látja; csak aki él, érzi a szabadságot.

II. Szabadság és klasszika.

A mondottakból kitűnik, hogy a vizsgálódásnak az a célkitűzése, amely tisztán pszichológiai alapon kívánja egy népközösség jellemét és történeti szerepét a megértés közelebbe hozni, szükségkép a felületen marad. Mert ha mégannyira találó képet ad is arról, amit általában népi karakternek szoktunk nevezni, végeredményben mégis csak a pusztá „vélekedés”, a platoni értelemben vett $\delta\acute{\omega}\zeta\alpha$ körében mozog, — főleg azokra az adatokra támaszkodva, ahogyan a népek jelleme kölcsönösen egymás tudatában tükröződik, — de az igazi megismerésig, az $\epsilon\pi\sigma\tau\eta\mu\eta$ -ig nem jut el. A lényeg megragadása csak akkor lehetséges, ha ezt a pszichológiai szemléletmódot felcseréljük a metafizikaival, ha tehát egy népközösség végső egzisztenciális gyökeréig igyekszünk hatolni. Ez az egzisztencialitás pedig feltárul a népközösség sorsában.

A sors azonban, mint láttuk, sajátosan összeszótt valóság, amely nemcsak a népiség formájának organikus kibontakozásában és más népformákkal való kölcsönhatásában, hanem a kultúra objektív szellemének többirányú dialektikájában is nyilvánul. Mivel pedig az objektív szellem hatása csak a formán keresztül érvényesülhet, azért a sorsban is az objektív szellemnek ez a dialektikus feszültsége mindig az organikus kifejlődésen belül válik érezhetővé. A sors tehát, azt

mondhatjuk, lényegileg folyamat-jellegű s ennyiben szükségképen „szubjektív szellem“. Szubjektív akkor is, ha kifejtése az objektív szellem felől éri a közösséget, mert a sorszerűség nem az objektív szellem fennállásában, hanem éppen hatásainak folyamatában nyilvánul; nem a jelentésben, ahonnan jön, hanem az életben, amely felé törekszik.

S ennek a sorsnak mint szubjektív szellemnek az útját ismét sokszorosan keresztezi a szabadság. Nem mint a sorszerű feltételektől való pőre mentesség, — mert ez csak szubjektív önkény volna, — hanem mint a feltételek közt való döntés szabadsága. A német idealizmus korának felismerését e tekintetben bizvást fenntarthatjuk: a szabadság maga lényege szerint objektív jellegű, mivel nem az életben, hanem az életfelettiben, a jelentésben gyökerezik. Az élet a kötöttség birodalma: aktusai a sorsszerűség jegyében folynak le, és a hatások, amelyeket a sors egyéb tényezői (az idegen élet, a környezet stb.) kiváltanak belőle, az existencialitás feltételeit sohasem lépik túl. Ahol ellenben egy jelentés lép fel, ott a szabadság fuvalma árad, amely nem kivált, mint a sors, hanem indít, mint a kegyelem, még pedig valaminek létrehozására, aminek még nincs existenciája. Úgy is mondhatjuk ezt: a szabadság a sorsszerű feltételeket egy sorsfeletti jelentés szerint rendezi, válogat közöttük és alakítja őket.

Ez teszi azonban a sorsot végeredményben oly kiszámíthatatlanná. Ha szabadság nem volna, egyetlen népiség sem szolgálna meglepetésekkel, de akkor létének keretei sem tágnálnának soha. Mert ez a szabadság nemcsak bizonyos ponton vagy fejlődési stádiumban jelentkezik mint valamilyen különálló és izolált indító (ezt az izolációt csak a szemléletben, módszeres okokból vagyunk kénytelenek végezni), hanem a sorsszerűség tényezőit mindjárt kezdettől fogva és minden ízükben hatja át, tehát már a forma kibontakozásában megtapogathatjuk a nyomait és a környezettel való érintkezésben is érvényesül. Ezért nem tudni sohasem, hogy egy forma meddig váltja be a maga organikus fejlődése során a lehetőségeket megvalósultságokká és mikor szikkad el vagy töri szét a maga kereteit. Nem tudni sohasem, hogy egy organikus kifejlődést mikor keresztez egy másik s e küzdelemnek minő lesz ránézve a kimenetele: él-

tető-e vagy halálos. Nem tudni sohasem, hogy egy organikus fejlődésnek egy dialektikus feszültség hol állja az útját és viszont a forma ezt a dialektikus feszültséget minő kerülőúton oldja meg s így a kultúrának mely struktúrája felé fejleszti ki magát vagy minő idegen struktúrákat tesz magáévá. Nem tudni sohasem, mert mint mondtuk, a sors hatalom és a szabadság kegyelem és a kettő összeszövődésének nincs szkémája, csak ereje.

Egy népközösség egzisztencialitása tehát végeredményben a sorsnak és a szabadságnak sajátos kapcsolatából alakul. Viszont tagadhatatlan, hogy a szabadság minden szárnyalása előbb-utóbb sorsszerű tényvé válik. Épp ezért egy nép jellemét sohasem lehet a szabadságból megismerni, hanem csakis a sorsból. Aki mint Fichte, azt keresi, hogy „mi egy nép a szó magasabb jelentésében“, vagyis aki a szabadság jeleire fülel benne, annak a megértő magatartást szükségképpen fel kell cserélnie a prófétaival. De ebből folyik viszont az is, hogy egyetlen népjellemzés sem lehet maradéktalan; egyoldalúvá kell szűkülnie, éppen mert az egzisztencialitásnak csak egyik oldalát veheti tekintetbe: nem azt, amit egy nép akar és elképzel, hanem amilyennek bizonyult és amit tett. A szabadság a jövő méhe, amelyet a misztérium fátylai rejtenek; a sors a valóság táblája, róla olvasni lehet.

Csak egy esetben válik lehetővé valamely nép szellemét a szabadság felől megközelíteni: ott, ahol ez a szellem egy klasszikában teljesült. Épp ezért e ponton az eddigi gondolatsort a népiség és klasszika viszonyának vizsgálatával kell még kiegészítenünk.

Mit nevezünk klasszikának? E kérdésre feleletet keresve mindenekelőtt ki kell zárunk a klasszikának azt az értelmét, amely a fogalmat tisztán az esztetikum irányában rögzíti, és benne akár alaki szempontból a remeket, a tökéleteset, akár pedig tartalmilag a történeti fejlődés folyamán fellépett mintaszerűt és elsőrangút jelöli meg. Kétségtelen, hogy a fogalom eredetileg az esztetikai szférából jött és azután mint az értékítélés mértéke utóbb alkalmazást nyert a kultúra egyéb ágaiban is; így beszélünk klasszikáról tudományban, vallásban, ethoszban, jogban, gazdaságban és végül mindezek összességében is („klasszikus kultúra“), sőt klasszikusnak minősítjük magát az emberi magatartást is,

amely klasszikus alkotásokban jutott kifejezésre és a kort is, amelyben a kifejezésnek ez a folyamata végbement. Kétségtelen továbbá az is, hogy a klasszikának említett formális és tartalmi jegyei általában minden klasszikának jellemző vonását alkotják. És mégis: a klasszika igazi lényegét az értékességnek ezen a koncentrált megjelenésén túl, vagy még inkább azt megelőzőleg, a maga létmódjában kell keresnünk. A klasszika is egzisztencialitás, mint a sors vagy a szabadság s így hiánytalanul csak metafizikai szemlélet alapján közelíthető meg.

Talán senki sem látta a klasszikának ezt az egzisztenciális jellegét tisztábban, mint Hegel, amikor annak lényegét az eszmének a reális adottsággal (Dasein) való kibékültségében jelölte meg. Ezt más szóval úgy is kifejezhetjük: klasszika általában ott születik, ahol sors és szabadság a legteljesebb egybeforrottságot mutatja, ahol tehát a szabadság a sorsszerű tényezőket a maga képére alakítja, mégsem teng túl rajtuk, hanem azok keretében bontakozik ki. Innen van, hogy a klasszika tulajdonképeni arca mindenkor a tiszta és teljes emberi, a humánus, ahogy arra szintén már Hegel utalt. Nincs benne semmi daimonikus, de éppúgy nincs szerafikus sem: maga a hamisítatlan természetesség, amelyen azonban a szellem sugárzik át. Vagy ismét Hegel szavával: „a természetesnek és a szelleminek identifikációja, amely azonban nem állapodik meg a két ellentétes oldal semlegesítésénél, hanem a szellemit magasabb totalításra fokozza, hogy ilymódon a maga másletében (t. i. a természetesben) önmagát érje el, a természetest eszmeileg állítsa és viszont magát a természetesben és a természetesen kifejezze.”⁵

Ennek az „identifikációnak” vannak azonban egzisztenciális előfeltételei, amelyeket Hegel tovább nem keres, mert nála az eszme kibontakozásának megvan a maga logikai menete. S ebben a tekintetben ma már természetesen nem követhetjük őt: a klasszika nem tekinthető merőben az eszme immanens mozgása során létrejött fogalmi-reális egységnek, hanem inkább magában a realitásban kell ez egység létrejöttének alapját és feltételeit keresnünk.

⁵ Hegel, Vorlesungen über die Aesthetik II. 9. (Sämtliche Werke hrsg. v. H. Glockner XIII. Bd. 1928.)

Mikor nyújt a valóság olyan lehetőségeket, hogy rajtuk a klasszika, mint a sorsnak és a szabadságnak, vagy a hegeli kifejezéssel: mint a 'természetesnek' és a 'szelleminek' egysége bekövetkezzék? Nyilván csak akkor, ha a maga történeti alakulásában forma és sors egybevágó, vagy más szóval: amikor egy népközösség formája úgy bontakozhatik ki, hogy egyéb sorsszerű tényezők ebben nem akadályozzák. Ebben az esetben ugyanis nemcsak a kifejlődés menete válik egyetlenessé, hanem a dialektikus feszültségek megoldása is a forma eredeti irányába esik. Mintha csak a szabadság lendülete is itt a sors szándékait érvényesítené és ennek következtében szinte természetes, hogy a létrehívott objektivációk összessége, a kultúra is zárttá és harmonikussá alakul. S ha a klasszikát a maga legáltalánosabb értelmében úgy fogjuk fel, mint a kultúra részstruktúráinak egyetlenes és egymást-idező összefüggését olyképen, hogy bár mindegyik részstruktúra magában is továbbfejlődésre képes, maga az egész mégis kerek és befejezett, akkor azt mondhatjuk, hogy ennek a klasszikának fellépését egy népközösség körében csakis a formának és a sorsnak szerencsés összetalálkozása teszi lehetővé. Vagy ugyanazt más fordulattal kifejezve: ahol egy népiségben életforma és sors zavartalanul és termékenyen egymáshoz simulhat, ott közösen oly jelentésszefüggésbe nőnek bele, amelynek lényeges jegyei kiegyenlítetttség, mérték és egyensúly.

A görögség léte ennek örökké mintaszerű példája. Nála a forma mindig vagy legalább is fejlődésének túlnyomó szakaszában megegyezett azzal az úttal, amelyen a sorsa várakozott reá, azokkal az objektív alakzatokkal, amelyeket mindenkor maga körül és magával szemben talált és ezeknek immanens dialektikája is nála mindig a forma eredeti irányában feszült, vált tudatossá és oldódott meg. Ezért valóban klasszikus a görögség kultúrája. Klasszikus a maga egész összefüggésében, nemcsak ágaiban, provinciáiban vagy egyes képviselőiben. A klasszikus görög dráma vagy a szobrászat, a polis vagy a filozófia a maga immanens fejlődése mellett is mindig az egész görög létet idézi és csak ebben éri el teljes jelentését. A nagy kiválasztottak klasszicitása az utódok minden szecesszióján keresztül is az egész görög kö-

zösségforma magában elégteltségét juttatja kifejezésre és nélkül a nagy kiválasztottak is csak nagy magányosak volnának a létben, akiknek hatása mindig csak szűk körre zsugorodik. S épp ez az egyetemes közösségben gyökerező klasszicitás tette a görögséget az egész Nyugat nevelőjévé. Nem Sophokles vagy Platon, nem Perikles vagy Pheidias, hanem a görög közösségforma tipikus értékráirányulása fejeződik ki ebben a klasszikában és véste bele hatásának jeleit az európai történet tábláiba. Ezért, amikor a görögség európai hatásától beszélünk, voltaképpen mindig a görög szellem típusának a hatását értjük, amint az a görög klasszikában megvalósult és a nagy egyéniségek ennek a szellemi típusnak éppen csak legtisztább és legjellemzőbb feltárói. Magának a görög kultúrának sokat emlegetett „idealitása“ is ebben a tipikusságában rejlik és ennek segítségével értjük meg tulajdonképpen a nagy egyéni objektivációkat is.

Ez a típus azonban nem a sors, hanem a szabadság típusa. A görög klasszika jellemző például szolgál arra, amikor egy nép szellemét tisztán a szabadság megnyilvánulásaiból érthetjük meg. A sors tényei bizonyosan itt sem maradnak figyelmen kívül; de nem kell őket külön felkeresni, mert szerepük már magának a szabadságnak homlokáról leolvasható. Ezért szoktuk általában mondani, hogy egy klasszikus alkotás önmagában is hermeneutikus jelentőségű, függetlenül létrejöttének körülményeitől. A klasszikus alkotás nemcsak önmagáért beszél, hanem alkotójáért is. Ahol ellenben egy alkotás ezt a klasszicitást nem mutatja fel, ott az mindig csak a létrehozó szellemiség ismerete alapján világítható meg. S éppúgy egy népközösség egész kultúrája is, amennyiben elérte a klasszicitást, úgyszólván nép- és korfelettivé válik; itt tehát valóban a szabadság iránya érvényesül, anélkül azonban, hogy a sors vonásai végkép elmosódnának benne, mert ami ezekből jelentős, annak magában a klasszikában kellett kifejezésre jutnia, a többi viszont — érdektelen. Így vált éppen a görög klasszika történetfelettivé és ennyiben az európai szellem alakulásának mintegy mértékévé; de ebben a történetfelettségében mégsem merőben elvont szkéma, hanem megvan benne a népi eredet és a népiséghez való odatartozás vonása és a sajátos görög szellem

lényege jobban megragadható rajta, mint ahogy az e szellem történeti életének bármily részletes és gazdag ismeretéből lehetséges volna. Ahol ellenben egy népnél klasszikával nem találkozunk, vagy ahol a klasszikában való kiteljesülés folyamata félbemaradt, ott e nép szellemének megértésére multhatatlanul számba kell venni az élet viszonyainak alakulását, tehát a szabadság szárnyalásával szemben a sorsnak konfigurációit.

A görög klasszika mindenesetre egészen sajátos, mondhatni különálló helyet tölt be az európai népek klasszikái között, aminek oka nemcsak e klasszika történeti lezárt-ságában, hanem főleg abban a történeti szerepében rejlik, amelyet éppen az európai népek sorsának alakításában játszott, mint örök mintakép, ösztönzés és forrás. Ebből magyarázható, hogy még Hegel is tisztán és egyedül a görögségben látta a klasszika megvalósulását; a szellem útja szerinte azóta a romantikához vezetett, ahol a szellemi a természeti-vel nem egyensúlyban van, hanem túlsúlyba kerül vele szemben, vagy ahogy azt az eddigiek alapján kifejezhetjük: a szabadság nemcsak felülkerekedik a sors mondanivalóin, hanem messze elhagyja azok mesgyéit. Tehát a szabadság érvényesülése a modern népeknél nem a klasszikának, hanem a romantikának fellépését idézte elő. Ha ezt a poláris-periodizáló felfogást ma már nem is vallhatjuk többé, másfelől nyilvánvaló, hogy klasszika és romantika valamiképen mégis összefüggenek, vagy legalább is egymáson határolódnak. A romantika is a szabadság jegyében születik, habár ennek fékevesztését mutatja, és éppúgy itt is megállapítható a teljesség vonása, habár ez csak a vágyban lép fel s nem a megvalósultságban. A romantika éppen a szabadság túlhajtásából hagyja cserben a valóságot és veti magát az absztrakció és az álom ölébe, és éppen a teljesség vágyából nem zárja le, sőt nem is képes lezárni az alkotást. Mindamellett a gyöke-
rek a klasszikával közösek és maga ez a körülmény arra int, hogy ahol egy népiség szellemét a szabadság megnyilvánulásaiból kívánjuk megismerni, ott mindig figyelni kell arra is, hogy ezek nem mutatnak-e elhajlást és a klasszika plasztikus emberisége helyett nem a romantika „kék vi-rága“ hajtott-e ki.

A görög klasszika páratlanságáról való meggyőződés a magyarázata azonban egyszersmind annak is, hogy amióta Humboldt-nál a történeti tipológiának mint a történeti megértés eszközének kívánalma felmerült, a típusszerkesztés vágya mindenkor különös előszeretettel a görög klasszikán próbálta ki erejét. Ez a klasszicitás mint típus mindamellett másutt is kimutatható, ha talán nem is mindig olyan tisztán, szinte megfoghatóan, mint a görögösnél. Klasszikus veretű mindenekelőtt az antikvitás másik népének, a latinoknak a szelleme. Hasonlóképen klasszikával találkozunk az újkori latin népeknél is, elsősorban az olasznál és a franciánál s ha ez a klasszika kiváltképpen az antik, főleg pedig a latin klasszika szemléletében érett is ki, mindamellett egészen más jellegű, mint akár a görögösné, akár Rómáé. Ezzel szemben sajátos ambivalenciát mutat a germán népek szelleme klasszika és romantika között és éppenséggel a sors tényeivel való örökös konfliktus jellemzi a magyar szellemnek ezirányú megindulásait.

Minden népi tipológia-kísérlet azonban, amely a klasszika szemléletéből indul ki, két elvet sohasem hagyhat figyelmen kívül. Egyfelől ugyanis a különböző népeknél fellépett klasszikák között sohasem szabad párhuzamos jelenségeket vagy analógiákat keresnie, még kevésbé ezeket a görög mintakép alapján lemérnie. Minden klasszika más-más népi szellem irányában nőtt és más-más korhelyzet képét tükrözi vissza, ami a párhuzam vagy az analógiák vonását eleve kizárja; és a görög klasszika pusztá recepciója vagy imitációja — akár formai, akár tartalmi tekintetben — csak vállalja, de nem mindig teljesíti a klasszika szerepét. Másfelől pedig: egyéni klasszikus alkotások, ha ezek még oly reprezentatív értékűek is, még nem jelentik egy népi klasszika élő valóságát. A klasszika mint exisztencialitás éppoly kevésbé egyes kiváltságosak sajátja, mint ahogy nem lehet pusztá történeti emlék sem, amelyet emlegetnek, de nem ismernek. Ebben az esetben ugyanis már a sors és nem a szabadság hangjai szólalnak meg benne. Ezért aki a népi típus jelentkezését a szabadság felől keresi, óvakodni fog attól, hogy egyes elszigetelt alkotásokból következtessen az egész nép szellemére.

III. A típusszerkesztés módjai.

Egy népközösség tipológiája tehát két irányban lesz szerkeszthető: a sors és a szabadság felől, vagy úgy is mondhatjuk ezt: a szubjektív és az objektív szellem felől. Az egyik esetben típuson a népi forma kibontakozásának bizonyos egyöntetűségét értjük, amint az más népformákkal való érintkezésében érvényesül és amely mint értékráirányulás egyszersmind az objektivációknak is bizonyos egyöntetű szerkezetére utal. Nevezzük ezért ezt a típust *sorstípusnak*, megjegyezve róla, hogy vele úgy foghatjuk meg éppen egy népközösség lényegét, ahogy az a maga történetiségében jelentkezik, tehát ahogyan benne valóság és jelentés, sors és szabadság, organikus törekvés és dialektikus feszültség mint történeti folyamat egységbe szövődik.

Felkereshetjük azonban a típust tisztán a kultúra jelentésszerű összefüggéseiben is és ebben az esetben a típusszerkesztésnek másik irányával állunk szemben, amikor a kultúrának egy népi formához való odatartozásában vagy oda-rendeltségében fedezzük fel az egyöntetűséget. Ezzel ennek a népi kultúrának a lényegét nem a maga történetiségében, folyamatszerű kialakulásában, tehát a különböző sorstényezőktől való megkötöttségében, hanem úgyszólván tér- és időfeletti jelentésében, szabadságában ragadjuk meg. Épp ezért ezt a típust szabadságtípusnak vagy a potiori *kultúr-típusnak* fogjuk nevezni.

Sorstípus és kultúr-típus egyaránt a népiséget nem egyes jelenségei felől elemzi és írja le, hanem inkább ezek közös egymásravezettségében, szellemében érteti meg. Mindkét esetben a típus úgyszólván közvetítő a forma és a kultúra, a lét és a jelentés, az egyszeri és az egyetemes, a történeti és a történetfeletti között. De épp ezért külön-külön tulajdonképpen egyik típus sem tárja fel hiánytalanul egy népközösség lényegét. Mint ahogy általában a szubjektum nincs objektum nélkül, úgy szellemi típusaik is mindenkor kölcsönösen feltételezik és kiegészítik egymást.

Ha tehát a következőkben kimondottan a sorstípusra akarunk figyelni, hogy ebből azután az objektív szellem sajátos típusaira következtessünk, akkor ezt a feladatot itt sem fogjuk tudni izoláltan végrehajtani. Aki a sors éréseire tekint,

annak látnia kell a nyomokat is, amelyekben tagozódik, mint ahogy másfelől, aki a kultúra kapuján zörget, mögötte mindig hallani fogja egyúttal a lélek zengését is. Állandóan szükség lesz tehát arra, hogy a kettő — a szubjektív és az objektív szellem típusa — egymással szembesíttessék és ez bármely tipológiai kísérletnél elkerülhetetlen, még akkor is, ha kiindulópontjának egyoldalúságánál fogva korántsem tart igényt a teljességre. Hivatkozni lehetne e tekintetben a mai szellemtudományi típusszerkesztés ismert nevű protagonistájának, E. Sprangernek eljárására, aki a szubjektív szellem tipológiáját az egyéniség felől kísérli meg (Lebensformen, 1930.⁷) s aki szüntelenül az objektív szellem típusaira kénytelen ezt vonatkoztatni. Még inkább lehetetlen ez az elkülönítés ott, ahol kollektív szellemmel, tehát a történeti objektívációk egész bonyolult rendjének hordozójával van dolgunk, ahol a léttípus éppúgy vonatkozásban áll a kultúr-típussal, amelyben kifejeződik, mint ahogy az utóbbi mindig visszautal a lélekre és a sorsra, amelynek partján megtelepült.

Prohászka Lajos.

AZ ALFÖLD FELFEDEZÉSE

— Fejezet a német közvélemény történetéből. —

MINDEN FÖLDRAJZI táj sajátosan egyéni arc, minden más rokon-tájtól különböző, egyszeri alakulat. Földjének minősége, vízei, éghajlati viszonyai, természeti kincsei, növény- és állatvilága különös meghatározói egy-egy ilyen földrajzi egységnek. A rátelepedő nép hatalmába keríti, szolgálatába állítja a vidék gazdasági erőit, s környezetével való állandó kölcsönhatás folytán, bizonyos mértékig hozzásimul, hozzáidomul a tájhoz. Így alakul ki lassan, százados együttélés után minden táj jellegzetes embertípusa, a maga különös kultúrájával, testi és lelki sajátágaival. Majdnem minden nemzet kebelén belül megfigyelhető ez a jelenség. Nálunk a négy kultúrtáj (Dunántúl, Felvidék, Alföld, Erdély) közül az Alföldet már régóta, mint legmagyarabb vidéket, s az alföldi embert, mint legjellegzetesebb magyar típust emlegették — nem minden tekintetben helytállóan. Hiszen az európai magyar kultúra termőtalaja és hordozója a régiségben inkább a Dunántúl, majd Erdély és az Alföld hozzákapcsolt északkeleti része, kisebb mértékben a Felvidék, talán legkevésbé a Duna-Tisza köze volt. Részben, mert ez a terület aránylag gyéren lakott vidék a középkorban is, másrészt hátráltatta a kibontakozást, hogy a honfoglalás után századokkal később idetelepített kunok még sokáig megtartották nomád életmódjukat, amikor a magyarok már régen nyugati életformák között éltek. Később pedig megint csak az Alföld volt az a terület, mely a török megszállás következtében, másfél századra kiesett a nyugati fejlődés vonalából. Ha ehhez még hozzá vesszük, hogy az Alföld éppen magyar lakossága miatt a Habsburg uralom idején politikai, kulturális és gazdasági viszonylatban mostoha gyermeke volt az idegen kormánynak, akkor megérthetjük hátrányosabb helyzetét. De épp ilyen „érintetlen“ voltában inkább válhatott „néprajzi“ unikummá, mint az ország más, „európaizáltabb“ tájai.

Mai Alföld-szemléletünk mindenesetre sok tekintetben irodalmi keletű és főként a mult században Petőfi és költészet körűl kifejeződő Alföld-kultusz eredménye. Sőt talán nem mondunk merészet, ha megkockáztatjuk azt a feltevést: a külföld nem kis mértékben járult hozzá, hogy az Alföldet és az alföldi embert, mint valami speciálisan magyart tekintsük. Itt főleg Magyarországról szóló német munkákra gondolunk. Mert hiszen a németek az Alföldet mindenekelőtt azért tekintették a legigazibb magyar vidéknek, mivel a német kultúra éppen itt (a Bánátot kivéve) legkevésbé talált befogadásra. Az idegenek pedig nálunk általában az exotikumot keresték, s hol találhatták volna ezt meg, ha nem az Alföldön, ezen a nyugateurópai szemszögből nézve viszonylag „szűz“ talajon. S hogy ez tényleg így van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a magyar népnév a külföldi ember tudatában azonnal a „puszta“, „csikós“, „gulyás“ stb., tipikusan alföldi fogalmakat asszociálja. Természetesen ezek az Alföldről alkotott fogalmak a török hódoltság után — a 18. század végén és a 19. század elején — alakulnak ki abban az értelemben, amint még jórészt ma is változatlanul a külföld köztudatában élnek. Az Alföld máig is részben meglévő földrajzi jellegzetességei a török pusztítás nyomán születtek meg, de gyakran egészen ahisztórikus módon sokkal korábbi időkre is visszavetítették, amint erre a Hortobágy keletkezésével kapcsolatban Szekfű Gyula is figyelmeztet: „... falvak eltűnése, a talaj elvizesedése és elhomokosodása hozta létre a Hortobágy két partján azt a nagy alföldi pusztát, melyben nem egyszer az ősi magyar pusztát bámulták meg, nem emlékezve arra, hogy a magyarság középkori kultúrmunkája után nem volt többé az Alföldön pusztaság, s ami ott az újkorban mégis látható, az a török korszak keserű szülötte.“¹

Nyugaton a rólunk elterjedt fogalmaknak a német közvélemény volt a közvetítője és a magyar ügynek nem mindig jóindulatú propagátora. A németiségnek ez a közvetítő szerepe természetes, hiszen az a nyugati nemzet volt, mely-

¹ Hóman—Szekfű: Magyar történet. V. 60. l.

hez a honfoglalás óta szinte megszakítatlanul az érintkezés szoros számai fűztek.

Természetes tehát, hogy a németek szeme állandóan rajtunk függött. Ők mindenkor az Alföldet tekintették az ország legkultúrátlanabb vidékének, de egyszersmind a legjellegzetesebben magyarnak is, és ezt a nyugateurópai közvéleménybe is beoltották.

Az itt elmondottak — hisszük — némileg rávilágítanak arra, hogy a magyar Alföld szerepét miért éppen a német irodalomban vizsgáljuk. A következő lapokon azt igyekeztük összefoglalni, hogy a németek mit és hogyan láttak meg az Alföldből.

I.

A mai tájszemlélet kialakulása.

Német érdeklődés a török megszállás és a felszabadító háború idején. — XVII. és XVIII. századi útleírások. Theodor Tscherning. Christoph Seipp. — XIX. századi fordulópont: Ellrich, Normann, Pirch.

A középkor emberéből hiányzik a táj önmagában való tudatos szemlélete, a táj szépségének önmagáért való élvezete. Számára csak az Istennel, a hitével valamilyen összefüggésben van az élet s a világ jelenségeinek értelme. A középkori ember, noha sokkal röghözkötöttebben benne élt a tájban, mint a mai, a tájnak típusokat teremtő, lelkiséget formáló erejét kevésbé ismerte. Éppen ezért a középkor irodalmi emlékeiben nem kereshetünk speciálisan táji vonatkozásokat. A középkori német történeti irodalomban Magyarországról gyakran esik szó, de földjéről, népéről csak egészen általános megjegyzéseket találunk. Freisingeni Ottó (1147) útleírásában sem mond többet, mint hogy Magyarországon kevés a fából, kőből épült ház, mert a magyarok szívesebben élnek a szabadban sátrak alatt; és azon csodálkozik, hogy a jó Isten hogyan adhatott ilyen *pompás* országot olyan szörnyetegeknek, mint a magyarok.² Ime egy kiragadott példája annak, hogy a *pompás*, részben esztéti-

² Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp. 1891. 16—17. l.

kai, részben hasznossági értékítéletnek nem önmagában van súlya, hanem azáltal, hogy mellette áll az isteni mindenhatóság fogalma, hogy szoros kapcsolatban van azzal.

A mai modern tájszemlélet kialakulásának a szálai a renaissance-korig nyúlnak vissza. A humanizmus, mely mindinkább az egyént, az embert tölja az érdeklődés homlokterébe, az élet központjába, felszabadítja az ember érzékeit, fogékonyá teszi a természet eddig rejtve maradt, önmagukban nem értékelt szépségei iránt. Bizonyos, hogy ekkortájt inkább még csak a természet felfedezéséről van szó, s nem differenciált és kifinomodott tájélményről, mint például a rokokó, vagy a romantika idején. A speciális földrajzi tájak iránti érdeklődés pedig aránylag késői keletű, s csak Herder népi gondolatával, a néprajzi kutatások megindulásával vonul be az irodalomba.

Amikor a 16. században Magyarország a török háborúk folytán oly nagy mértékben magára vonja a nyugat — különösen pedig a politikailag is erősen érdekelt Németország — figyelmét, a magyar Alföldről sokszor esik szó. Ez az érdeklődés azonban a 16—17. századi német útleírásokban nem az Alföldnek, mint tájnak szól, hanem, mint a török által megszállott területnek és hadszíntérnek. Az alföldi táj, az alföldi ember jellegzetességeit még nem igen látják meg. Csak az enni-innivaló bőségéről, elsőrendű minőségéről és természetesen, mint főérdekességről a törökről emlékeznek meg hosszasan.³ Theodor Tscherning-nek, aki már Buda visszafoglalása után járja be az országot, mindenütt a pusztítás nyomai ötlenek a szemébe. Így talál rá az Alföldön a mérföldes pusztákra. Ő az első, aki a pusztát észreveszi és leírja.⁴ A tájat azonban még ő sem önmagában, a történelmi eseményektől függetlenül szemléli, hanem éppen a fölszabadító háborúk pusztításai terelik rá a figyelmet. A fölszabadító háborúk után észrevehetően megcsappant az ér-

³ Wild, Johann: Neue Reysbeschreibung eines gefangenen Christen. Nürnberg 1615. — Wenner, Adam: Ein gantz new Reysebuch von Prag bis gen Constantinopel. Nürnberg 1622. — Birken, Sigmund: Der Donaustrand. Nürnberg 1685.

⁴ Tscherning, Th.: Das von den Türken lang-geqälte, nun durch die Christen neubeseelte Hungarn. Nürnberg 1687. 105. l.

deklódés Magyarország iránt. 1687-1741-ig nem találtam Magyarországról, nevezetesen az Alföldről szóló német útleírást. Johann Georg Keisler (1741), Johann Peter Willebrandt (1758)⁵ munkái viszont az eddigieknél sem nyújtanak többet hazánkról. Úgy látszik azonban, hogy már régebben is, de különösen a főlzszabadító háborúk idején Magyarországon megfordult rengeteg német katona, afféle nagyotmondó, háryjánoskodó meséi révén sok furcsaság froghatott közszájon Németországban a magyar Alföldről. A névtelenül megjelent „Reisen von Pressburg“ c. munka szerzője, Christoph Seipp, ugyanis nagy megnyugvással tapasztalta, hogy nem igaz az a sok mese, melyet a magyar puszták borzalmairól híreszteltek.⁶ Viszont ő maga nem sok szépséget talált az Alföldön és nem ad igazat ismerőseinek, akik a végtelen rónákban gyönyörködni tudtak. Útleírásából kitűnik, hogy mindazok a művek, amelyeket utazása előtt Magyarországról áttanulmányozott, már elavultak, mert majdnem mindent másképpen ismert meg nálunk, mint ahogy ezek nyomán várta. „... Így van ez minden mesével, — írja — amelyekkel a külföldiek a magyarokat felruházzák. Egy- vagy kétszáz évvel ezelőtt igaz lehetett belőlük egy és más. Az emlékezet és a könyvek megtartották őket, de a tények egyik évről a másikra gyökeresen megváltoztak.“⁷

A 19. század nevezetes fordulópont a tájszemlélet kialakulásában. Az átmenet természetesen lassú és fokozatos a régi típusú útleírásoktól, melyekben még az írók nincsenek tekintettel a földrajzi tájegységekre, az új rendszerű, tájak szerint tagolt leíró munkák felé. Érdekes azonban, hogy a speciális táj iránti érdeklődést nem az útleírásokban találjuk meg először, hanem a költői munkák terelik rá az utazók érdeklődését a táji specifikumokra. A 19. század eleji Magyarországról szóló művek, bár tartalmukban egyre ér-

⁵ Keisler, J. G.: Neueste Reisen durch Teutschland, Böhmen und Ungarn. Hannover. 1741. — Willebrandt, J. P.: Historische Berichte und practische Anmerkungen auf Reisen. Hamburg 1758.

⁶ Reisen von Pressburg durch Mähren, beide Schlesien und Ungarn. Frankfurt u. Leipzig 1793. 179. l.

⁷ i. m. 180. l.

dekesebbek és részletesebbek, mint Hofmannsegg gróf, Ernst Arndt és August Ellrich leírásai,⁸ valójában egyikük sem azért járt nálunk, hogy Magyarországról könyvet írjon, hanem, mint például Hofmannsegg a magyar föld állat-, növény-, és ásvány-világa tanulmányozásáért, Ellrich pedig, mint festő tartózkodott itt nálunk.

Ellrich munkáján meglátszik, hogy írója nem póstakocsin vágatott végig az országon, hanem több évig: 1819—1825, tartózkodott itt. Egyéniségére jellemző alaposággal a már úgysis érdeklődést keltő címhez: „Die Ungarn wie sie sind“ a következő alcímet függeszti: „Karakterschilderung dieses Volkes in seinen Verhältnissen und Gesinnungen.“ Ellrich a festő szemével látta meg a dolgokat, s művészi plaszticitással írta le őket. Leírásai határozottak, mert könnyen találta meg a jellemző vonásokat. Inkább kisebb festői jelenetekkel foglalkozik, mint általános jelenséggel, szereti a tarka epizódokat. Nem boncolgatja a látottakat, hanem úgy írja le, ahogy meglátta őket. Nem az idegenek leereszkedésével jött az országba, hanem őszinte érdeklődéssel. Bejárt minden országrészt, baráti kapcsolatban volt az őt szorosán körülvevő lakossággal és elég tűrhetően beszélt magyarul. A rólunk szállingózó kalandos regéknek nem adott hitelt, ezek legfeljebb csak még jobban büzdítették arra, hogy mindenről saját maga győződjék meg. Könyvében, mely nagyrészt az Alföldről szól, csak azt írta le, amiről személyes tapasztalatai voltak. Eredeti az a felfogása, mellyel a magyarokat, jobban mondva Magyarország lakosságát három csoportra: igazi magyarok, nem igazi magyarok és bizonytalan magyarok csoportjára osztja.⁹ A könyv címlapján egy akár karikatúra számba is vehető fametszet egy paraszt házigazdát ábrázol vendégei körében. A háziasszony hatalmas tállal lép be a szobába, természetével éppen kitölti az ajtókeretet. Már a címlapon is megnyilvánul az író jóindulatú humora,

⁸ Hofmannsegg, Graf v.: Reise in einige Gegenden von Ungarn, bis an die türkische Gränze. Görlitz 1800. — Arndt, M. E.: Reisen durch einen Teil Teutschlands, Ungarns, Italiens und Frankreichs, in den Jahren 1789—99. Leipzig. 1804. — Ellrich, August: Die Ungarn wie sie sind. Berlin 1831.

⁹ I. m. 51. l.

jóvilájis gondolkodásmódja, amely az egész munkán végig vonul.

Hans Normann műve,¹⁰ sok jó tulajdonságában hasonlít Ellrichéhez, de ő a szigorú kritikus szemüvegén át nézi a dolgokat. 1830-ban érkezett hazánk földjére nem minden előítélet nélkül, amelyek előző olvasmányaiból és mások elbeszéléseiből származtak. Mindamellet nem rosszhi szemű: jóindulattal igyekszik tárgyilagosan írni, de minduntalan abba a hibába esik, hogy megkísérli megfigyeléseivel az előzetes feltevéseit alátámasztani.¹¹ A magyaroknak azt az öntudatos mondását, mely szerint Magyarország a legszebb ország nemcsak Európában, hanem az egész világon, nem írja alá. Azt elismeri, hogy a leggazdagabb és legérdekesebb ország, de szépség szempontjából szerinte nem az övé az elsőség. Ezt a véleményét nem titkolta a magyarok előtt sem és ezért, mint írja, sok kellemetlenséget kellett hallania és kivédenie.¹² Ellrichnél is és nála is szerepelnek már az Alföld összes érdekességei, amelyekre egy-két év múlva, mint hazánkról alkotott fogalmak összetevőire igen nagy szerep vár.

Semmivel sem értékesebb az imént említetteknél Otto v. Pirch porosz katonatiszt könyve,¹³ mégis művének hatalmas sikere jelzi azt a változást, amely Lenau fellépésével a német közönség körében Magyarország, főként az Alföld és annak népe iránt megnyilvánult. Pirch még 1829-ben látogatott el hazánkba. Mikor ismerősei és barátai megtudták, hogy hová készül, meglepődötteen azt kérdezték tőle, hogy miért utazik a világnak éppen ebbe az istenhátamögötti szögletébe. Természetesen sokan lebeszéltek, de ő mégis elindult és 1829 augusztusában már Pozsonyban találjuk. Tapasztalatait „Caragoli“ címmel, csak 1835-ben, Lenau fellépése után adta ki. A könyv óriási sikert jelentett írójának, két év alatt három kiadás fogyott el belőle. Pirch írói érde-

¹⁰ Normann, H.: Ungarn, das Reich, das Land und Volk wie es ist. Leipzig 1835.

¹¹ Adorján A.: Utazások Magyarországon a 19. század első felében. Magyar Figyelő. 1912. II. k.

¹² I. m. 1. l.

¹³ Pirch, Otto von: Caragoli. Reisemitteilungen aus Ungarn und Italien. Berlin 1835.

mei kétségbevonhatatlanok, élénk, szemléletes stílusa élvezetes olvasmányá tették művét, sikerét azonban lényegesen elősegítették Lénának akkor már közismertté vált magyar tárgyú költeményei.

II.

Kultúrcsömör és exotikus romanticizmus.

Amikor Ellrich könyve megjelent, körülbelül akkor fordult a németiség ismét nagyobb és egyre fokozódó érdeklődéssel felénk. Az általános európai kultúrcsömör és az ebből keletkező század eleji divatos betegségek: a világfájdalom és a tépettlelkűség nyomában, a híres herderi „ex oriente lux” elmélettel jött a nagy keletfelé fordulás, a nosztalgia eddig még ismeretlen és a kultúrától érintetlen tájak és népek után. A romantikusok belefáradtak a regényes várromok és hegyvidékek megrajzolásába és más szépségeket keresnek a természetben. „De ez már nem időbeli sóvárgás a középkor után, a költő már nem trubadur vagy keresztes vitéz szeretne lenni, az új irány földrajzi vágyódás exotikus vidékek, különösen a kelet után.”¹⁴ Ez az áramlat, az úgynevezett „exotikus romanticizmus”, — amelyek eleinte Amerika volt az érdeklődési középpontja, ahova az Európától megundorodott, unatkozó tépettlelkűek menekültek, — Magyarországra, mint a legközelebbi romantikus keletre terelte a figyelmet. Ekkor, a legmegfelelőbb lélektani pillanatban tűnik fel Lénau alakja. A „Zerrissenheit” betegségét ő sem kerülte ki és 1832-ben, lelkében mély megvetéssel az óvilág iránt, áthajózott Amerikába. Itt azonban nem teljesültek várakozásai, és a szabadság országának népét „himmelanstinkende Krämerseelen”-nek nevezve csalódottan jött haza 1833-ban, és hamarosan kiábrándította költőbarátait és széles rétegben az olvasóközönséget is Amerikából.¹⁵ Midőn hazatért, már mint híres ember lépett ismét német földre, mert közben Stuttgartban Cotta kiadta költeményeit, ame-

¹⁴ Gragger Róbert: Beck Károly és a német politikai költészet. Budapesti Szemle. 1909. 448. l.

¹⁵ Koszó János: „Nyugat alkonya” hangulat a 19. század első felében és Magyarország. E. Ph. K. 1932. X. 221. l.

lyek között több pusztaképe szerepelt, ezek: a „Heideschenke“ és a „Himmelstrauer“, amelyek már 1831-ben a bécsi Morgenblattban is megjelentek, továbbá a „Robert und der Invalide“ és az „An die Wolke“ c. költeménye. Az 1834-ben megjelenő új kiadásban már ide csatolja az „Ahasver der ewige Jude“ c. szintén pusztai képét, amelyet Amerikában írt. Ez a költemény híven tükrözi Lenau akkori hangulatát, s hogy mennyire nem érezte jól magát az új világban és hogy elvágott onnan, azt részben az is bizonyítja, hogy a költemény cselekményének színhelyét a magyar pusztára helyezte. 1834 decemberében kezdi el a „Mischka an der Theiss“ című epikus költeményét. Bécsből Stuttgartba tett kirándulásától felfrissülve, jókedvűen látott a munkához. Boldogságában gondolatban visszamegy életének abba a korszakába, amelyet 15—16 éves korában Tokaj szép vidékén töltött. Még kifejezetten a magyar pusztáról szólnak: „In der Wüste“ „Die drei Zigeuner“ és „Nach Süden“ c. költeményei. Költői pályájának vége felé, Beck „Jankó“ regényétől fellelkesülve írja meg „Mischka an der Marosch“ c. költeményét. Lenau akkor már régebben nem dolgozott magyar témán és mikor fiatal honfitársának sikerét látta, „lelkesevével együtt feltámadt önérzete is. Meg akarta kísérelni, tud-e még olyan eredeti magyar tárgyú verset írni, mint amilyenek nagyhatású ifjúkori költeményei voltak.“ Ismét felveszi Miska cigány alakját és egy romantikus történet központjába állítja. Különösen mesteri a mű végén az a leírás, amikor a cigány hegedűjének hangjával felébreszti a csábító gróf lelkiismeretét. Maga Lenau is meg volt elégedve művével, mert Reinbeck Emiliának írt levelében, amelyben beszámol a költeményről, többek között azt írja, hogy azért örül a második „Mischka“ költeménynek, mert sikerült benne régi pusztai dalainak a hangját eltalálnia. (An E. Reinbeck. 1842. ncv. 21.)¹⁶

A magyar puszták festésében Lenau még a magyar költőket is megelőzte. (Orczy Lőrinc írt ugyan az Alföldről már a 18. század végén, de költeményeinek lényegesebb hatása

¹⁶ Gragger: Mischka an der Marosch. Philologiai Dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. 222. l.

nem volt.) Az országot szinte divatba hozta költeményeivel, amelyek még népszerűbbek lettek az akkor már régebben divatos, exotikus tájakat megéneklő költőkénél, mert a magyar Alföld alakjai érdekesebbek, főleg pedig elevenebbek voltak Lenau verseiben, mint az akkori „szobaköltészet“ képzeletbeli arabjai és kozákjai. Az Alföld már foglalkoztatni kezdte a költők képzeletét, mely eddig a romantikus tájakkal szemben a síkságot unalmasnak találta és esztétikai ellenszenvet érzett iránta. Ez az ellenszenv lassan megszűnt, és a legjellemzőbb magyar táj, a pusztá, költői fogalommal vált.

Lenau elvitathatatlan érdeme, hogy ő látott először költői hangulatot a pusztában, amely iránt érzett vonzalma ifjúkori emlékeinek feléledésével amerikai útja után új erőre kapott. Az ő előszeretete a vad, érintetlen természeti képek iránt, amelyet a kor hangulata még csak alátámasztott, emelte költői magaslatra a pusztá fogalmát. Melankólikus lírája közel áll a magyar lelkivilághoz, költeményei közvetlenek és szubjektívek, s a bennük tükröződő érzelmek mélyéről kiérzik, hogy megértette a magyar lelkiséget, és felfogta a magyar életet. Lenaunak ezek a költeményei bizonyítják, mennyire nem közömbös dolog az, hogy olyan érzékeny lelkiberendezésű költő, mint ő, hol nevelkedik és hol tölti fiatal éveit. Tokajban és Magyaróvárt teli tudóval szívta magába a Tiszapart és a puszták megnyilatkozásait. Ezek a benyomások a költő melankóliájában és kedélyhullámzásában kitűnő talajra találtak ahhoz, hogy lelkének és egyéniségének magvává, szoros énjévé váljanak.

Másik nagy érdeme pedig az, hogy ő ültette át a német költészetbe a magyar népdal hangját és szellemét. A „Nádi dalok“ ugyan nem az Alföld nádasairól, az „Erdei dalok“ sem az alföldi erdők életéből vett képsorozatok, idegenben, idegen természeti képek hatása alatt keletkeztek, mégis a költemények felépítése a magyar népdal formájára, és a párhuzam a természeti képek és az emberi lélek érzelmi hullámozásai között a magyar népdalra emlékeztet és itt-ott egész verssorok a pusztai emlékek felmerülését mutatják. Lehetetlen is volna, hogy magyarországi elemekkel átszőtt költői tehetsége éppen olyankor zárta volna ki magából „legbolder-

gabb éveinek“ emlékeit, mikor alföldi képzeteivel rokon témáról, a nádasról, madárdalról, lemondásról és szomorúságról ír. „Ezt jól kiérezte a leghivatottabb bíráló, Petőfi Sándor, — írja Heinrich Gusztáv — aki találóan jegyezte meg, hogy Lenau német nyelven írt, de német költeményei magyar hatásúak.“¹⁷ Pukánszky Béla még tovább megy és azt állapítja meg, hogy a költő igazán ezekben a költeményekben fonódik össze a magyar földdel, erősebben mint a többi magyar tárgyú költeményeiben.¹⁸

A német olvasóközönség tudatában Magyarországról, szorosabban az Alföldről alkotott fogalmak tehát Lenau költészetének segítségével rögződtek meg és mélyültek el. Ez végeredményben örvendetes tény lehetne, ha nem járulna hozzá az a zavaró körülmény, hogy a költő alakjai, az alföldi tájak beállítása, sablónná váltak, melyen azután nem változtattak sem az idő múlása, sem a szenzációkon kívül, hazánk komoly értékeit is tárgyaló irodalmi termékek, még Petőfi hamisítatlan magyar lelkének zamatos költeményeiből is a gicccszerű motívumokat hámozták ki. Ugyanezt tették az újonnan előkeresgélt régi útleírásokkal, történeti könyvekkel, novella- és anekdóta-gyűjteményekkel. Látóköriük nem terjedt Lenau költeményein túl. Számukra évtizedekig, (sok helyen még ma is) elévülve is változatlanul ezek a motívumok lettek Magyarország ismertető jelei. A fokozódó érdeklődés kibővíti ugyan, de alapvonásaikban ugyanazok maradnak, s az ő szemükben az ország nem más, mint a regényesen elhagyatott pusztá, a vadul száguldozó csikós, a betyár, a cigányzene, a tokaji bor, stb. hazája.

Több filológiai munka foglalkozott behatóan avval a kérdéssel, vajjon nemzeti szempontból előnyösek-e Magyarországra nézve Lenau költeményei. Szántó Zsigmond¹⁹ határozottan azt állítja, hogy nem előnyösek, sőt jobb lett volna, ha meg sem íródnak, mert ha magyar születésű költő csak ezt látta a 30-as és 40-es évek magyarországi küzdelmeiből, ezzel csak alátámasztotta a rólunk kialakult barbár felfo-

¹⁷ Heinrich Gusztáv: Magyar elemek a német költészetben. Bp. 1909. 25. l.

¹⁸ Lenau és a magyar föld. Bp. 1934. 14. l.

¹⁹ Lenau viszonya a magyarsághoz. Lugosi áll. főgimn. ért. 1898/99.

gást. „Mit tudott a külföld Magyarországról mielőtt mi voltunk!” mondta Lenau Beck Károlynak első találkozásuk alkalmával. Erre a büszkélkedő kijelentésre így felel Szántó: „Semmivel sem kevesebbet és rosszabbat, mint amennyit Lenau magyarizmusából megismert, hogy: Magyarország egy termékeny pusztá, huszárokkal, betyárokkal és kanászokkal, akiknek el kell ázniuk, hogy lelkesedni tudjanak, akiknek embervért ontani kicsiség és legtöbbet ér benne a tokaji bor, meg a cigányzene.“ Hasonló véleményt találunk Koszó János egyik értekezésében is: „Minden magyar, aki huzamosabb ideig tartózkodik Németországban, arra a kevésbbé kellemes felfedezésre jut, hogy hazáját ott még ma is a 19. század eleji romantikus megvilágításban látják, amely ma már a valóságnak egyáltalán nem felel meg. Ezért elsősorban a magyar írók, de nem kis mértékben Lenau is felelős... Az a megvilágítás, amelyben ők szerepeltetik az országot, már ugyanennek a századnak a végén sem volt megfelelő, mert a harmincas évek magyarsága végérvényesen és visszahozhatatlanul eltűnt, s a század végén alig maradt egy-két nyom belőle. Hogy a külföld milyen makacsul ragaszkodott a hazánkkal kapcsolatos romantikus álmaihoz, arra jellemző az, hogy az újabb magyar irodalom és költészet német fordításban elég sűrűn megjelenő termékei sem tudtak rajtuk változtatni.“²⁰ Ezt a két véleményt alátámasztja d’Ester müncheni egyetemi tanárnak az egyik német folyóiratban²¹ közzétett nyilatkozata, amelyben többek között ezt mondja: „Was weiss das deutsche Volk von Ungarn? Wenn eine Zeitung die Preissfrage ihren Lesern vorlegte, die Antworten würden kümmerlich ausfallen. Ungarn? — Ja, natürlich: ungarische Tänze, ungarische Zigeunermusik — sagt der auf musikalische Genüsse Wert legende; Paprika, Pussta, — der realistisch denkende.“ Szántó kimondottan Lenaut teszi felelőssé a Magyarországról megrögződött véleményért. Azt fejtegeti, hogy mennyire nem kívánatos számunkra az ilyen propaganda. Lenau azonban költő volt és olyan ember, akinek egész élete, s így természetesen költészete is kedélyhullámzásának volt

²⁰ Das romantische Ungarn in der neueren deutschen Dichtung. D. U. H. Bl. 1929. 21. l.

²¹ Deutsche Illustrierte Rundschau. München. 1926. Ungarn-Heft.

alávetve. Így csak a pillanatnyi hangulatával összhangzó jelenségek ösztönözték költői mű alkotására, s hazánk szépségeiből és érdekességeiből csak azt látta meg, amiből képzelete táplálkozhatott és nem azért választott magyar témát, hogy ezáltal szülőföldjét híressé tegye. Bár nem volt magyar érzelmű költő, az eredeti magyarság fogalmát megértette, mert gyermek- és ifjúkorának benyomásai mélyen a lelkébe tapadtak. Magyar tárgyú költeményeinek megírásakor feltétlen őszinte jóakarattal vezette, s költeményeibe igaz magyar színt az idegen költők között csak ő vitt egy-két Magyarországról hasonlóképen német földre vetődött költőtársával, míg azok a magyar tárgyak feldolgozásával foglalkozó költők, akik nem ismerték közelebbről hazánkat, csak a fellelkesítőik által ismertetett külsőségekre támaszkodtak, melyeket jobb esetben egyszerűen csak lemásoltak, sokszor azonban kiszínezték és kiforgattak.

III.

A Lenau-iskola.

Lenau közelebb hozta a németeket a magyarsághoz. „Az ő pusztá-dalainak olvasásakor értették meg a német festők és költők az ő hazájuk hidegebb pusztája és a magyar pusztá közötti különbséget.“²² Hogy hazánk, mint a „csikósok és kanászok hazája“ lett ismeretes, s hogy az alföldi típusokból operettbe illő jelenségek lettek, ezért az olvasóközönséget tehetnők felelőssé, mert kritika nélkül olvasta Lenauak és tanítványainak a műveit és ezeknek a költeményeknek, elbeszéléseknek és regényeknek a romantika színes fátyolába burkolt motívumaiból épített fel magának egy képzeletbeli Magyarországot.

Lenau kivül Beck Károly írt érdemlegesen a magyar alföldi életről s műveivel nagyban elősegítette hazánk népszerűségét. Gyermekkorát az Alföldön, Baján töltötte, s itt bőséges alkalma nyílt, hogy közletről megfigyelje a magyar nép életét és szokásait, és ezeknek az éveknek az emlékei végigvo-

²² Gragger: Lenau és Fontane. Budapesti Szemle. 1912. 151. k. 80. l.

nulnak költészetén. Nem lehet őt Lenau tanítványának nevezni, mert bár Lenau ösztönözte őt magyar tárgyak feldolgozására, két egész különböző lelkiszerkezetű költőről van szó. Költeményeikben megnyilvánuló felfogásuk és természetérzékük is lényegesen eltér egymástól. Beck első sikereit Lipcsében aratta, ahol zsinóros magyar viseletben, sarkantyús csizmával jelent meg. Mindenütt úgy állította be helyzetét, mintha hazájából szabadelvű politikai világnézetét tolmácsoló költeményei miatt száműzték volna, s ezért karolták fel, mert abban az időben minden menekült rokonszenves és érdeklődést keltő volt. Lipcsében csakhamar mindenki „der magyarische Dichter“ néven ismerte. Kühne Gusztáv bevezette az ifjú németek irodalmi körébe és ez nagyon „büszke volt az ő magyarjára, mint valami ritka, távoli országból szerzett különlegességre.“²³ A társaságban magyar ruhája és vad, olykor szertelen viselkedése miatt, valódi magyarnak hitték. Találó Koszó János megjegyzése, amelyben „az ifjú-németek között magyarkodó“ írónak nevezi. I. Heller a pesti „Angol-királyné“ szállóban találkozott Beckkel és őszinte rajongással beszél róla. Leírja, hogy bár a költő termete kicsi és törékeny, az agyában „oroszlán gondolatok“ születnek és Németországban a nevét csodálattal emlegetik. „Itthon nem rendeztek számára nagy fogadtatást — írja — nem adnak a tiszteletére estélyeket, az újságok nem írják meg róla, hogy reggel jobb vagy bal lábbal kelt-e fel, mégis ő egyik legszebb ékessége hazájának, melyről sokszor oly fájdalmasan énekelt és amelyet költészetében annyiszor dicsőített. De melyik lángész talált saját korában megértést?“²⁴ Amint látjuk, a meg nem értett zseni szerepét ruházza a költőre, sőt a továbbiakban sorsát Corneille-éhez hasonlítja.

Honfitársai közül sokan a szemére vetették, hogy magyar létére német nyelven írt és ezáltal a német-osztrák költők sorába állt. Pedig szerette a magyar népet, de érezte, hogy nem tekintheti magát egynek vele. Szeretetét bizonyítja, hogy egész költői munkásságán végighúzódik a magyarság dicsőítése és hogy költészetének legértékesebb ter-

²³ Gragger: i. m. Budapesti Szemle. 1909. 139. k. 451. l.

²⁴ Heller, I.: Eine Fahrt ins Ungarland. Der Ungar. 1846. Nr. 115.

mékei éppen magyar tárgyú munkái, mint életének főműve, és az irodalmi kritika által legtöbbször becsült munkája, a „Jankó, der ungarische Rosshirt“²⁵ című verses regénye is. Mozaikszerűen összerakott romantikus képekből áll ez a mű, melyben a költő, a kor divatjának hódolva ugyan, de kétségtelenül finom megfigyeléssel rajzolta le a pusztát és lakóit, a hazai viszonyokat, a bécsi udvari élettel betelt mágnást és az őszinte és becsületes, elnyomatásában is büszke jobbágyot. „Beck ebben a művében adta a magyarság legszebb, s a magyar nép iránti szeretetéből fakadó legmelegebb költői rajzát“ — írja Gragger a költőről szóló tanulmányában. A „Der fahrende Poet“ legszebb része szintén Magyarországról szól. Ebben a költeményben is úgy tünteti fel a helyzetét, mintha kényszerűségből hagyta volna el hazáját. „Gepanzerte Lieder“ című versciklusában is az egyik költeményben erre céloz.²⁶ Ezzel a beállítással lépten-nyomon találkozunk a költő élete folyamán, pedig semmi komoly alapja nincs, és inkább csak a szerep szimpatikus voltának köszönhető.

Lenau hatása, a divattá vált Alföld-kultusz, minden visszasságában és fonákságában Württembergi Sándor költészetében jelenik meg. Költeményeiben az Alföld egyáltalán nem szerepel, ehelyett a Balaton partjára helyezi a Lenau költeményeiből átvett alföldi rekvizitumokat. Lenauhoz bensőséges barátság fűzte. Ő is sebzett lélekkel bolyongott a világban és életük tragikus kimenetele is szoros kapcsolatban van egymással. A fiatal gróftot testileg, lelkileg elgyöngítették a korán beköszöntő szenvedések és az akkori, apáik elbeszéléseitől felhevített, becsvágyó és hősi tettekre szomjazó ifjú nemzedékre ránehezedő, bénító tétlenség. Ezért is hagyta ott a katonai pályát. Felesége Festetich Ilona grófnő révén közelebről is megismeri a magyar földet, melyet barátja hatása alatt nagyon megszeret, s akinek kedvéért, hogy lelkivilágához közelebb férközhessen, még a magyar nyelvet is igyekszik elsajátítani. Magyar tárgyú versei, „Bilder vom Plattensee“²⁷ címmel, megjelenésük ide-

²⁵ Beck, K.: Jankó, der ungarische Rosshirt. Leipzig 1841.

²⁶ Beck, K.: Gedichte. Berlin 1846. 35. l.

²⁷ Württemberg, Alex. Graf v.: Gedichte. Stuttgart 1837.

jén az exotikum után szomjazó olvasótáborban nagy érdeklődést keltettek és nagy közkedveltségre tettek szert, — bizonyoságául annak, hogy az irodalmi divatnak hódoló közönség milyen kritikátlanul habzsol fel mindent, ami étvágyát kielégíti. — Személyesen átélt tapasztalatokból, Lenau költészetéből szerzett benyomásaiból és abból az érdeklődésből, melyet a költő hazánk iránt érzett, tevődtek össze ezek a költemények. Sokszor használ magyar keresztnéveket — Ferkó, Pali, Resi, Marzi, Gyuri helyett: Juri, — melyek igen erőltetetten hatnak. (Ezért sorozzák őt is, mint Becket az etnografikus költők közé, akiknél, magyar tárgyú költeményekről lévén szó, a magyaros különlegességek emlegetése, mint a szemléltetés egyetlen eszköze szerepel.) Nem is tudhatott a magyar lelkiséghez hozzáférközni, mert a külsőségek túlságosan lekötötték a figyelmét. Lenau pusztai képei nek, főleg a „Heideschenké“-nek hatását mutatják „Tschikosch Juris Tod“, „Räuber Zweikampf“ és „Nächtlicher Ritt“ című költeményei. A költőnek a pusztai költészete iránti vonzódása árad belőlük, bár a pusztát, mint tájat nem méltatta figyelemre. Hogy ez a vonzalom milyen nagy volt, mutatja az is, hogy egészen beleélte magát a pusztai világába és az „An meinen lieben Nikolaus Lenau“ című költeményében azt írja, hogy lovon bejárta a pusztát és betért egy csárdába, ahol véres fokossal hadonászó csikósokkal találkozott.

Johann Nepomuk Vogl: „Klänge und Bilder aus Ungarn“²⁸ című verseskötete főleg pusztáról szóló dalokkal van tele. Magyarország irtánti rokonszenvét édesanyja csöpögtette a lelkébe. Költeményein erősen érezhető Lenau hatása, amelyekben a magyar táj- és embertípusokról egész kis gyűjteményt nyujt. Többször járt Magyarországon, mégis költeményeinek kevés pozitív alapja van, mert témájukat rendszerint másodkézből vette és nem saját tapasztalatait vetítette ki magából. A magyar eredetiséget ő is, mint Württembergi Sándor, néprajzi motívumok és magyar szavak bevonásával akarja pótolni.

Adalbert Stifter „Brigittája“²⁹ is az Alföldön játszó-

²⁸ Vogl, Joh. Nep.: Klänge und Bilder aus Ungarn. Wien 1848.

²⁹ Stifter, Adalbert: Studien. II. Bd. Pesth 1857.

dik le. Az író 1841-ben maga is járt az Alföldön, de az átutazás emlékei nem hagytak nyomot a lelkében, mert a könyvében rajzolt pusztát, nem magyar pusztát. Leírásai és a síkság hangulata nagyon hasonlít „A pusztafalu” című munkájához és — erre Koszó János hívta fel a figyelmet — Cooper prairi-képeihez. Ennek ellenére G. Weydt azt állapítja meg, hogy Stifter a maga eredetiségében mutatja be a magyar pusztát, és igazi beleérzéssel fogta fel a számára idegen karakterű tájat.³⁰ Stifter fogékony lelkével valóban megérezte a vad és pusztát természeti tájakban is a szépséget, de a magyar pusztát egyéniségét nem látta meg. Nem is láthatta meg, ha még arról sem vett tudomást, hogy a magyar úri társadalom tagjai nem járnak az akkor külföldön már fogalomként vált lenge viseletben. Ha a férfiak esetleg felöltik is a parasztjaik kedvéért, de az uriasszonyok semmi esetre sem. „A ‚Brigitta’ olvasásakor az olvasó, legyen az akár magyar, akár német, azt fogja tapasztalni, hogy itt internacionális, majdnem inkább képzeletbeli tájakat írt le az író, mert senki, aki Magyarországot ismeri, nem tudja lokalizálni a képeket.”³¹ Ezt a véleményt még csak megerősíti az a tény, hogy a költőknél és íróknál a hely valódiságának kérdése Stifter idejében és éppen az ő műveinek nyomán merült fel.

Theodor Fontane 1840-ben lett tagja Lenau baráti körének és ekkor ismerkedett meg Lenau költészetével. Fialat költőbarátja természetérzékének a hatása számtalan költeményében fölismerhető. Az ő költeményein keresztül szerette meg az izzó napsugárban fürdő magyar síkságot. A magyar pusztáról nem ír, de az ő lenauai képükön keresztül veszi észre saját hazájának a pusztáit, azoknak szépségeit és „Brandenburgi vándorlásai”-ban többször idézi Lenau költeményeinek egy-egy szakaszát. Nemcsak a pusztát természeti képeinek, mocsarainak, nádasainak, vagy nyári zivatarának, hanem lakóinak jellemzésére is kedvelt költőjének verseiből idéz.³² Írt egy magyar tárgyú regényt is, „Graf Pe-

³⁰ Weydt, Günther: *Naturschilderung bei Anette v. Droste-Hülshoff und Adalbert Stifter*. Germanische Studien. Berlin. 1930. H. 95.

³¹ Koszó: i. m. D. U. H. Bl. 1929. 24. l.

³² Gragger: i. m. Budapesti Szemle. 1912. 151. k.

tőfy“ címmel, de felületesek benne a magyar elemek és az Alföld semmilyen motívuma sem szerepel benne.

Lenaunak nemcsak tanítványai és tisztelői, hanem, mint a legtöbb újtónak és nagy feltűnést keltő költőnek, természetesen utánczói is voltak. Nem volt költő kortársai között, aki legalább gondolatban el ne kíséerte volna őt Magyarországra. Így például Adolf Bube, aki bár sohasem járt hazánkban, mégis „Naturbilder“ című verskötetében a tiszavirágról ír. Sok költeményében rá lehet ismerni arra a lenaui költeményre, amelynek mintájára írta.

Heinrich von Reder cigány- és pusztadalokat írt.

Heinrich Vierordt férközött Lenau lelkéhez legközelebb, ő értette meg és utánozta őt legügyesebben. 1891-ben maga is járt Magyarországon és Szegeden írta „Mittagszauber in der Puszta“ című versét, amelyben Lenau iránti szeretetének szép tanujelét adja. F. Geibel a cigányokról írt, H. Leutholdt pedig a betyárélet ihlette meg.³³

Egyedülálló egyéniség ebben a korban Gustav W. Steinacker. Költeményein nem fedezhető fel Lenau hatása, pedig bizonyára ismerte őt, annál is inkább, mert verses kötetének megjelenési idejét megelőzőleg nem tartózkodott Pesten, hanem Bécsben végezte tanulmányait. Az ő műveiben is szerepel az Alföld egyes motívumaival, de nem a hatás kedvéért helyezi őket oda, hanem szervesen beletartoznak, beleszövődnek a költeménybe. Turóczi-Trostler egyik értekezésében³⁴ megállapítja, hogy „Steinacker magyarsága mélyebb mintsem költészete sejténé,“ ezt alátámasztja az az érdekes vonása is, hogy bár Bécsben született és csak 13 éves korában került Magyarországra és később is tanulmányai sokáig külföldön tartóztatták, mégis ezt az országot nevezi szülőhazájának, szülőházát is az Alföldre helyezi. Műveivel nem aratott nagy sikert, s ennek túlzott szerénységével maga volt az oka. Költeményeit is álnéven, G. Treumund név alatt adta ki.³⁵ Trostler a „reformkor-

³³ Lám, Friedr.: Auf Lenaus Spuren. Pester Lloyd. 1918. Nr. 169. Abendblatt.

³⁴ A magyar reformkorszak német költője. Magyar Figyelő. 1912. IV. k.

³⁵ Treumund, Gustav: Harfentöne aus dem Ungarlande. Leipzig 1835.

szak elfelejtett költőjének“ nevezi, akinek költészete inkább volt magyar, mint Lenaué vagy Becké.

IV.

Biedermeier és népies realizmus.

Lenau hatásához hozzájárult az a már öt néhány évtizeddel megelőző, de föllépésekor egyre fokozódó érdeklődés, amely a monarchia népei iránt Németországban, de legfőképp Ausztriában megnyilvánult. Hazánk először történelmével nyújtott bőséges táplálékot a külföldi írók és költők képzeletének, később pedig a negyvenes években a Lenau-iskola közreműködésével megindult az érdeklődés a magyar tájak és népeleti alakok iránt. A biedermeier stílus terjedése és az akkori általános szabadságért való lelkesedés ismét két tényező, mely a lenau-i költemények által népszerűsített Alföld iránti rokonszenvet kimélyítette. A biedermeier korszellem két úton jutott az Alföldre. Az egyik utat ennek a stílusnak világnézeti alapja, a rezignáció mutatta, mely az alföldben találta meg tájeszményét. A biedermeier költői nem csoportosultak politikai célok megvalósítására. Az erőszakos változtatások iránt ellenszenvet éreztek és az ebből szükségszerűen következő tehetetlenségük türelmessé tette őket. Költeményeik azonban híven tolmácsolják belső meghasonlásukat, kedélyük komor melankóliába süppedését és fájdalmas lemondásukat. Ezekkel az érzésekkel együtt lelkük mélyéből az elfojtott szabadságvágy is előtűnik, amely az Alföldön, a korlátatlan pusztában találta meg eszméinek szimbolumát. A másik út pedig ennek a kornak a népies realizmus felé haladó irányzata volt.

— „Egészséges, élettől duzzadó arcokat szeretnénk látni — írja Leopold Kompert 1844-ben³⁶ — a szalónok dámáinak hektikája helyett. A glacée kesztyűk helyett pedig ráncos, földtől sáros kezét. A népet akarjuk megfigyelni amikor imádkozik, szeret, házasodik, temet, keresztel, örül és sír. Nem csak szenvedéseit akarjuk megismerni, hanem szenved-

³⁶ Kompert: Der Roman der Pusst. Pannonia. 1844. Nr. 2.

délyeit is, amikor a csapszékben a falusi zenészek muzsikája mellett szórakozik.“

Ez az irányzat választotta a biedermeierre olyan jellemző életképek főtémájává a falusi, még pedig az alföldi falusi nép életének egyes mozzanatait. „A március előtti Magyarország lett a népies irányzatú biedermeier festészetnek inspirációs talaja és a magyar Alföld és népe először ezen az úton, a bécsi festők és a német-osztrák költők révén jut be az európai művészetbe.“³⁷ Zolnai Béla elsősorban a festőket és a festészetet említi, azután a költőket, pedig az utóbbiak megelőzték festőművész társaikat, mert kivéve *Nedert* és *Gauermaant*, aki 1837-ben már „magyar parasztlegényeket és alföldi táncjelenetet fest“,³⁸ a többiek csak a szabadságharc után jönnek Magyarországra. Ők is, mint az ifjú német és az osztrák írók, a magyar földön és népéleti jeleneitben sok alkalmas témát találnak. A magyar vidék szépsége, a népélet és a népszokások festőisége vonzotta őket hazánkba. Munkásságuk az Alföldnek a német köztudatba való beidegződése szempontjából igen fontos és azért itt tartom helyénvalónak, hogy megemlítsem nevüket.

A legjobb hírnévre tett szert közülük *Pettenkofen*,³⁹ aki 1853-ban festi első képét Szolnokon, ahol állandóan letelepszik, sőt rövid párisi tartózkodás után ismét ide tér vissza. Alig van a szolnoki piacnak jelene, melyet meg ne örökített volna „*Augenblicksbilder*“-jeiben. Vásári jelene-
teket ábrázoló festményein kívül a legismertebbek: *Die Räuber im Kornfeld* c. olajfestménye, továbbá *Ungarischer Bauer*, *Zigeunerhütte auf der Puszta*, *Fischerhütte*, *Ungarisches Bauerngehöft*, *Pferde am Ziehbrunnen* c. festményei. Példája számos idegent vonzott Szolnokra, mert a műfaj nagy kelendőségnek örvendett abban az időben. Követői közül elsősorban *Ludwig Burger* érdemel figyelmet, pipázó öreg magyar parasztot és a végtelen pusztán álló gémeskutat ábrázoló festményeivel, illetve rajzaival. Ismertebb ezeken kívül még az *Ungarischer Hirt*, *An der Theiss* és a

³⁷ Zolnai Béla: Bécsi biedermeier. Széphalom. 1950. 278. 1.

³⁸ Horváth Edit: Biedermeier-életképek. Irodalomtud. Évkönyv I.

³⁹ V. ö.: Weixlgärtner, Arpad: August Pettenkofen. Wien 1916.

Fischerhütte an der Theiss című három rajza. Kratzer „Pusztá” festménye 1854-ből is ide tartozik. Ebben az időben Magyarországon járt művészek még a következők: Leopold K. Müller, aki a hatvanas évek elején járt itt. Nevezetesebb képei: Magyar halászkunyhó, Cigánytábor, Halászófiúk a Tisza partján. Ignaz Raffalt idevonatkozó művei: Magyar tájkép (1856-ból), Magyar falu előtt, és Magyar pusztá. Öccse Gualbert Raffalt, „Pettenkofen leghívebb csatlósa” a műkereskedők biztatására valósággal utánozta mesterét. Képei főleg vásári jeleneteket, tanyákat, cigányokat, árva gémeskutatókat stb. ábrázolnak. Otto v. Thoren szintén a hatvanas évek elején festette le a pusztát sok változatban: esőben, naplementekor, ménessel, stb. Heinrich Lang Lófogás a pusztán és Pusztai táj c. képei lettek ismertebbek. Felesége Tina Blau szolnoki utcarészletet festett.⁴⁰

A felsorolt művészek alkotásain kívül, még számos réz- és acélmetszet ábrázolja a Magyarországról divatba jött alakokat. Meg kell említenem J. Axmann acélmetszeteit és egy névtelen színes rézkarcot: „Ein Csikós auf der Pusta wird von Wölfen verfolgt”⁴¹ címmel. Ez az utóbbi kitűnően tolmácsolja, hogy hogyan fogták fel az alföldi életkörülményeket azok, akiknek semmi, vagy legalább is nagyon kevés részük volt benne.

A biedermeier-kor zaklatott lelkülete számára a síkság végtelen nyugalomban nagy vonzóerő rejlett. Ezért lett a kor romantikus szabadságvágyának is, — mint már említettem — az Alföld a tájesezménye. Az exotikum keresése és a népies irány mellett, ez a harmadik fontos tényező, mely szintén Alföldünk, nevezetesen pusztáink felé irányította a figyelmet. A magyar puszták felé, ahol a tekintet és a lélek szabadon csaponghat, s ahol az emberi szabadság eszményének a megtestesítői élnek a pásztörök és a betyárok személyében, akiknek nem parancsol senki és akik kedvük szerint száguldhatnak szilaj paripájukon, amíg csak a lovas és a ló

⁴⁰ Szolnok a művészetben. 1915.: Rózsaffy Dezső: Idegen művészek Szolnokon.

⁴¹ A „Magyar Történelmi Képcsarnok” metszetgyűjteményének 9147 számú darabja a Magyar Szépművészeti Múzeumban.

lélekezete bírja. A pusztaság végtelen nyugalmból, s korlátatlanságából kifolyólag a kor nosztalgias emberei úgy képzeltek, hogy a síkságok lakói minden gond és probléma nélkül élnek és tudat alatt ők is ilyen élet után vágyódtak.

Az érdeklődés tehát nőttön-nő. A romantikus kód, amely hazánkat körülveszi, vonzza az írókat és költőket. A magyar témák a harmincas évektől kezdve valósággal elárasztják a német irodalom hatalmas területét. A regény, az elbeszélés, a dráma, az utirajz, a ponyva, mind a magyarság kultuszát hirdeti. Ezek között azonban, sajnos, kevés olyan van, amely irodalmi értéket képvisel. Az Alföld többnyire olyan regényekben szerepel, amelyek a tömegízlés divatos hóbortjának hódolnak. A költők továbbra is a már szentesített giccseket választják költeményeik tárgyául, egyedül talán az utirajzok produkálnak komolyabb anyagot, mert íróik végigjárják az országot, tárgyilagosan mérlegelik a látottakat, de ők sem mentek az előítéletektől, s kíváncsiságuk őket is az operettszerű beállításból ismert „különlegességeink“ felé vonzza, amelyeket azután olykor ők sem képesek józanul megítélni. E későbbi, Lenau fellépése után megjelent magyar tárgyú regények közül az Alföld szempontjából csak kevés érdemel figyelmet. Eduard Breier⁴² regényei között a „Die beiden Csikós“ c. játszódik az Alföldön. Breier rendkívül termékeny író volt és munkáján érezhető a sietség. A történet Mátyás király korába vezeti az olvasót. A két vetélkedő csikós mellett inkább Szilágyi Mihály a hőse. A király passzív szerepet játszik és Gara szabadon ármánykodik a háta mögött. Theodor Scheibe⁴³ két idevonatkozó regénye: „Kossuths Braut“ és „Die Söhne der Pussta“ néhány megkapó képet nyújt a pusztai életről. Sajnos, a beállítás rendesen hamis, s ez a legszembetűnőbb a második helyen említett műben, a csikósok alakjával kapcsolatosan, melyre a következő fejezetekben részletesen kitérek. (L. Pásztorok; Csikós.) A. W. Elisabeth Sostmann⁴⁴ könyvének kettős

⁴² Breier, Eduard: Die beiden Csikos und das Gelöbniß. Wien 1841.

⁴³ Scheibe, Th.: Kossuths Braut. Wien 1851; u. a.: Die Söhne der Pussta. Wien 1857.

⁴⁴ Sostmann, A. W. E.: Das Haus Walitzka, oder Bilder aus Ungarn. Roman. Hamburg 1861.

címet adott: „Das Haus Walitzka, oder Bilder aus Ungarn.“ A regény cselekményének egy része Magyarországon játszódik, de minden helyi színezet nélkül, nem nyújt egyáltalán „magyarországi képeket“. Walitzka nevű gróf éppen úgy élhet másutt is, és éppen úgy gazdálkodhat másutt is. Figyelemreméltó azonban, ahogyan a pusztának az emberi lélekre gyakorolt hatását leírja.⁴⁵ Meg kell említenem Oettinger Sobri Jóskáról,⁴⁶ Dorn⁴⁷ és E. Pitawall⁴⁸ Rózsa Sándorról szóló munkáját, amelyek a német írók szemével látott alföldi betyárromantikát ismertetik meg velünk. Klein Hugó⁴⁹ novelláskötete már a nyolcvanas években jelent meg. Hű képet nyújt az akkor már rólunk megrögződött fogalmakról. Ő különben magyar földön, az Alföld szívében, Szegeden született és csak tanulmányainak befejezésekor ment külföldre és telepedett meg Bécsben. „Im Pusztenlande“ cím alatt megjelent novellái nagy haladást jelentenek a németek Alföldről szóló munkái között, viszont azt tekintetbe kell vennünk, hogy amíg el nem hagyta a szülőházát, volt alkalma megismerkedni a könyvében leírt tájjal és az azt beépítő alakokkal.

A német költők magyar tárgyú költeményeiből Schönewerk kiadásában jelent meg egy gyűjtemény *Ungarn im Spiegel deutscher Dichtung*⁵⁰ cím alatt. Ezen kívül a magyarországi német folyóiratokban is számos német költő írt magyar tárgyú verseket. Az előbb említett verseskötetben Lenau, Beck és Vogl költeményein kívül: Eichendorf: Die Zigeunerin; Moritz Hartmann „a magyar szabadság német dalnoka“: Es lebt ein Volk Im Osten; Friedrich Hebbel: Husarenwerbung, Horch die geigenden Zigeuner és Die Lerche; M. G. Saphir: Ungarlied; K. Schröter: Des Königs Ritt zur Königin és Arme Gesellen; Aug. Silberstein: Der Csikós, Der Zigany és Heimgang; J. Wei-

⁴⁵ I. m. I. 156. l.

⁴⁶ Oettinger, E. M.: Schobri, Ungarns grösster Bandit. Leipzig 1843.

⁴⁷ Dorn, Eduard: Rózsa Sándor. Schauspiel. H. n. é. n.

⁴⁸ Pitawall, Ernst: Rózsa Sándor. Roman. Berlin é. n.

⁴⁹ Klein, Hugo: Im Pusztenlande. Novellen. Berlin 1885.

⁵⁰ Ungarn im Spiegel deutscher Dichtung. Wien. 1865.

Lenau: Der Sturm der Haide; F. Freiherr Zedlitz: Die Haide című költeményei érdemelnek figyelmet.

Az akkori magyarországi német folyóiratokban a legnevesebb német-osztrák írók és költők munkáit találjuk. Közülük alföldi témával foglalkoznak: Lenau, Beck, és Vogl költeményei mellett L. August Franckl, J. G. Seidl költeményei és Leopold Kompert néhány cikke. Heinrich v. Levitschnigg⁵¹ költeményei 1867-ben jelentek meg összegyűjtve „West-Oestlich“ cím alatt. Itt található két ismertebb költeménye: Auf der Pussta és Der Zimbalschläger, németnyelvű folyóiratainkban már az együttes kiadás előtt is megjelentek.

A romantikus Alföld-sóvárgás a fiatal Nietzsche is megragadta. Mikor a pfortai gimnázium tanulója volt, több alföldi költeményt írt és zenésített meg. „Der alte Ungar“ c. versében egy megöregedett magyar panaszkodik és összehasonlítja fiatalságát öreg éveivel. Űde, csinos kedvese volt valamikor és vakmerően viaskodott a szilaj paripával, mert akkor még a napfény is másképpen ragyogott rája. Öregségére nem érdeklik már a szép pusztai lányok, a toporzékoló paripákat is közömbösen nézi, s egyedül, szomorúan ballag a napsütötte pusztán.^{51a}

Hazánk földjét, a magyar „terra incognitát“ ismertető útleírások Lenau fellépése után évről-évre nagyobb számmal jelentek meg. A „Magazin für die Literatur des Auslands“ című északnémetországi folyóirat megállapítja, hogy Magyarország a túristák országa lett.⁵² A nálunk járt túristák azután kisebb-nagyobb terjedelmű utirajzokban számoltak be itteni élményeikről. Köztük a már említett Ellrich és Normann műveihez hasonló jelentőségű J. G. Elsner munkája: „Ungarn durchreiset“⁵³ címmel. Jóindulatú érdeklődéssel jött Magyarországra és nem is bánhatta meg kirándulását, mert könyvének több részén érezhető, hogy mennyire élvezte tapasztalatait.

⁵¹ Levitschnigg, Heinr. Ritter v.: West-Oestlich. Gedichte. Wien 1867.

^{51a} Nietzsche, Fr.: Werke und Briefe. II.: Jugendschriften (1861–1864). München. 1934. 73. l.

⁵² Gragger: Mischka an der Marosch. u. o. 208. l.

⁵³ Elsner, J. G.: Ungarn durchreiset. Leipzig 1840.

J. G. Kohl: „Hundert Tage auf Reisen“⁵⁴ című munkájának 3. részében „Reise in Ungarn“ cím alatt magyarországi élményeit írja le. Minden ismerős motívumot megtárgyal, sok dolognak a kiemelésére a magyar nevét is leírja, olykor hibásan, sőt egy helyen nyelvtani magyarázatba is bocsátkozik, egész tévesen, mert a német nyelvtan alapján következtet, és ahol eltérést talál, azt a kevésbé művelt magyar paraszt helytelen nyelvhasználatának eredményeként állítja be.

W. Richter⁵⁵ könyvének előszavában Magyarországnak a török időkben teljesített nagy szerepével foglalkozik. Richter majdnem egy fél évtizedet töltött hazánkban, melyet keresztül-kasul bejárt, hogy lehetőleg mindenről tájékozódjék. Művén megértő tárgyilagosság érezhető. A magyar nép életét, munkáját és lelkiberendezését tárja az olvasó elé, úgy, ahogy ő megismerte, de egyben leszögezi, hogy tökéletes ismertetést nem írhat, azt csak az nyújthat, aki egész életét itt tölti.

1846-ban több hónapig tartózkodott az Alföldön Friedrich Uhl. Benyomásairól szép, igazi írói tehetséggel megrajzolt képeket ad két könyvében. A már felsorolt művekben elcsépelet és unalmassá vált magyar jellegzetességek műveiben új érdekességet kapnak. Sem az „Aus dem Banate“, még kevésbé az „An der Theiss“⁵⁶ című munkája nem sorolható a száraz útirajzok közé. Bánáti utazása alatt Csátádra is ellátogat, s kegyeletes szavakkal emlékezik meg Lénauról.

Ernst A. Quitzmann⁵⁷ a Dunán hajózott az országon keresztül egészen Pestig. Innen kocsival ment tovább az ország belsejébe, és néhány eredeti, de a mi szempontunkból nem mindig előnyös, és nem mindig jóindulatú megjegyzésével bővítette német olvasóinak rólunk való ismereteit. Max

⁵⁴ Kohl, J. G.: Hundert Tage auf Reisen. 3. Teil: Reise in Ungarn. Dresden u. Leipzig 1842.

⁵⁵ Richter, Wilhelm: Wanderungen in Ungarn und unter seinen Bewohnern. Berlin 1844.

⁵⁶ Uhl, Friedr.: Aus dem Banate. Landschaften und Staffagen. Leipzig 1848. — U. a.: An der Theiß. U. o. 1851.

⁵⁷ Quitzmann, E.: Reisebriefe aus Ungarn. Stuttgart 1850.

Schlesinger „Aus Ungarn“ c. munkája a márciusi forradalom epizódjaival foglalkozik. A nagyobb momentumokat, amelyek kimagasló voltak miatt jobban ismertek, éppen hogy érinti, inkább a kevésbé ismerteket emeli ki. Az alföldi étellel kapcsolatban néhol igen mulatságos dolgokat ír, csak a magyar olvasót zavarja az a tény, hogy olvasóközönsége bizonyára tiszta igazságnak vette minden szavát.⁵⁸

1852-ben Bismarck is járt Magyarországon. Budáról levelet írt feleségének, melyben a rólunk ismeretessé vált eredetiségek majdnem teljes számmal szerepelnek. A levél elején megemlíti, hogy idejövet a hajón olyan meleg volt, hogy akár a „tokaji“ is megért volna a nagy forróságban. A magyarok nemzeti büszkeségére is találunk célzást. Vadkinézésű, bajúszos, villogószemű, bő-gatyás tutajos legényeket is látott és a „Szép juhászné“-hoz tett kirándulás alkalmával a cigányok vad melódiáira csárdászó tömegben gyönyörködött.^{58a}

Friedrich Körner művének: „Vaterländische Bilder aus Ungarn und Siebenbürgen“ első része részletes leírásokat ad a pusztai életről, amelyek hatását növeli számos több, vagy kevesebb szerencsével alkalmazott illusztráció. Hogy alapossága ellenére ő sem volt ment a tévedésektől, mutatja éppen az egyik kép, mely aláírása szerint csárdát ábrázol, mégis egy kis náddal fedett kunyhó látható a képen, amelybe egy személy talán belekuperodhat, és inkább a pásztorok éjjeli fekhelyének felel meg.⁵⁹

Erasmus Schwab német tanár munkája⁶⁰ nyolc évi magyarországi tartózkodás eredménye. Ennyi idő alatt alkalma volt az írónak hazánk viszonyait alaposan tanulmányozni, amelyhez ezen „ellentétek országában“ bőséges anyagot talált, mellyel érdemes volt foglalkozni. Nem tartozik a magyar témával foglalkozó írók azon csoportjába, akik ábrándos lelkesedésből mindent istenítenek, ami magyar, még ak-

⁵⁸ Schlesinger, M.: Aus Ungarn. Berlin 1850.

^{58a} Fürst Bismarcks Briefe an seine Braut und Gattin. Stuttg. u. Berlin. É. n. 176—181. l.

⁵⁹ Körner, Friedr.: Vaterländische Bilder aus Ungarn und Siebenbürgen. Leipzig 1858. 62. l.

⁶⁰ Schwab, E.: Land und Leute in Ungarn. Leipzig 1865.

kor is, ha egész rövid idő előtt nem hogy véleményük, de még képzetük se volt róla, de abba a csoportba se tartozik, — szerinte itt vannak a legtöbben — amelynek tagjai lekicsinylőleg nyilatkoznak mindenről, ami magyar, anélkül, hogy ismernék az országot és viszonyait. (Ez utóbbiak közé tartozik Pücker-Muskau herceg is, aki a magyarság dolgaival szemben mindig közönyös volt, de mivel 1828-ban megkezdett nagy utazásai alkalmával Magyarországot is érintette, néhány futólagos és egészen felületes vázlatot készített rólunk. Mint primitív kultúrájú nép szerepelünk feljegyzéseiben, szerinte nálunk nincsenek „se jámbor vándorok, se művész ifjúság, hanem csak csikósok és szűkszavú, kimért nemes emberek.“⁶¹ Ő is azok közé tartozik, akik felelőtlenül a köztudatba dobták rólunk való véleményüket.) „Egy európai országról sem terjed el annyi homályos, kalandos, éppen azért valótlan és nagyobbrészt igazságtalan feltevés, mint Magyarországról, — írja a bevezetésben Schwab — azért, mert a legtöbbször csak véleménye van erről a földről, de fogalma nincs.“

Franz von L ö h e r, müncheni egyetemi tanár, történetíró és ethnológus, a nagynémet ügy legszívósabb és legnagyobb készültségű harcosa 1871. nyarán Bécsből indul gőzhajón hazánkba. Tapasztalatait „Die Magyaren und andere Ungarn“⁶² c. munkájában gyűjtötte össze, melynek különös célja, hogy a szerinte akkor hazánkban dívó „erőszakos és igazságtalan Magyarisierung“ ellen harcoljon. Fejtegetéseinek mindig a tárgyilagosság látszatát igyekszik adni, s az előszóban nagy meggyőződéssel hangsúlyozza, hogy könyvének olvasásakor minden „becsületes“ magyar ember belátja majd, hogy egy idegen se ismeri el nagyobb örömmel a magyar nép nemes jellemvonásait, és senki sem érdeklődik az ország fellendülése és jóléte iránt melegebben, mint ő. A magyar paraszt és a magyar nő jellemzésénél valóban nem takarékoskodik az elismerő jelzőkkel, mégis az ő könyve táplálta és ruházta fel egy évtizeden keresztül a tudományos

⁶¹ Turóczi-Trostler: Graf Stephan Széchenyi und Fürst Pücker-Muskau. Pester Lloyd. 1913. Nr. 71.

⁶² Löher, Franz v.: Die Magyaren und andere Ungarn. Leipzig 1874.

hitelesség látszatával a német sajtó akkori heves kifakadásait a magyarság ellen.⁶³ Könyve bevezetésében tagadja, hogy hazánkat a helyes megismerés céljából évekig kellene tanulmányozni. Az ő unokaöccse is, Heinrich Ditz,⁶⁴ — amint írja — mindössze két hónapot töltött itt, a könyve pedig még eddig minden magyartárgyú német munkánál nagyobb megelégedést keltett Magyarországon.

Franz Woenig pusztai idillek egész sorát nyújtja „Eine Pusztenfahrt“ c. munkájában.⁶⁵ A tetszetős kiállítású könyv belül is csupa derű, az oldalakon sok illusztráció, és több magyar dalnak kottája tarkállik.

A 19. századi munkák sorát Friedrich Umlauf, bécsi egyetemi tanár és geológus három műve⁶⁶ zárja be, melyek közül jelen dolgozat céljának szempontjából a „Landschaftsbilder“ a legfontosabb. Az író ebben a munkában iskolai használatra gyűjtötte össze a magyar-osztrák monarchia jellegzetes tájait, s a Magyarországról szóló rész az Erdélyi-Érchegység és a Vaskapu ismertetése mellett, a pusztát mutatja be, mint tipikus magyar tájat. A délamerikai buja pázsitú pampákhoz, s az ázsiai felföldekhez hasonlított, homokos, délibábos magyar pusztát tehát, mint a gimnáziumi tanulók háziolvasmánya az iskola tantermeibe is bevonult, s ezzel műveltségi kérdés lett — sajnos többé-kevésbé hamis megvilágításban.

Umlauf professzor munkái fejezik be azoknak a költői és írói műveknek sorát is, amelyek e dolgozat anyagát adják. Ezen munkák íróinak legtöbbje kedvezően ír hazánkról, egyedül Normann kísérli meg, hogy nyiltan az ár ellen evezzen, de a szimpátia többnyire legyőzi előítéleteit. Gragger megemlíti, hogy Weimarban és Lipsesében ugyanabban az

⁶³ V. ö. Pukánszky B.: Nagynémet eszmék irodalmi visszhangja. Budapesti Szemle. 1956. V. 190. l.

⁶⁴ Ditz, Heinr.: Die ungarische Landwirtschaft. Leipzig 1867.

⁶⁵ Woenig, Franz: Eine Pusztenfahrt. Leipzig 1891.

⁶⁶ Umlauf, Friedr.: Wanderungen durch die österreich-ungarische Monarchie. Wien. 1885. — u. a.: Landschaftsbilder aus der österreich-ungarischen Monarchie. Wien. 1895. — u. a.: Die österreichisch-ungarische Monarchie. Wien—Pest—Leipzig. 1897.

időben egész sereg támadó szellemű röpirat jelent meg,⁶⁷ de úgy látszik nem érték el céljukat, mert a német írók, akik Magyarországról szóló munkát adtak ki, ezentúl sem voltak hajlandók kedvezőtlen nyilatkozatok közlésére. Hogy mégis minden jóindulat, megérteni igyekvés, sőt szeretet ellenére is többször valótlan, helyesebben elmaradott fogalmi voltak rólunk a német olvasóközönségnek, annak egyrészt a már Lenau személyével kapcsolatban kifejtett exotikumkeresés, amely még a tudatosan elavult dolgokhoz is ragaszkodott, másrészt pedig az ország rohamos fejlődése volt az okozója. „A magyar, Európa egyik legtehetségesebb és művelődésre legalkalmasabb népe“ írja E. Schwab könyvének előszavában, és hogy ha a külső körülmények nem akadályozták, mennyire kamatoztatta képességeit és tehetségét, mutatja az a tény, hogy mire az egyes utazók művei megjelentek, már sok minden másképp volt nálunk, mint ahogy ők még szemtől szembe tapasztalták. Erre mutat rá feltűnő éleslátással Christoph Seipp már a 18. században, mikor megállapítja, hogy nálunk egy-két év alatt gyökeresen megváltoznak a dolgok és ezért kell megbocsátanunk a külföldiek gyakori tévedéseit.⁶⁸

Az ebben a fejezetben felsorolt írói és költői művekben tehát az Alföld szerepe a következőképen alakul: A 17. századi munkák a magyar alföldből még csak a jó kenyeret, a bort és a sok finom gyümölcsöt veszik észre. Tscherning az első, aki megemlíti a pusztát, de ő utána csak jó pár évtized múlva bukkan fel ismét a pusztá. Közben új motívumokkal gazdagodnak a rólunk szóló munkák: a Tisza és a halairól szóló közmondás mindenütt szerepel, megemlítik már a hazai nagyarányú lótenyésztést, a rossz utakat, a mocsarat, a nádast és a nádas állatvilágát. A 19. század harmincas éveiben jön a nagy föllendülés. A magyar pusztá élete és lakói, a pusztai képek egész sorozata, a délibáb, a futóhomok, a pusztai vihar félelmetes, de gyönyörű látványa, a festői naplemente és napfölkelte és a pásztortűz mind költői háttérüül szolgálnak az írók és költők változatos érzelmeinek, melye-

⁶⁷ Gragger: Mischka a. d. Marosch. u. o. 208. l.

⁶⁸ Reisen von Pressburg. 180. l.

ket legtöbbször a borjúsájú ingben és bő gatyában száguldó, vagy szilaj lóval viaskodó csikós, a mélázó juhász, a törvényt dacoló rabló, vagy a csárdában a cigány „tébolyító“ muzsikájára, tűzesszemű magyar lánnyal csárdázó betyár alakjába öntenek. Eddig a korig tart körülbelül az anyag gyarapodása, amely anyag megrögződik a német köztudatban. A későbbi költők és regényírók is a harmincas és negyvenes években megjelent művekből merítik az anyagot, csak az utazók munkáiban van egy kevés, a fejlődés irányába való mozgás, de új motívumokat ők sem fedeznek már fel, legfeljebb a régiekről igyekeznek újat mondani.

V.

A magyar falu.

Hazánk Pozsonytól Pestig még hasonlít Nyugateurópához, idáig nem találtak a német utazók semmi olyat, ami az ő fogalmaik szerint jellegzetesen magyar lenne. A hosszú dunai út alatt nem tapasztalták, hogy a magyar specifikumok iránti érdeklődésük kielégülést talált volna. Eddig a városok nagyjában hasonlítanak Ausztria apróbb városaihoz és községeihez és a tájak se nyújtanak érdekességet. Az utazó elé csak akkor tárul különösebben új kép, mikor Pestet elhagyva a magyar rónára lép. Itt ötlik először szemébe a tulajdonképpeni „magyarische Ungarn“, s itt mutatkozik először földünk egyéni sajátossága, amely más országoktól annyira megkülönbözteti.⁶⁹ Az Alföld az ország képének egyik alapvonása, a tősgyökeres magyarság fészke és a külföld a puszták világában, s a primitív építkezésű falvakban kereste az ősmagyar életformákat és embertípusokat.

Nyugati városaink, éppen aránylag „nyugati“ voltuk miatt nem keltettek valami nagy lelkesedést, de annál nagyobb érdeklődéssel foglalkoztak az utazók az alföldi magyar falu világával, s munkáikban minden kellemes, vagy kellemetlen „eredetiségről“ több oldalas beszámolót írtak.

Számunkra természetesen semmi újat nem fedeztek fel a falvokról, de érdekes megfigyelni, hogy ők mit találtak kü-

⁶⁹ Elsner: i. m. 121. l.

lönösnek, min csodálkoztak, és hogy olvasóikat is csodálatba ejtsék, sokszor milyen túlzott kifejezésekkel és hasonlatokkal esetelték az alföldi falusi világot.

A magyar falu első és legszembetűnőbb jellegzetességének minden író szokatlan nagy kiterjedését említi meg. Több helyen olvasható, hogy egy óráig is eltart, amíg valaki, valamely faluóriás egyik végétől a másikig eljut. A falvak feltűnő terpeszkedését a tágas falusi építkezés eredményezi. A házakat nagy kertek választják el, s így olyan távol vannak egymástól, mintha külön-külön tanyák lennének. Ez még az ázsiai nomád izlés maradványa, amely nem tűri a korlátozottságot, s így a magyar falu olyan benyomást tesz, mintha nem állandó település lenne,⁷⁰ és inkább a steppék sátorvárosaira emlékeztet⁷¹ Másik jellegzetességük a feltűnő egyformaság. Nyílegyenes és nagyon széles út vezet a falu közepén. A legtöbbnek nincs is több utcája. „Egy hosszú steppe-sáv, amelynek a két szélén házak sorakoznak és azt mondják, hogy itt még az asszonyok és gyermekek is lóháton mennek látogatóba.”⁷² Ha van még egy utca a faluban, az derékszögben pontosan a közepén metszi a másikat, s az itt keletkező téren állnak a középületek, itt lakik a bíró és a többi falusi hivatalos személy, itt áll a templom, mellette a paplak. Itt van a falu kútja is, ide járnak vízért a parasztlányok, s mikor többen találkoznak össze, tereferéjüktől hangos a tér.⁷³ A házak bár agyagból vagy kétoldalt kítapasztott vesszőfalból készülnek, lakályosak, tiszták, és a kőből épült házakhoz hasonlóan szárazak. Elsner ugyan „putri” szóval jelöli meg ezeket a házakat, de valószínűleg tévedett, mert a putri fogalmával a leírás nem azonos.⁷⁴ Löhernek a magyar falu tisztasága annyira feltűnt, hogy rögtön észrevette, mihelyt nem magyar lakosságú faluba érkezett, ahol már nem voltak olyan tiszták és csinosak a házak.⁷⁵ A kicsi, föld-

⁷⁰ Quitzmann: i. m. 145. l.

⁷¹ Löher: i. m. 67. l.

⁷² U. o. 18. l.

⁷³ Uhl: Aus dem Banate. 34. l.

⁷⁴ I. m. 150. l.

⁷⁵ I. m. 18. l.

szintes, fehérremeszelt épületek derűs ábrázatot kölcsönöznek a falunak, annak ellenére, hogy némelyik már rozzant. Úgy hasonlítanak egymáshoz, mint egyik tojás a másikhoz, nemcsak kívülről, hanem belülről is. A lakás beosztása és éppen csak a legszükségesebb bútorból álló berendezése egyszerű és egyforma, „s talán még az a néhány gondolat ami itt születik, az is ugyanaz.”⁷⁶ — mondja Löher. A házak mellett nád- vagy élő sövényvel kerített kert van, s minden kertben van napraforgó, tök s néhány virág. A háztól távolabb állnak az ólak és az istállók. Az udvarban hatalmas dió-, vagy eperfa hűs árnyékot nyújt a nyári meleg napokon. A házak nád- vagy szalmateteje kedves, de nem biztonságos. Ha kigyullad, nagyon nehéz eloltani a gyorsan elharapódzó lángokat és a tűz könnyen kiterjedhet akár az egész falura is. Ilyenkor a lakosság amit tud kiment a házból, de sokszor erre is alig jut ideje.⁷⁷

A falunak nagy kiterjedése, egyformasága és „fantasztikusan” széles utcái mellett a negyedik, legtöbbit emlegetett jellegzetessége az akácfa. Az utca két oldalán tömött akácok húzódnak, az udvarokon is áll egy két szál. A faluszélen olykor egész akácerdő található. Azonban nemcsak a faluban kedvelt az akác, hanem mert gyorsan fejlődik, az Alföldön mindenfelé ültetik.

A falvak egyhangú külsejével éles ellentétben áll a lakosság nemzetiségének változatossága. Rendszeren egy faluban egy nemzetiség lakik, ha pedig vegyesen laknak, akkor úgy helyezkednek el, hogy az egyik felén pl. németek, s a másikon magyarok, vagy szerbek vannak. A cigányok a falu szélén nyomorúságos kis viskókban élnek.⁷⁸

A faluhoz tartozik a közvetlen körülötte elterülő óriási földrész, ezt határnak nevezik. Itt vannak elszórtan a tanyák és a szállások. Szállás fogalma alatt az írók egyik része a pásztorok primitív, egész kicsi kunyhóját érti. Egy másik vélemény szerint a határt kisebb-nagyobb területekre tagolják, ezt egy-egy polgár bérbe veszi, s az itt épített házat

⁷⁶ Löher: i. m. 67. l.

⁷⁷ Ellrich: i. m. 60. l.

⁷⁸ Körner: i. m. 40. l.

nevezik szállásnak. Nyáron a mesteremberek: a csizmadia, a szabó, még a borbély is ide költözik, állatokat tart a ház körül, földjeit műveli, kukoricát, dohányt termeszt, ellátja magát a téli szükségletekkel, ősszel azután visszamegy a falujába, vagy a városba, ahol állandó lakóhelye van.⁷⁹ A határ olyan nagy területet foglal el, hogy egyes „szomszédos“ falvak 10—15 órányira esnek egymástól.⁸⁰

Az Alföld lakossága az év esős hónapjaiban jóformán ki sem mozdulhat a házából, olyan nagy a sár. A nagy kőhiány miatt, sem a falvak utcái, sem pedig a falvakat összekötő utak nincsenek kiköveztve. Az útépitéshez az anyagot csak nagyon messziről lehetett volna szállítani és nem csupán útburkolatra volt szükség, hanem az agyagos talajt is fel kellett volna javítani. A falu területén a lakosság úgy segítette magát, hogy széles deszkákat fektetett az útra és ezeken közlekedtek nagy ügyel-bajjal. A kocs út azonban és a falvakat összekötő utak kérdése megoldatlan maradt. Nem is lehetett ezeket útnak nevezni, mert az alföldi út nem egyéb, mint két kerékvágás. R. Bergner említi meg könyvében, hogy egy angol utazó, aki az 1860-as években járt az országban, a következőképpen határozta meg az itteni utakat: „A magyarok sarat sárra halmoznak, és ezt aztán útnak nevezik.“⁸¹ Nagyobb esők idején a földet egy-két láb magasságig „kásaréteg“ fedi. Ilyenkor nincs sehol egy talpalatnyi szilárd hely, az útmenti fűvel benőtt mező csalogatja ugyan a gyalogjárókat, de ott is lehetetlen a járás. Az utazónak aggasztó és kényelmetlen érzést okoz, hogy maga körül szélteben-hosszában csak mocsarat lát és egy kis darab föld sincs a közelben, ahol megvethetné a lábát. Ha pedig a talaj egy keveset megszikkad, akkor rettenetesen tapad. Ráragad a kocs kerékeire s a kerékek mindig kövérebbek és kövérebbek lesznek, a végén a kocs négy sárgolyón, — amelyek már távolról sem hasonlítanak kocsikerékhez — gördíti tovább az utasait. „So wie man in Russland einschneit und einfriert, so waren wir

⁷⁹ Schütte, Anton: Ungarn, und der ungarische Unabhängigkeitskrieg. Dresden. 1850. 58. l.

⁸⁰ Löher: i. m. 67. l.

⁸¹ Bergner, Rudolf: Ungarn, Land und Leute. Würzburg—Wien 1888. 268. l.

eingeschmutzt“ állapítja meg Kohl.⁸² Az utasok többször kiszállnak, hogy a kerekekről a sarat lekaparják, de ennek gyorsan kell történnie, mert a meleg napon az agyag hirtelen szárad és akkor nehéz eltávolítani. Ilyen körülmények között az utast nagyon megviseli az út, de a lovak is sokat küszködnek, megtörténik, hogy a lábukat törik, s ekkor a kocsi napokig várhat segítségre. Mikor az utak megszáradnak, az agyagos talaj kőkemény és olyan göröngyös lesz, különösen a falu határában, ahol több kerékvágás található, hogy a kocsi majdnem kirázza a benne ülők lelkét. Uhl, mikor alföldi utazása kezdetét vette, nem tudta mire vélni a könyörtelen rázást, segítségért kiáltott és nagyon csodálkozott, mikor a kocsisa kinevette ezért.⁸³

A Kis-Alföld külön csak a későbbi útleírásokban, mint érdekes földrajzi egység, és Proschko regényében a Hanság révén szerepel.⁸⁴ Jellegzetes vonásai egyébként egybeesnek a Nagy-Alföldével és sokszor csupán következtetni lehet arra, hogy az írók és költők mikor írnak az egyikről, és mikor a másikról. Így például, valószínű, hogy mikor Lenau a „Pusztai csárdá“-t megírta, a csikósok szédületes rohanásában a saját magyaróvári száguldozásait rajzolta meg.

A B á n á t, mint kisebbségi németek által lakott terület nagy érdeklődést váltott ki a németekből, s néhány író, mint Born,⁸⁵ Griseliní,⁸⁶ vagy Uhl⁸⁷ külön munkát szentel számára. Az általános vélemény a Bánátról is az, mint az ország más németlakta területeiről, hogy azért virágzóbb itt az élet, mert a kultúra német kezekben van. Néhány tulajdonsága valóban megkülönbözteti az Alföld többi részétől. Nevezetesen pl. a csatornák, a föld buja és elsőrendű gabonaneműt produkáló termékenysége, a lakosság nemzetiségekre tagolódása, mely utóbbi az Alföld szívében nem létezik. A világhírű magyar búzát már akkor is innen szállították külföldre s

⁸² Kohl: i. m. 294. l.

⁸³ Uhl: Aus dem Banate. 22. l.

⁸⁴ Proschko, Izidor.: Deutschland und Ungarn. Roman. Leipzig. 1867.

⁸⁵ Born, Ignatz: Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch den Temesvarer-Banat. Frankfurt u. Leipzig. 1774.

⁸⁶ Griseliní, Franz: Geschichte des Temesvarer Banats. Wien 1780.

⁸⁷ Uhl: i. m.

Körner szerint itt volt Magyarország Nílus-vidéke.⁸⁸ Több azonban az összekötő kapocs, mely az Alföld másik feléhez fűzi, mert nemcsak a Tisza, hanem az akácsorok is lenyúlnak ideig, itt is vannak puszták, mocsarak és göröngyös alföldi utak.

A városokra éppen a rájuk vonatkozó adatok nagy számára való tekintettel, nem térek ki bővebben; Budán, Pesten, és Pozsonyon kívül, a legtöbbet szerepel Szeged, Kecskemét és Debrecen, a három legjellegzetesebb alföldi város. Külsejük, az írók véleménye szerint, olyan, mint a falvaké, csak még terjedelmesebbek, igazi mezővárosok. Utcáik közvetlenek és esős időben, akárcsak a falvakban, térdig ér a sár. „Szeged ilyenkor Velencéhez hasonlít, mint ahogy ott a lagunák fölött hidak, itt a sártenger fölött deszkák vannak, és jaj annak, aki egy lépést elhibáz.”⁸⁹ De nemcsak a hibákat látják meg, hanem megemlékeznek a lakosság szorgalmáról is, a jól gondozott gyümölcsösök- és szántóföldekről, a mozgalmas és olcsó piaci életről. E három, az Alföld szívében fekvő helység mellett Temesvár szerintük már inkább városias jellegű, s már a „Reisen von Pressburg“ szerzőjének, továbbá Hofmannsegg és Krickel utazásának idejében a 18. sz. legvégén, illetőleg a 19. sz. elején, a monarchia egyik legszebb városa volt. Tokaj, a híres — és már a legkorábbi forrásmunkákban szereplő — magyar bor városa nem keltett nagyobb lelkesedést a német látogatók körében. Ezeken a városokon kívül Bajáról, Nyiregyházáról és még sok kisebb-nagyobb városról emlékeznek meg. Több munka csak külön a városokkal foglalkozik és az írók a-b-c sorrendben, később pedig földrajzi fekvésük szerint csoportosítják őket.

VI.

A puszta.

A puszta, mint a legjellegzetesebb és legismertebb magyar táj, sokat foglalkoztatta a német irodalom magyar tárgyakat feldolgozó képviselőit. A szó etimológiájára vonat-

⁸⁸ I. m. 43. l.

⁸⁹ Uhl: Aus dem Banate. 37. l.

kozólag megegyeznek abban, hogy a „puszta“ a szláv „pusty“-ból származik, mely a szláv nyelvekben „üres“-et jelent. Fogalma sokszor összeolvad az Alföldével. Némelyik mű az egész Alföldet pusztának nevezi. Tscherning például, aki 1687-ben, a felszabadító háborúk után járt nálunk, megállapította, hogy Belgrádtól Bécsig folyton pusztán utazott.⁹⁰ Egyesek általában a síkságot nevezik pusztának, akkor is, ha mocsarak, sőt szántóföldek vannak rajta. Ezzel szemben az is előfordul, hogy egy tanyát neveznek pusztának. Ez még nem lenne hiba, mert a tanyához rendesen nagyobb földterület és több szántóföld tartozik, és a falusi nép az ilyen különálló kisebb birtokot szintén pusztának nevezi. Az egyik magyarországi német folyóiratban egy cikk azonban kétségkívül a szorosán vett tanyával téveszthette össze.⁹¹ Wolfner pedig „Briefe aus Niederrungarn“ című cikkében leír egy tájat, amely a puszta fogalmának felel meg, de ő a háttérben látható, agyagból épített szegényes házikót nevezi pusztának: „Eine Pussta, oder Szállás, das Wigwam der niederungarischen Prairien“.⁹² A „puszta“ szót tehát többféleképp értelmezték még a 19. század közepe táján is, pedig a 30-as években megjelent, főleg költői munkák nyomán már kialakult az a puszta-fogalom, mely a legismertebb magyar kuriózum lett.

Ez a közismert, regényes magyar puszta, — ahogy a német munkákból olvassuk — beláthatatlan sík terület, ahol csak ritkán található egy-egy nyomorék fa, vagy egy bokor, s ezeknek a lombja is olyan gyér, hogy árnyékával semmi menedéket sem nyújt a tikkasztó nyári napsütésben. A borzalmas viharok és a gyönyörű délibáb színhelye, ahol olykor heteken át felhőtlen az ég, a levegő fullasztóan meleg és csöndes, s ahol napokig is utazhat az ember anélkül, hogy élőlényel találkoznék, és a kerékvágásokon kívül semmi jel sem mutatja, hogy emberek is tartózkodnak ezen a vidéken. A talaj is kopár, csak némely helyen nő rajta fű, egyébként homokos, s a homok között rengeteg

⁹⁰ I. m. 105. l.

⁹¹ Eine Reisende in Ungarn. Der Spiegel. 1842. Nr. 83.

⁹² Der Ungar. 1842. Nr. 67.

apró kagyló van. Néha feltűnik egy kis domb, különben kopasz és vízhiányos terület, mert sem patak, sem forrás nem található sehol, legfeljebb egy kiszáradt tó, melynek helyén kikristályosodott sziklás fehérlik. Órákig tartó utazás után végre feltűnik a láthatáron egy kútágas, s nemsokára a közelében legelésző állatok is láthatóvá válnak. Ezenkívül itt ott egy tanya, mocsár, egy gólyával, vagy egy rozzant, széllelbélelt csárda hoz változatosságot a nagy egyformaságba.

Ha valaki először látja életében a pusztát, akkor az első pillanatban lelkébe markol a fenséges látvány, de mikor tovább utaztában másnap, harmadnap is csak azt az eget és földet összekötő „fínom gyűrűt“ és a végtelen síkságot látja, valami kényelmetlen, nyomasztó érzés nehezedik a kedélyére, tekintete is elfárad, megelégteli a nagy semmiséget, s az út végén megállapítja, hogy a pusztá a legunalmasabb látvány az utazók részére.⁹³ II. József mezőhegyesi látogatása alkalmával, a pusztá látásakor körülbelül ugyanezt érezhette, mert így nyilatkozott: „Eine schöne Gegend — man sieht aber gar nichts.“⁹⁴ Nincs is Nyugateurópában még egy országrész, mely ilyen sívár, s az országnak ez a része úgy fest, mintha nem is a művelt nyugathoz tartozna.⁹⁵ Szomorú dolog, — írja Normann — hogy a magyarok e fogalom számára, mely nem válik éppen az ország dicséretére, s inkább az emberi lustaság szégyenfoltja, még külön nemzeti nevet (pusztá) is találtak.⁹⁶ Az író a puszták keletkezésének idejét és módját nem ismerve, a hírhedt „magyar lustaság“ rovasára írta őket.

Kohl összehasonlítja a magyar pusztákat a németországiakkal. Megállapítja, hogy az ottani dombokkal, kisebb-nagyobb emelkedésekkel szemben, itt tükörsíma a felszín, mint szélesendben a tenger. A nagy nyári melegben szinte megmerevedve borul föléje az ég, csak a felhők mozgása árul el életet, és az utazó szeme olyan vágyakozva követi őket, mintha egy távolodó flotta vitorlái lennének. Az író felveti

⁹³ Hofmannsegg: i. m. 99. l. — Stifter: i. m. II. 350. l.

⁹⁴ Gróf Széchenyi István Naplói. II. 367. l.

⁹⁵ Löher: i. m. 79. l.

⁹⁶ I. m.: 25. l.

azt a gondolatot, hogy, ha a pusztá néhány alapvető motívumából, egy ötszáz festményből álló sorozatot állítanának össze, akkor a szemlélő hű képet nyerne a magyar pusztai világ egyhangúságáról. A képeken az alakok mindig másképp csoportosulnának. Az egyiken például a gólya a jobb, a másikon a bal lábán állna, vagy a felhőket helyezné az egyik, majd a másik sarokba. Minden tizedik képen szerepelhet a nyáj és néhány pásztor, a huszadikon egy templomtorony is felbukkanhat a láthatáron. Az előtérben lehet mocsár, itt-ott náddal vagy sással borítva. Végül minden századik a magyar falu belsejét ábrázolhatná.⁹⁷ Evvel az irónikus beállítással szemben, Körner teljes komolysággal veti fel a kérdést, hogy mi lenne, ha a pusztát nem sivár vidéknek, hanem egy festmény keretének tekintenők. Szerinte az elhagyottság érzése csak azt lepheti meg itt, aki a költői szépségek elől elzárkozva, csak egyhangú vadonnak fogja fel.⁹⁸

Névszerint a kecskeméti és a debreceni pusztá szerepel a legtöbbit. Néhányszor megemlíti a Hortobágyot, de leírása semmiben sem különbözik más pusztákétól, a legszebben Woenig ír róla.⁹⁹ Kohl feljegyzéseiben szerepel még a Tomka és a Bolota pusztá.

A magyar pusztá „borzalmairól“ elterjedt hírek valószínűleg mende-mondán alapulhattak, mert írásba foglalt, tehát biztos adat erre vonatkozólag nem található a német munkákban, csak cáfolatok, amelyek e „borzalmakat“ tagadják. J. Lehmann az első, aki erről részletesebben ír. Szerinte azért terjedt el az alföldi puszták kétes biztonságáról annyi áhír, mert a vendéglősök, a szállások tulajdonosai, a kocsisok s a vándorló iparoslegények, nagyon kiszínezik, felnagyítják a jelentéktelen eseteket, hogy kalandjuk minél veszélyesebbnek tűnjék, és ők nagyobb tekintélyt szerezzenek. Ezeknek a meséknek az a következménye, hogy az utazó állandó aggodás nyomása alatt teszi meg az útat a magányos síkságon.¹⁰⁰ Krickel a mesék hatása alatt már a kocsisát, később pedig a csikósok „vad ábrázatát“ is gyanúsnak

⁹⁷ I. m.: 291. l.

⁹⁸ I. m.: I. 16. l.

⁹⁹ I. m.: 52. l.

¹⁰⁰ I. m.: 7. l.

találta és a nyáját őrző kutyák se tettek rá kellemes benyomást. De később belátta, hogy a kocsis és a csikósok szokatlan külseje csöppet sem támasztja alá a sok kósza híresztelést, a vad és harapós kutyákra pedig szükség van a sok tolvaj miatt, kik állandóan fosztogatják az állatállományt.

A puszták néptelenségét több író igyekezett megfejteni. Hofmannsegg például azt írja, hogy az 1700-as évek végén történtek telepítési kísérletek, de nem sok sikerrel, mert a betelepítettek a pusztai életet: az állattenyésztést és a szénagyűjtést kevesebb kockázattal járónak tartották és nem nagy kedvvel vállalták a földművelést. Kohl könyvében megemlíti Schwartnert, aki szerint a nemesség nem látta jónak a benépesítést, mert „a birkát csak a földesúrnak nyírják, a paraszt ellenben a királynak és a vármegyének is adózik, ezenkívül többet is fogyaszt, mint a birka.”¹⁰¹

A fárasztó végtelenség, az egyhangúság és a néptelenség lenne tehát a pusztá legfőbb ször emlegetett három külső tulajdonsága. Ezenkívül azonban több író művében a pusztá látványa által létrejött érzések boncolgatására is jut hely. Ez az a szempont, amelynek megvizsgálásánál Lenau jelentősége a maga teljes egészében kibontakozhat.

A széles német irodalmi körökben nincs még egy költő, akinek a lelkivilágához a pusztá fogalma ilyen közel áll. A Lénauról szóló legszebb és legmélyrehatóbb külföldi tanulmánynak, Vincenzo Errante könyvének¹⁰² előszavában Paul Wertheimer olyan forrásnak nevezi őt, amely az általa oly nagyon szeretett Alpok sziklahasadékaiból buzog elő, fölötte sápadt holdfény ragyog, mélyen lent pedig az Alföld látható, a magyar pusztá, halkan susogó nádassal, betyárokkal, tűzes cigánylegényekkel, pásztorokkal és rablókkal a csárdában. — Mint ahogy ebben a költői hasonlatban „mélyen lent”, ugyanúgy Lenau lelke mélyén is az Alföldet fedezhetjük fel, a nyomasztó, vagy vihartól korbácsolt magyar pusztát összes összetevőivel. Találónan jegyezte meg több értekezés írója, hogy a költő egész lényén „a magyar pusztá lehelte” volt érezhető. Ez a magyar táj valóban mindig lelki

¹⁰¹ I. m.: 361. l.

¹⁰² Errante, Vincenzo: Paraphrasen über Lenau. München 1924.

szemei előtt lebegett. „A legerőteljesebb akkordokat ugyan az Alpok és a tenger váltották ki lelkéből, s ez természetérzékének magától értetődő folyománya — írja Alscher — de a pusztá mégis mindig felmerül képzeletében, ahol csak alkalom van rá. A pusztá, ahol minden fa, felhő, vagy madár-fütyty esemény számba megy, ahol a magára hagyott vándort különös, és a legkisebb külső befolyásra váratlanul megváltozó érzések fogják el. A költő természetleírásai azért olyan kifejezők és szemléltetőek, mert látta a puszták szépségét és itt tanulta meg az érzelmeket gyökerestől felfogni.”¹⁰³

Hogy a költő hol, és mikor ismerkedett meg a pusztával az ma már nem probléma. Csatádon született, s ezért sokan hitték azt, hogy már innen származnak pusztai benyomásai. Friedrich Uhl személyesen is ellátogatott a jómódú alföldi faluba. Leírja, hogy a költő apja, mint osztrák katonatiszt, az ő születésekor éppen ebben a kis faluban állomásozott és Lenau ennek a véletlennek és az itt átélt emlékeinek köszönheti költészetének csodálatosan mélyen járó, sokszor vad és szokatlan elemeit.¹⁰⁴ O. Alscher még 1911-ben¹⁰⁵ is erre a tévedésre építi fel mondanivalóját. Szép, igazi írói tehetséggel megrajzolt képben írja le, hogy milyen hatást tesz a gyermek Lenau lelkére egy csatádi borongós, esős őszi nap, a falu ázott házikói és sáros utcái, miként oson ki a házból és lopódzik a falu végéig, ahol a cigányok nyomorúságos putrijai belevesznek a szürke, nyomasztó, végtelenül szomorú látványt nyújtó pusztába. Alscher leírása olyan megkapó, hogy az olvasó szívesen hinné, hogy a költő lelkében a pusztá tényleg a csatádi benyomások segítségével rögződött meg, de a tényeken ez nem változtat. Lenau nyolc hónapos volt, mikor szülei Pestre költöztek és csak 15 éves korában, mikor Tokajban laktak jutott az Alfölddel közelebbi ismeretségbe. Bár életének ezt a korszakát nevezte a legboldogabbnak, ez mégsem olyan nagy jelentőségű, mint az a néhány hónap, amit Magyaróvárt töltött. Itt nagyszerű alkalma volt ahhoz,

¹⁰³ Alscher, Otto: Lenau und die ungarische Landschaft. Jung Ungarn. 1911. 208. l.

¹⁰⁴ Uhl: Aus dem Banate. 88. l.

¹⁰⁵ I. m. u. o. 200. l.

hogy a pusztát közléről megismerje. Sokszor órákhosszat tartó sétákat tett lovon a Lajta partján, vagy a Hanság környékén, sokszor pedig megeresztett zablával vadul nyargalt a környező beláthatatlan síkságon. Bizonyos, hogy itt fogantak meg lelkében jóval később megtestesült költeményeinek eszméi. Lenau költői egyéniségének egyik érdekes sajátossága, hogy költeményeit mindig a színtértől, az érzelem, vagy gondolat keletkezésének helyétől távol írta, amikor nem volt már a valóság közvetlen hatása alatt, s a képek ismét feltűntek képzeletében. Ezért olvashatjuk *Errante* könyvében¹⁰⁶ és *Bischoffnál*¹⁰⁷ is azt a megállapítást, hogy a költő a lelke mélyén élő emlékekből alkotja költeményeit. Így keletkeztek az *Alföldtől messze a „Pusztai dalok“*.

Lenau ezekben a költeményekben valósítja meg legjobban azt az elméletet, amely szerint a költőnek nemcsak idealizálnia, hanem individualizálnia is kell a természet megnyilvánulásait.¹⁰⁸ A magyar pusztáról vett képei mind egytől-egyig szoros összefüggésben vannak egyéni érzelmvilágával. Itt éri el a tökéletes egységet természeti kép és emberi érzés között és ezekben a költeményeiben a legszembetűnőbb az a közvetlenség, amely a lelkét a természettel köti össze, amelynek egyes jelenségei költői érzelmeinek szimbolumává válnak. Lenau maga is bevallotta, hogy igazán jól csak a pusztán-érezte magát, amelynek végtelen magánya csodálatos összhangban volt mélabús kedélyével. „A pusztán bensőn és háborítatlanul gyászol a természet — mondotta. Isten a pusztát a világ teremtése fölött érzett egyik bánatos percében dobta a világba. Ott évekig tudnék lakozni, az éltet elaludni, elálmodozni, elhegedülni és háromszor megvetni.“¹⁰⁹ A sívár magyar alföldi pusztája, az egyformán párásziürke éggel, a nap tüzétől elperzselt mezőivel, ritka lombú bokraival, a világfájdalmasok romantikus pusztája, a melankólia tájésménye, Lenau örökké gyötrődő lelkében, mint a

¹⁰⁶ *Errante*: i. m. 46. l.

¹⁰⁷ Bischoff, Heinr.: *Nikolaus Lenaus Lyrik*. Berlin 1921. 234. l.

¹⁰⁸ Bischoff: *Lenaus Heidebilder*. Gragger: *Philologiai Dolgozatok*. 197. l.

¹⁰⁹ Beck: *Együttlétem ünnepelet honfitársakkal*. Ország Tükre. 1862. 15—16. sz.

széjjelfolyó szomorúság, a feloldott fájdalom földje élt. Ha benső szomorúságát, vagy reménytelensége érzetét akarja versbe önteni, kifejezésükre lelkiszemei előtt a puszta képe merül fel, amely ugyanolyan sívár, mint amilyennek sokszor a maga életét látta. Hiába vágunk magunknak utat az életben — írja „In der Wüste“ című költeményében¹¹⁰ — azt a halál éppen úgy megsemmisíti, mint a pusztai szél az emberi lábnyomokat a homokban. Az ember csak vándorol gondokkal terhelt, titokzatos, olykor meglepetést rejtő célja felé, de a puszta fénye a halálra emlékezteti, forró megsemmisülési vágyat ébreszt benne, és a homokja szomjasan issza fel a vándor könnyeit. S ha valaki magára utalva egyedül áll a pusztán, s az élet csak bánatot nyújtott feléje, és még a remény is cserben hagyta, akkor a pusztai árvaságban még egy kőnek is annyira megörül, hogy szeretné megölelni, és vágyakozva nyújtja karját az egyetlen élőlény, a szél után. (Einsamkeit.)¹¹¹ Fáradt, érzelmi vívódások között gyötrődő lelke sokszor kívánczolt a pusztára, ahova az esőfelhő száll, amerre a szél fúj, ahol egy barátságos, csinos falu szélén, az erdő mellett lakik a szerelmese. (Nach Süden.)¹¹² A postakürt hangja is „távoli hazájában“ maradt kedveseit juttatja eszébe.¹¹³ A gyermek hangja, mikor álmában megszólal, oly erős honvágyat támaszt lelkében, mintha a puszta csendes esőjének zaját hallaná. (Stimme des Kindes.)¹¹⁴ A sötétség, az elmúlás s a szomorúság érzete is mindig a puszta vonásait veti felszínre lelkében. Csalódott szerelmében is a pusztáról, lelkének pusztaságából kiált a felhőhöz, kérve őt, hogy vegye fel a fájdalmát.¹¹⁵ A fáradt vándort is, aki élete útján egy fa hús árnyékába omlott és elaludt, a Kétely azért ébreszti fel kíméletlenül, hogy egy pusztán vezesse át, az emberi élet célja felé, — csendes, elhagyott pusztán, ahol az élet minden szépsége és öröme megsemmisül. Itt a kérdések

¹¹⁰ Lenau, Nikolaus: Sämtliche Werke und Briefe in 6 Bänden. Hg. v. E. Castle. Leipzig 1911. I. 17. l.

¹¹¹ U. o. I. 504. l.

¹¹² U. o. I. 7. l.

¹¹³ U. o.: Das Posthorn. I. 13. l.

¹¹⁴ U. o. I. 503. l.

¹¹⁵ U. o.: An die Wolke. I. 68. l.

egész raja suhan el a vándor mellett, mint felriasztott madársereg és belevész a pusztába anélkül, hogy választ kapna rájuk. Végre elcsendesül a táj, leszáll az éjszaka és ő komolyan, elnehezült tagokkal bandukol tovább vezetője oldalán. (Zweifel und Ruhe.)¹¹⁶ A búskomorság tehetetlen rabjaként írta meg Amerikában az „Ahasver“-t.¹¹⁷ A pihennivágyás ebben a költeményben is a pusztára vitte a képzeletét. A sűrű pusztai ég alatt, a süppedő homokban csetlő-botló szerencsétlen vándor alakjában minden olvasó a költőre ismer. A bolygó zsidó megáll a pásztorfiút temető, lesújtott emberek előtt s ott a nyitott sír szélén elmondja himnuszát a megszábadító halálhoz. Azután elmegy és alakjának árnyéka a lenyugvó nap fényében óriásra nyúlva, szomorúan borul a borzadva bámuló pásztorcsoportra. A legendás alak szavai híven tükrözik a költő akkori kedélyállapotát, azt a nyugalom, sőt megsemmisülés utáni égető vágyat, amely lelke mélyén a puszta fogalmával szorosán egybekapcsolódva élt. A „Heidelberger Ruine“¹¹⁸ c. költeményében is a halál országát sivár árnyékpusztának nevezi. A párbajban megölt lengyel vajdával is a téli pusztán száguld keresztül a szánkó, ahol a természet magábazárkozó merevsége szintén a halálra emlékezteti. (Die nächtliche Fahrt“).¹¹⁹

Lenau legszebb pusztai rajza és a puszta-költészet egyik legértékesebb terméke a „Himmelstrauer.“¹²⁰ Tikkadt, nyári késő délutáni hangulatot fest benne, olyan hűen, hogy olvasásakor szinte érezzük azt a testi-lelki elbágyadást, amely ilyen napokon ránk nehezedik: Az ég ábrázatán, mint egy szomorú, nehéz gondolat, komor felhő vonul keresztül, s az árva bokrot úgy rázza a szél, mint ahogy a lelkibeteg hánykolódik fekhelyén. Az égből tompa dörgés hallatszik és a villámlás olyan, mint mikor a szempilla megrezdül, mielőtt a könnyek kibuggyannának alóla. Hideg borzongás fut végig a nádason, a pusztára halkan ereszkedik a köd, a nap

¹¹⁶ U. o. I. 219. l.

¹¹⁷ U. o. I. 74. l.

¹¹⁸ U. o. I. 98. l.

¹¹⁹ U. o. I. 260. l.

¹²⁰ U. o. I. 64. l.

tányérja pedig, mintha a gyászából elborított ég szórakozotlan leejtette volna, lehanyatlik a láthatáron. Csodálatos, hogy a költőnek a szemlélet hatása alatt működő fantáziája, — minden bölcsekedő összehasonlítás nélkül, — milyen bensőséges érzelmi életet olvasott ki a természet egyes megnyilvánulásaiából. „E sorok mély tartalma annyira összeolvadt a szemlélettel, hogy azt mondhatnók, hogy maga a természet szól hozzánk. Szinte azt hihetnők, hogy ezt nem is ember, hanem a természet maga költötte, — a költő csak hallgatta és lemásolta“¹²¹ — mondja Kundt Ernő. Pedig Lenau nem másolta a természeti jelenségeket, hanem együtt élt a természettel. Ő az a lelkibeteg, aki a fekhelyén hánykolódik, az ő lelke mélyéből is felhullámzik olykor az a „schwermutmatte Grollen“, amely a nehéz felhőként elvonuló gondolatokat kíséri. Sokszor pedig kedélyének nyugtalanító háborgása közben süket csend támad a lelkében, mint mikor a levegő mozdulatlanul nehezedik a síkságra, az ég és föld szürkén egybeolvad, és mereven, szinte várakozásteljesen áll minden növény. Ekkor hirtelen szél támad és elsöpri a néma mozdulatlanságot és a néhány pillanat alatt összegyűlt koromsötét felhőkből óriási zuhogással szakad az eső. (Stimme des Regens).¹²² A költő lelkében is a hosszú csend után, ugyanilyen hirtelen és elemi erővel tör ki a vihar, amelyen uralkodni nincs elég akarateréje. Ilyenkor lóra pattan és szédületes iramban igyekszik megszabadulni önmagától, vagy csak szabadságvágyó képzelete száguld a pusztán, a titokzatos végtelenség felé, minden patkódobbanással közelebb érezve a megváltó nyugalmat; vagy pedig a hegedűjét ragadja meg és a húrokon felcsendülő hangok segítségével veti ki magából hajszólo nyugtalanságát. Minden pusztai vonatkozású költeménye eleven bizonyítéka annak, hogy nem kizárólag azért írt a pusztáról, mert az akkor divat volt, vagy mert érzelmeinek hangulatos hátteret nyújtott. Bizonyos, hogy ez a két körülmény is közrejátszott a „Pusztai dalok“ keletkezésénél, de hogy valóban szerette a magyar pusztát, az világosan látszik abból, hogy annak leírásakor sohasem használ

¹²¹ Kundt Ernő: Lenau és a természet. Bp. 1908. 42. l.

¹²² Lenau: i. m. I. 301. l.

önlelkesítő, puffogó szóvirágokat. Erre talán a legszemléltetőbb példa a „Heideschenke“¹²³ első szakasza:

Ich zog durchs weite Ungarland;
 Mein Herz fand seine Freude,
 Als Dorf und Busch und Baum verschwand
 Auf einer stillen Heide.

„Öröm töltötte el a lelkét“ — írja. Ezt ilyen egyszerűen, természetesen, s ilyen őszintén egy német költő sem írta le.

Költészetét át- és átszötte pusztai emlékeinek szálaival, amelyek sokszor ott is felszínre kerülnek, ahol nem az Alföldről vette a költemény tárgyát. „Lenau ifjú korában nem akarta megismerni az Alpokat, hogy ne fossza meg lelkét az Alföld emlékének egyeduralmától“ — jegyezte fel Alscher. De még azután is, hogy az Alpok és a tenger szépségeit meglátta, hű maradt a magyar tájhoz. Költeményeiből még akkor is kicsendül a puszta szeretete, amikor e másik két hatalmas, a költészet szempontjából oly lebilincselő, természeti jelenségről ír. A tenger hullámai a pusztán száguldó paripát juttatják eszébe.¹²⁴ Az alpesi mezőn a sas néma röpte, a pacsirta örömtől kacagó hangja és a békésen legelő nyáj leírása úgy hat, mintha a költőt egy pillanatra a puszta levegője csapta volna meg.¹²⁵ Savonarolájában is fölmerül egy pusztai benyomás emléke, mikor a haldokló Lorenzót az az érzés fogja el, mintha egyedül, elhagyottan, hideg szélben meztelenül állna a pusztán.¹²⁶ A „Nádi dalok“ és az „Erdei dalok“ egy részének is a ritmusát és a versformáját egész önkéntelenül a magyar népdalból vette.

Lenau kevesebbszer emlegette magyarországi származását, mint például Beck, az azonban kétségbevonhatatlan, hogy hazánk gyökeresen magyar tájához, az Alföldhöz, egy német költő sem férközött olyan közel, mint ő „az öreg Ausztriába vetődött lovagias-romantikus magyar huszár, aki

¹²³ Lenau: i. m. I. 69. l.

¹²⁴ U. o.: Der Schiffsjunge. I. 151. l.

¹²⁵ U. o.: An die Alpen. I. 364. l.

¹²⁶ U. o. II. 179. l.

hegedűvel a kezében, mélabús daloktól mámorosan töltötte életét.¹²⁷

A puszta még sok író és költőt ihletett meg. Természetesen egyikük sem fogta fel olyan mélyen a hatását, mint Le-nau, de néhány szép gondolattal mégis tovább építették e magyar táj külföldi kultuszát. A puszta látása mély értelmű gondolatokat ébreszt bennük. Egy adomaszerű elbeszélés szerint egy angol utazó, sokáig elnézett egy pásztor, amint botjára támaszkodva, mozdulatlanul szemlélte a végtelen síkságot. Megkérdezte tőle, hogy miről gondolkozik. „Semmiről“ — hangzott a válasz. „Sokan elhiszik, — mondja Jancsó Benedek — hogy ez a pásztor érzéketlenül mered a semmibe, pedig közben érez valami kimondhatatlant, amelyről számot adni nem tud. Ez a névtelen, meghatározhatatlan érzés, a puszta melankóliájának a fénye, tükröződik az arcán is.“¹²⁸ Ugyanezt a megfigyelést tette, az egyébként lehetőleg sokat irónizáló Löher is: „Ha a magyar paraszt a nyílt pusztára ér, ahol nem lát egyebet, mint nagy ürességet, olyan különösen jó érzés keríti hatalmába. Talán a Kelet egyszerű, de emelkedett istenfogalma merül föl lelkében... Képelete ilyenkor rohanó lovascsapatot fest a szeme elé, vagy földrengető égháborút, vagy csöndes estében messzire világító pásztortüzet, amely köré társai letelepednek és csodálatos történeteket mesélnek egymásnak. S amint tovább gondolkodik, ezek a képek valami alaktalan, megmagyarázhatatlan bizonytalanságba olvadnak, s már nem gondolkodik, hanem sajátságos, mély komolyságba süpped.“¹²⁹ Sok író ezt az érzést úgy öntötte szavakba, hogy: a pusztán áhítat fogja el a szemlélőt. Mély, titokzatos szépsége olyan, mintha Isten lehelete volna rajta és a némaság és egyedüllét arra ösztönzi az utast, hogy fohászkodva az ég felé tekintsen.¹³⁰ Sostmann regényében a fiatal grófnőnek is ez az érzése támadt, mikor a pusztát megpillantotta. A férje ekkor elmeséli, hogy olyan bensőségesen és gyermeki hittel sosem imádkozott, mint mi-

¹²⁷ Errante: i. m. Bevezetés.

¹²⁸ Jancsó Benedek: A puszta befolyása a magyar költészetre. Kosszorú. 1885.

¹²⁹ I. m.: 83. l.

¹³⁰ Umlauf: Landschaftsbilder. 61. l.

kor a pusztát életében először meglátta. Itt idő és tér a semmibe vész, csak egy gondolat lüktet a lélekben, hogy: Isten nagy és mindenható. A pusztán mindenki megtanul imádkozni, akinek egészségesen ver a szíve. Az öreg márki hideg diplomata lelkéig nem jutott el a látvány szépsége, de valami kényelmetlen érzés őt is arra kényszerítette, hogy felfohászkodjék. Mind a hárman hirtelen nagy bizalmat éreztek egymás iránt, mintha a nagy egyedüllét szorosabban fűzte volna össze őket.¹³¹ A mélységes csönd varázsa és az elhagyottság költészete az, ami a pusztában olyan leírhatatlanul szép. A nagy csöndben szinte hallani lehet a muló idő ritmikus kegyegését, olykor pedig egy csodálatos hang hallatszik, amelyről a pásztorok azt mondják, hogy ilyenkor angyalok szállnak a pusztá felett. Végtelen nyugodt és hűséges barát a pusztá, akinek mindenki bátran elmondhatja legelrejtettebb titkát is, nem kell árulástól félnie.¹³² Levitschnigg képzeletét a táj komorsága termékenyítette meg. Olyan ember arcához hasonlítja, aki egész életében szegény volt és unatkozott. Az északi szél is úgy rohan itt keresztül, mintha koldus zúgolódása lenne.¹³³ Ezen a ponton érzi Kompert is a pusztá jelentőségét. „Ha valaki a világfájdalomnak csak egy szikráját érzi a lelkében — írja — akkor kell, hogy valami óriási fájdalmas érzés hatalmasodjék el bensejében, mikor árván, magára hagyatva utazik a pusztán, ahol csak a szívedobogását és a lovak horkantását hallja.“¹³⁴ Szerinte a regényírók itt bőséges anyagot találhatnának, csak egy keveset keresni kellene, mert a homokba van rejtve, mint nemes érc a sziklába.

A költők képzeletét a szabadságvágy is a pusztára hozta. Ide vándorol Vilney regényének hőse a rabló Jankóval, mikor a felvidéki élet keserűvé válik számára.¹³⁵ H. v. Reder Lenau költészetének hatása alatt írta meg „Durch die Puszta“

¹³¹ I. m. I. 156. l.

¹³² Vogl: i. m. 3. l., 48. l.

¹³³ I. m.: 166. l.

¹³⁴ Kompert: Reisebilder aus Ungarn. Pannonia. 1841. Nr. 88.

¹³⁵ Vilney, A.: Toni. Ein Gemälde aus Ungarns Gegenwart. Mannheim. 1844.

c. költeményét.¹³⁶ A sok lenai motívum közül, mint katona, a szenvedélyes, korlátlan pusztai lovaglást választotta témául. Aug. Frankl a szabadságért küzdő magyarok véres csatáját csak a pusztán tudja elképzelni, mert ott terem a szabadság.¹³⁷ G. Treumund is az Alföldre kívánczik, amelynek eleven zöld, ropogós fűvel benőtt pusztáin százával szaguldoznak a szilaj csikók.¹³⁸ E néhány példából láthatjuk, hogy a romantikus szabadságvágygal lépten-nyomon nemcsak a táj fogalma fonódik össze, hanem benépesítőinek többé-kevésbé képzeletbeli életmódja is.

Az eddig tárgyalt legfontosabb motívumok után, a puszta színei és változatos megnyilvánulásai a nap, illetve az év egyes szakában foglalkoztatták legtöbbit a német írói és költői világot.

A nap minden részében más a megvilágítás a pusztán, más az égbolt, más a homok színe. Bár Schwab véleménye szerint lehetetlen a színárnyalatok finomságát élethűen visszaadni, mégis előtte is, utána is, sokan megkísérelték és az őszinte csodálat és lelkesedés nyomán több valóban megkapó leírás termett.

A nap első látványossága mindjárt a napfölkelte, amelynek szépsége ugyan nem kizárólag magyaralföldi különlegesség, de a puszta külső alkatánál fogva itt érvényesül a legjobban. A pompás színjáték előtt, még az éjszaka áhítatos csöndje terpeszkedik a síkságon, mikor az ég peremén halvány fény dereng már és egyenként kialszanak a csillagok. A tárgyak lassan kibontakoznak a homályból, s az egyenletesen növekvő fényben úgy tűnik, mintha a puszta felemelkedne. A nap golyója lassan láthatóvá lesz, eleinte vérvörös és különböző alakot ölt, de a pirosság gyorsan eltűnik, s ekkor már vakító méltósággal tündöklök a láthatáron és ragyogó sugaraival sárgára festi a vörösesbarna színű fűszálakat. Az égbolt ilyenkor tiszta kék, a levegő hűvösen hullámzik, millió harmatcsepp csillog a fényben és minden tisztának, üdének látszik. Az állatok mozgolódnak és mindegyik a

¹³⁶ Lám: i. m. u. o.

¹³⁷ Taschenbuch Iris. 1840. 98. l.

¹³⁸ I. m. 15. l.

maga módján és nyelvén köszönti az új napot. „Oly csodálatos ez a látvány, hogy bátran nevezhetnők a napfölkelte Fata Morgánájának“ — írja Umlauft.¹³⁹ Mikor azonban a nap megkezdí mindennapos útját és mindig feljebb és feljebb kúszik az égen, eltűnik a reggeli élénkség. A pusztá barnán nyúlik el a már párásszürke égbolt alatt, az állatok mozdulatlanul állnak egymás árnyékában. Dél táján azután, az izzóan forró levegőben megjelenik a nyári pusztá legérdekesebb jelensége: a délibáb. Fásorok, erdőrészetek, egész faluk, templomtornyok emelkednek óriásra nagyítva a levegőbe. Sokszor a fásasztó úttól és hőségtől kimerült vándor szomjas szemei előtt hatalmas hullámzó víztömeg jelenik meg, amelynek az utas első pillanatban végtelenül megörül, csak mikor körülnéz és minden oldalról fenyegetően közeledő vízáradatot lát, s az egyik részén még békésen legelésző csorda is látható a víz felett, akkor veszi csak észre csalódottan, hogy a délibáb űzte vele játékát.¹⁴⁰ Tehén-, vagy disznócsorda, vagy a ménes képe többszörösen nagyítva sokszor jelenik meg a szemhatáron a tapasztalatlan utazók nem kis rémületére, mely a tetőpontra hág, ha a pásztor alakja is megjelenik az állatok mellett és az egész sereg feltartóztat-hatatlanul közeledik feléje. Sokszor az alaposan leapadt Tiszán csak nagy ügyel-bajjal haladó utasok szemei előtt széles, hullámzó folyam jelenik meg, mely a kúszködők számára igen kívánatos képet nyújt. Mikor azonban a szemlélő közelebb ér a látványhoz, ez lassan felemelkedik, szétoszlik a levegőben és nem marad utána más, mint a néző lelkében a vágy, hogy mégegyszer láthassa és akkor már tapasztaltabban gyönyörködhessen benne.¹⁴¹ A délibáb azonban sokszor olyanokat is megtéveszt, akik már nem egyszer látták, s nem egy utas jött már zavarba, amikor a szemhatáron óriási tavat pillantott meg, amelynek a megkerülése nagy idővesztéssel járhatott volna.¹⁴² A költők közül Vogl

¹³⁹ Körner: i. m. 52. l. — Uhl: Aus dem Banate. 55. l. — Klein: i. m. 179. l. — Umlauft: Landschaftsbilder. 65. l.

¹⁴⁰ Woenig: i. m. 58. l.

¹⁴¹ Elsner: i. m. 201. l.

¹⁴² Richter: i. m. 91. l.

írt erről a jelenségről egy költeményt „Déli Bába“ címmel, amelyben karcsú oszlopos, aranytetejű palota jelenik meg szemei előtt, melyről eszébe jut a kastély, ahol boldog gyermekéveit töltötte.¹⁴³ H. Vierordt: „Mittagszauber in der Pussta“ c. költeményében a tikkadt pusztán, félig a levegőben lebegő lovas alak közeledik a költő felé, aki a lovon ülő férfiben Lenaura ismer.¹⁴⁴ Mind a két költeményben ürügy csak a délibáb, egyikben az ábrándozásra, másikban a hódolat kifejezésére. A. Silberstein: „Heimgang“-jában egy vándor vergődik halálos fáradtan a puszta izzó homokján keresztül. Honvágytól szédülten, utolsó csöpp erejével a szülőfaluja felé törekszik, de nem érheti el célját, ereje elhagyja és kimerülten összerogy. Ekkor veszi észre, hogy a szemhatáron egy falu képe emelkedik a magasba, az ő faluja képe, mintha az ég is megértette volna kívánságát. Felajzott képzeletében még a kunyhót is látja, amelyben született, a kiskert rózsáinak az illatát is érzi és boldogan hal meg.¹⁴⁵ Valamennyi író szinte elragadtatással szól a délibábról. Közöttük Erasmus Schwab az egyedüli, aki nem találja szépnek. Rendkívül érdekes, eredeti és változatos szerinte a tünemény, de korántsem olyan pompás, mint a Kelet Fata Morgánája.

A puszta fárasztó egyhangúságáért a természet a délibábon kívül még más, több kárpótlásról is gondoskodik. Félelmetesen szép látvány például a pusztai vihar. Ennek előhírnöke a forgószél, amely a puszta homokjának száraz felületét tömegestől szállítja egyik helyről a másikra. Az utas szeme előtt olykor egész sereg fehérén ragyogó karcsú kúpalakú oszlop jelenik meg. Valóságos tündértáncot lejtének, hol közelednek egymáshoz, hol pedig távolodnak egymástól, de közben mindig egy bizonyos irányban haladnak, s talányos megjelenésükkel zavarba hozzák a szemlélőt. Egyik az eget, másik a földet fúrja csúcsával, s ha tánc közben kettő összeütközik, rendesen mindegyik széthullik. Az utazóra nézve veszélyessé is válhat az ilyen találkozás, mert ha ez a szédületes iramban haladó, örvénylő homokáradat

¹⁴³ Vogl: i. m. 12. l.

¹⁴⁴ Lám: i. m. u. o.

¹⁴⁵ Ungarn im Spiegel deutscher Dichtung. 202. l.

elkapja, a kocsiját is felboríthatja, azonkívül, hogy tetőtől talpig homokos lesz.¹⁴⁶ Rövid idő múlva a láthatáron fehér csúcsú kék felhőhegyek tornyosulnak. Olykor ketté hasadnak, majd ismét tömör egésszé alakulnak és tompa dörgés és villámlás kíséretében egyenletesen közelednek. Mielőtt a zápor megered, az egyre sűrűbb villámlások és félelmetesen reccsenő dörgések közepette éjszakai sötétség támad. A pusztán halálos csönd van. A szél vadul túrja a földet, mint mikor valaki elveszett kedvesét keresi,¹⁴⁷ s az örvénylő felszántott homok szilaj táncot jár a levegőben. Végre a mélyen alászállt felhőkől, hatalmas zuhogással hirtelen szakadni kezd az eső, mintha csak a puszta néma kérdésére jött volna meg a harsogó felelet. Közben a szél kegyetlenül tombol, egyszer zokogó hangot ad, majd vidám dalokat fütyörész, mintha az égbolton dübörgő felhőparipák villám ostorát pattogtató csikósa fütyülne széles jókedvében. A tikkadt föld kis ideig víz alatt áll, mert oly nagy tömegben és oly hirtelen kapta az üdítő záport, hogy egyszerre nem szívhatta magába. De ez is csak percek kérdése, a víz hamarosan eltűnik, a vihar is elvonul, éppen olyan gyorsan, mint ahogy megérkezett. Utána mérhetetlenül tisztább a levegő, a tekintet még nagyobb területet foghat át, és afölött való örömeben, hogy elmúlt a csúnya világ, jókedvűen felszökik az égre a szivárvány.¹⁴⁸

Alkonyatkor ismét csodálatosan szép színjáték kezdődik a pusztán. A föld köröskörül barna, s az ég úgy borul fölője, mint egy nagy sárgaszínű harang. Azután vörös színbe burkolódzik aggasztó titokzatossággal, mintha valami váratlan katasztrófa következne, mintha a nap utoljára tündökölne az ég peremén és bíborszínű sugarait utoljára küldené szét a pusztán, hogy meleg ruhába takarja eláruló gyermekét.¹⁴⁹ Keleten már az éjszaka kékje dereng, a nap,

¹⁴⁶ Elsner: i. m. 201. l. — Körner: i. m. 15. l. — Umlauf: Landschaftsbilder. 65. l.

¹⁴⁷ Weilen: Sturm der Haide. Ungarn im Spiegel deutscher Dichtung. 284. l.

¹⁴⁸ Lenau: i. m. I. 301. l., I. k. 69. l. — Umlauf: Landschaftsbilder. 64. l.

¹⁴⁹ Württembergi Sándor: i. m. 193. l.

még egy utolsót villan, azután eltűnik és csak valami nyomasztóan sárga fény marad a helyén. Ekkor már erősen sötétedik, s az este szelíden betakarja a nyugtalanító képet. Rövid időre enyhe szél támad, vígan megtáncoltatja a tikkadtt növényzetet. Simogatására újra éled minden fűszál, fa és vadrózsabokor. A csillagok eleinte sápadtan, később mindig ragyogóbb, arany-ezüst fénnel tündökölnek az égen. Lassan komor, szinte aggasztó sötétség üllepszik a pusztára, s ha a döcögős parasztszekér ekkorra nem éri el célját, a gazda kifogja a lovakat, kölöncöt köt a lábukra, maga pedig, miután jól megszalonházott, a bundájába burkolózik és a kocsi alá fekszik.¹⁵⁰ A föld is mély álomba merül meleg homoktakarója alatt, s az álmodozó, komoly, fülledt pusztai éjszaka ráborul a tájra, s nesztelenül szórja szét a talányos, sokszor csodálatos álmokat. Felzendül a békák éjjeli hangversenye is, amelybe olykor az öreg varangy panaszos hangja vegyül, s a gólya ringó lépésekkel, mint egy lebegő kísértet, a mocsár felé indul. A puszta barna, mint a cigányok fényes, selymes bőre, s még a legelhagyatottabb kunyhó is tündöklök ilyenkor a gyémántként ragyogó harmatcseppektől. Valahol egy pásztor furulyázik ismeretlen, különös dalokat, amelyeknek dallamát a viharban süvítő vagy halkán dúdoló pusztai széltől tanulta, és fellobog a pusztán a kedves, romantikus p á s z t o r t ű z. Fénye, amely még jobban kiemeli az éjszaka mély sötétségét, szelíden világítja meg a körülötte ülő, pipázgató pásztorokat. Némi-lyik megmozdul és néhány galyat, vagy száraz füvet dob a parázsra a puszta sovány tüzelőanyagából. Beszélgetnek is, vagy „csodálatos meséket“ mondanak el egymásnak. Majd mindig gyérbb lesz a szó, és a puszta fiai a nap eseményein elgondolkozva, mozdulatlanul merednek maguk elé. Egyik-másik a bundájába burkolózik és lefekszik, s mire a tűz utolsót lobban, már mindnyájan édesen alszanak.¹⁵¹ — Kompert csodálja, hogy még senki sem festette le a pusztát

¹⁵⁰ Lenau: i. m. I. 64. l. — Körner: i. m. II. k. 54. l. — Schwab i. m. 125. l.

¹⁵¹ Lenau: i. m. I. 12. l., I. 15. l. — Beck: Jankó. 11. l. — Weilen: i. m. u. o. — Vogl: i. m. 3. l. — Körner: i. m. II. k. 33. l. — Löher: i. m. 83. l. — Klein: i. m. 11. l.

éjjel, pedig ekkor százszor szebb, mint nappal. Holdfénynél jobban kidomborodik egyéni furcsasága és ekkor bontakozik ki szépsége teljes eredetiségében.¹⁵²

A puszta mindennapi változatos színjátékát még az egyes évszakok különféle megnyilvánulása és színhatása is tarkítja. A német művekben legtöbbször a nyári puszta leírásával találkozunk, s ezen nem csodálkozhatunk, mert ebben az évszakban a legeredetibb a táj. Ekkor hervasztja el a nap forró lehellete a faleveleket és égeti barnára a mezőt. Ekkor szomjazik olykor hetekig a föld egy kis eső után, s jelenik meg az izzó levegőben a csalóka délibáb. Csak a nyári puszta zizegésre száradt homokja lehet a szél könnyű játékszere, a vihar is nyáron a legmeglepőbb, s legfélelmetesebb és a lenauai aggasztóan titokzatos éjszakák is a nyári nehéz, mozdulatlan levegőben hatnak olyan nyomasztóan. Mikor azután beköszönt a rövidéletű pusztai ősz, a hőség megenyhül, és a sűrű esőzésektől ismét kizöldül a rét. A lakosság elvégzi a földeken az őszi munkálatokat, azután félreteszi szerszámjait, s ki se mozdul házából tavaszig. A puszta ismét elnéptelenedik. Hideg szél seper rajta végig s ez már a tél lehellete. Ha a pusztai tél enyhe, akkor ismét nagy esőzések következnek, ha kemény, akkor a puszta még szomorúbb és vigasztalanabb mint a nyári rekkenő hőségben. Mély álomba merül és olyan mozdulatlanul fekszik, mintha halott volna. Vakítóan csillogó, hideg hótakaró fedi, s minden fehér és merev rajta a jégtől. A falvak is dermedten fekszenek jeges bilincseik között, csak a varjak kárognak a háztetők fölött. A kint telelő állatok az átható hidegben szorosan összebujva melegítik egymást, a pásztorok meleg bundában osztogatják nekik a silány téli táplálékot. Kalapjuk és bundájuk csupa hó, s a kép olyan benyomást tesz, mintha hőemberek mozognának az állatok között. Csípős északi szél tombol minden akadály nélkül a pusztaságon. Süvítő hangjával versenyre kel a farkasok félelmetes üvöltése, amelynek hallatára minden utas meggyorsítja az utazás tempóját. A magános lovas is megsarkantyúzza a paripáját és megeresztett zablával menekül. A

¹⁵² Kompert: i. m. Pannonia. 1844. Nr. 3.

távolból harangszó hallatszik, amely olyan nyugtalanítóan hat, mintha a veszedelemben forgó ember lélekharangja volna. — Azután jön a tavasz, s újra visszahozza az életet az alvó pusztára. A gyors olvadás és az áradások megtermékenyítik a talajt. Az enyhe esőre a növények napok alatt a magasba szöknek és a táj felüli vidám-zöldszínű ruháját. A paraszt elhagyja a kemence padkáját és ekét ragad, hogy kihasználva a föld puhaságát a vetőmagot a barázdák mélyére rejtse. A nyáj kivonul téli szállásáról a legelőre. Minden dolgos kéz munkára lendül. A hosszú téli dermedtséggel ellentétben, most élénk, lüktető élet folyik. Olyan ez, mint egy évenként megismétlődő feltámadás.¹⁵³

A puszta látása sok írónak az óceánt idézte emlékeztébe. Már Tscherning is észreveszi ezt a hasonlatosságot.¹⁵⁴ Elsner azt írja, hogy a pusztán is éppen úgy, mint a tengeren, az utazó úgy érzi, mintha állandóan a körülötte elterülő vidék legmélyebb pontján volna.¹⁵⁵ A két táj közös vonásai Lenau képzeletét is megragadták. „Der Schiffsjunge“¹⁵⁶ c. költeményének kezdetén a hullámokkal küzdő hajót, tajtékzó, lovasa sarkantyújától ösztökelő, vadul nyargaló paripához hasonlítja. E sorok olvasásakor lehetetlen, hogy az olvasónak ne a magyar puszták szilaj száguldozásai jussanak eszébe. A tengeren valóban sok jelenség emlékeztet a pusztára — írja Kompert. — Mikor lélektelenül, elhagyottan fekszik, mint egy temető, ha a szellő lágyan felborzolja a könnyű homokot, vagy mikor az orkán hatalmas szárnyával mennydörögve végigsöpör rajta, tagadhatatlanul a tengerhez hasonlít.¹⁵⁷ — A legtöbb összehasonlítás azonban a puszta rovására történik. Jancsó cikkében olvashatjuk Humboldt következő szavait: „Mint az óceán, ép úgy a puszta is a végtelenség érzetével, valami felsőbbrendű szellemi ihletéssel árasztja el a kedélyünket. De míg a tenger tiszta tükrének hatása egyszersmind barátságos is, addig a

¹⁵³ Löher: i. m. 79. l. — Klein: i. m. 50. l. — Bergner: i. m. 267. l. — Vogl: i. m. 20. l. — Breier: i. m. 125. l.

¹⁵⁴ I. m. 105. l.

¹⁵⁵ I. m. I. 189. l.

¹⁵⁶ Lenau: i. m. I. 151. l.

¹⁵⁷ Kompert: i. m. Pannonia. 1844. Nr. 2.

pusztság kihaltan és mereven nyújtózik előttünk.¹⁵⁸ Ugyanígy értelemben nyilatkozik Löher¹⁵⁹ és Woenig is.¹⁶⁰ Szerintük a tenger is egyhangú örökös egyenletes hullámmozgással, de ez a kép távról sem olyan elkedvetlenítő, mint a puszta egyforma szántóföldjei, kiégett fűve és göröngyös útjai. Az Alföld még vigasztalanabb és fárasztóbb mint a tenger, mert ez mégis mozog és nyugtalansága valami láthatatlan életet sejtet, ezzel szemben a puszta borzasztóan merev, nyomasztólag hat a kedélyre, s kicsinységünket, emberi tehetetlenségünket juttatja eszünkbe. — E soroknál valószínű minden olvasónak, aki a pusztát közelebbről ismeri, az a kérdés jut eszébe: Vajjon volt-e az író nyílt tengeren egészen egyedül, úgy, hogy égen és vízen kívül nem látott egyebet? Valószínűleg erre egyiküknek se volt alkalma, mert akkor talán más véleményük lenne a pusztával szemben a nyugtalanító, emberi életnek nem éppen biztos talajt nyújtó tengeri magányról. Ott is eszükbe jutott volna emberi kicsinységük, nem csak a pusztán, ahol mégis az anyaföld van a vándor talpa alatt és amelynek nyomasztó magányából könnyebb a menekülés.

„Miért éppen a magyar puszta felé fordult a németek érdeklődése?“ — kérdezi Kompert. — „Hiszen ha csak homok kellett, azt találtak volna a német pusztákon is.“ Amilyen spontán és természetes a kérdés, olyan kevésbé egyszerű rá a felelet. Komperttel karöltve valamennyi író és költő ott keresi a választ, hogy a költészet szereti a titokzatosságot, a derengést. Magyarországot a puszta felfedezésének idején a költők szemében egy képzelet szötte romantikus fátyol borította, melyet ha föllebbentettek, mindig csak különös és merész dolgot pillantottak meg alatta. A legvonzóbb érdekesség, amelyről a fátyol lekerült, a puszta volt, a poétikus magyar puszta, „amelynek eredeti színezetét a csikós adja, szomorú nótáival, a rongyos cigány, hegedűvel a kezében és a rabló, félelmetes fegyvereivel.“ Az ő alakjuk szorosan hozzátartozik a puszta fogalmához, ők

¹⁵⁸ I. m.: u. o. 260. l.

¹⁵⁹ I. m. 83. l.

¹⁶⁰ I. m. 52. l.

adják meg szűkebb hazájuk karakterét (Kompert szerint egész Magyarországot is). Nélkülük lélektelen kép lenne csak, kietlen síkság, mint a lüneburgi homoksteppék és a száraz, prózai brandenburgi határ.¹⁶¹

A puszták romantikus vadsága és elhagyatottsága csak ideig tartó állapot volt. A 70-es évek táján nálunk járt írók már lépten-nyomon megművelt területeket, hullámozó kalásztengert és szorgalmasan dolgozó béreseket találtak és csodálkozva látták, hogy a 100 mérföldes pusztáknak nyoma sincs. „Magyarországon is úgy történt, mint Itáliában, a polgári munkálkodás kiszorította a túlságosan szabad életmódot, de ezzel együtt eltűnt sok festői mozzanat is a puszták életéből.”¹⁶²

VII.

A Tisza.

A Magyarországot járt utazók, mikor itt szerzett tapasztalataikat könyv formájába öntik, a Tiszával kapcsolatos mondanivalójukat többnyire így kezdik: „A Tisza az igazi magyar folyó,” vagy a sárga vizű, lusta Tisza „a magyarok kedves folyója.” Uhl azt mondja, hogy ami az indiaiaknak a Ganges, az a magyar nép számára a Tisza és ha valaki magyarországi utazásakor nem látta a Tiszát, az semmit sem látott az országból. Ez a folyó az ország képének egyik legjellemzőbb vonása és a két partján él a tösgyökeres magyarság.¹⁶³ Schütte pedig egyenesen népünk szent folyójának nevezi, amelyet nálunk úgy tisztelnek, mint az egyiptomiak a Nílust. Ehhez a tisztelethez sok monda és babona fűződik és innen ered az a mondás is, hogy Magyarország addig nem veszett el, míg az ellenség a Tiszát át nem lépte.¹⁶⁴ „Die Theiss ist mit der Phantasie des echten Magyaren unzertrennlich verwachsen, — írja Schwab — er liebt sie mit Schwärmerei, er besingt sie in

¹⁶¹ Kompert: i. m. Pannonia. 1844. Nr. 4.

¹⁶² Löher: i. m. 18. l.

¹⁶³ Aus dem Banate. 118. l.

¹⁶⁴ I. m.: 35. l.

Volksliedern voll ergreifender Naturlaute, und sein genialster Dichter Petőfi verherrlicht sie in einer seiner schönsten Schöpfungen.¹⁶⁵ Ez a tisztelet és szeretet nagy mértékben azon alapszik, hogy a Tisza a környékén élő magyarság életében mindig is igen fontos tényező volt. Mielőtt vasutat építettek, de még ezután is sokáig, az Alföldön a Tisza volt a legfontosabb útvonal, amelyen — különösen esőzések idején — az egyes falvakat megközelítették. Erre szállították a napbarnított edzett tutajos legények a fát, a Bácskából pedig a gabonát, melynek Szeged volt a főpiaca. A közlekedést azonban sokszor megbénította a nyári szárazság beálltával a nagy vízhiány. Ilyenkor olyan sekély volt a folyó, hogy „egyes helyeken keresni kellett benne a vizet”¹⁶⁶ és csak nagy ügyel-bajjal haladhatott tovább bármely jármű. Ezzel szemben az áradások képviselték a másik végletet. A közlekedés ebben az időben is nagyon nehéz és veszélyes volt, mert a part víz alatt állt és lehetetlen volt a szeszélyesen kanyargó medret felismerni. A számtalan kanyarulat miatt a Tisza igen lassan és kényelmesen hömpölygött alacsony partjai között s ezért tavasszal, mikor körülötte elolvadt a hó és mellékfolyói is megáradva hatalmas erővel ömlöttek beléje, a lapos mederből a partra nyomult a víz. Elárasztotta a környéket s az utazók akik nyári napégette, sivár képében látták e vidéket, tavasszal méltán csodálkoztak, hogy a pusztaság helyén beláthatatlan tavat találtak. Az áradások hasznos volta kétségtelen, mert megtermékenyítették a talajt, melyen a nyári forróság minden életet elpusztított, s mikor májusban szabályszerűen lefolyott a víz, elsőrendű legelő és termőföld maradt a helyén. Ezért nem tetszett a környékbeli lakosságnak a Tisza szabályozása s „ha rajtuk áll, szó sem lehetett volna róla.” Pedig erre a nagy, sok erőt és időt igénybevevő műveletre szükség volt, mert a medrébe visszahúzódott víz nyomán nem kínálkozott mindenütt megművelésre alkalmas terület, hanem itt is, ott is, kisebb-nagyobb tavak, ingoványok maradtak a „tenger” helyén. Számos író említi meg munkájában, hogy a

¹⁶⁵ Schwab: i. m. 119. l.

¹⁶⁶ Schwab: i. m. 119. l.

Tiszán utaztában, már Tokajtól kezdve óriási mocsaras területeket látott jobbról is, balról is, csak ritkán fordult elő egy legelő, vagy szántóföld s még a jellegzetes „szállás“, vagy gémeskut is gyéren bukkant fel a síkságon.¹⁶⁷ A lakosságnak is sok kényelmetlenséget okozott a számos hasznavehetetlen földdarab, mert sokszor mérföldes kerülőt kellett tenniök, ha egyik faluból a másikba akartak kocsizni, ezenkívül sokat szenvedtek a mocsárláztól. Előfordult, hogy egy falu, vagy város lakosságának egyharmada is megbetegedett. Mindez megszűnt a szabályozások után. A Tisza a hatvanas években már kimélyített, kiegyenesített mederben, többé nem porhanyós, hanem megszilárdított partok között folyt. Eltüntek a lápok, helyükön legelők, jól megművelt szántóföldek keletkeztek és csatornák segítségével továbbították a szomjas kukorica- és dinnyeföldeknek a Tisza vizét, amelyet Uhl följegyzései szerint, a környékbeli emberek annyira szeretnek és megbecsülnek, hogy még ivóvíznek is szívesebben használják, mint a legtisztább kútivizet.¹⁶⁸

Az áradás és a mocsár azonban nem csupán a Tiszának és mellékfolyóinak különlegessége volt. Néhány munkában szerepelnek a dunai áradások is. A Duna, hazánk első és legfontosabb folyója, nem foglalkoztatja annyit az írókat, mint a Tisza, egyrészt talán azért, mert nem kizárólag magyar folyam, másrészt mert a romantikus magyar „terra incognita“ fogalma jobbra a Tisza környékére lokalizálódott. A legtöbb utazó Bécstől Pestig a Dunán hajózott végig, s a síma, minden zökkenő nélküli hajóúton nem igen jutott eszükbe, hogy a Kis-Alföldön pusztákat, délibábot, vagy betyárt keressenek. Ez a dunai út, a „művelt Európa“ természetes folytatása volt számukra. Útközben meglátogatták Pozsonyt és a nagyobb kisalföldi városokat, azután jött Komárom, Esztergom és Pest. A főváros volt azután az ugródeszka, ahonnan fejest ugrottak a romantikába, melyből a Duna, tekintve, hogy az Alföld szélére húzódott, észrevétlenül majdnem teljesen kimaradt. Aránylag Schütte ír legtöbbet róla. Abban az időben járt Magyarországon, amikor a Dunán még vontatták a hajó-

¹⁶⁷ Schwab: i. m. 124. l.

¹⁶⁸ Uhl: Aus dem Banate. 118. l.

kat. Sok nehézséget okozott akkor itt is a partokat ellepő mocsár és nem egyszer előfordult, hogy a vontató ló belefulladt az iszapba.¹⁶⁹ A vízimalmok is megzavarták a közlekedés nyugalmát és több szerencsétlenségnek voltak okozói. A mocsarak lecsapolásával kapcsolatban beszél Beszédes József mérnökről, akinek a nevéhez fűződik a Duna és Tisza szabályozása. Több munkában találunk adatot a Csallóköz (Insel Schütt) termékenységére, nagy kiterjedésű mocsaraira vonatkozólag. A Hanságról sem feledkeznek meg az írók. Ez utóbbiról Umlauf: „Die Österreichisch-Ungarische Monarchie“ c. könyvében azt mondja, hogy a mocsár, a környékén élő embereknek mind testi, mind lelki fejlődését károsan befolyásolja. Itt is, mint az alpesi mocsarak mentén a vízfejűség, hülyeség, dadogás, nyomorék testalkat gyakran fordul elő. Proschko regényében költői leírást olvashatunk a Hanságról. Leírja, hogy az egyébként változatos látványt nyújtó vidék tavasszal, olvadás idején egészen víz alá kerül, úgy, hogy nem különböztethető meg a Fertő tótól, amelynek földalatti üregéről, mely a Dunával köti össze, számos rege szól.¹⁷⁰

A szabályozások és a mocsarak lecsapolása sok mindent megváltoztatott az Alföldön. A termékenyítő áradások elmaradása óta, a Hortobágy táján sok kitünő gabonatermő földből szomorú pusztaság lett.¹⁷¹ A lápokkal együtt eltűnt a folyó partján végighúzódnó nádasrengeteg egy része is, s általa a lakosság kevésbé jómódú fele jelentékeny kárt szenvedett. A pusztaságok egyhangú szürkesége mellett a szemnek jóleső zöldszínű nádas a nép nélkülözhetetlen építőanyaga volt. Tetőfedésre használták, kerítést, kisebb istállók falait, kunyhókat készítettek belőle és sok nádat szállítottak külföldre. A nagy náddal benőtt területek kipusztulásával csökkent a mocsári és nádi szárnyasok mennyisége is, amely nemcsak a lakosság legfőbb csemegéje, hanem fontos piaci cikke is volt. Így jut Uhl arra a megállapításra, hogy a

¹⁶⁹ Schütte: i. m. 24. l.

¹⁷⁰ I. m.: 54. l.

¹⁷¹ Woenig: i. m. 50. l.

szabályozások után a földesúr sok jó termőföldet nyert, ezzel szemben a szegény ember meglehetősen sokat veszített.¹⁷²

A Tisza szabályozása következtében a gazdag halállomány is megcsappant. Már az első, 17. századi munkákban is találunk adatot a Tisza halgazdagságára vonatkozólag. Előbb írnak róla német könyvben, mint a pusztáról. Már Zeiller, Minsicht, Birken és Tscherning könyvében olvashatjuk azt a híres mondást, hogy „a Tisza medrében kétharmadrész hal és egyharmadrész víz van“ s még a sertéseket is avval hízlalják. Megélnék itt a legkülönbözőbb fajtájú és nagyságú halak, amelyekből a nyári alacsony vízállás idején rengeteg pusztul el, s ilyenkor kellemetlen szag árad a folyó felől. Seipp is megállapítja, hogy a Tiszában több hal él, mint más folyóban, de a mondást és azt a híresztelést, hogy a halak miatt a hajók csak nehezen közlekedhetnek, nevetséges túlzásnak mondja. A hússal sincs nagyon megelégedve, puhának és zsírosnak találja, csak a Tisza meleg vizébe a hegyekből üde hűvösséget hozó Maros torkolatától lefelé fogott halak húsa izletes, mert fürgébbek, s még a kés alatt is vígan ficáncolnak. Sok paprikával és ha levest készítenek belőle, babérlevéllel és hagymával fűszerezik a halat. A paprika, „türkischer Pfeffer“ említése után az író sietve megnyugtatóan német gyomrú olvasóit, hogy annak a használata, különösen zsíros ételknél igen jótékony hatású és a magyarok általánosan használják.¹⁷³ Hofmannsegg is csatlakozik ehhez a véleményhez. Azt mondja, hogy a paprika élvezete egészséges és kellemes. Egyszer az Alföldön jártában egy izletes halvacsorából igen sokat evett, és mégsem rontotta el a gyomrát, mert az ételt a gazdaasszony paprikával ízesítette.¹⁷⁴

A gazdag halállományból kifolyólag élénk a halkereskedelem is a Tisza mentén. Rendkívül élénk a szegedi halpiac. Árusok és vásárlók tolongnak a téren. Rengeteg rákot árulnak, s a különböző fajtájú és nagyságú halak egész tömege fickándozik az árusok körül, „olyan vidáman, mintha legfőbb vágyuk az lenne, hogy valamelyik szakácsnő fazékjába

¹⁷² Aus dem Banate. 118. l.

¹⁷³ Reisen von Pressburg. 181. l.

¹⁷⁴ Hofmannsegg: i. m. 45. l.

kerüljenek.“ Hihetetlenül alacsony áron kel el a legelsőbbrendű portéka is, ami pedig megmarad, azt a háziállatoknak adják. „Így tanulják meg az alföldi sertések, hogy hogyan lesz a hal és rák csemegéből szalonna.“ Valóságos „embarras de richesse“-nek nevezhető a vásár szédületes gazdagsága, amelyből sokszor a legnagyobb szükség születhet, mert nincs elég emberi erő, amely ezt értékesíteni tudná. Az emberi energia nagyobb érték, mint bármennyi természeti kincs, és az ország szegénységének okát itt kell keresni, mert nem aknázza ki a természet bőséges adományait, részben saját hibájából, részben idegen bűnök miatt, részben pedig kedvezőtlen földrajzi helyzete miatt.¹⁷⁵

A meleg vizű mocsarak és tavak lecsapolásával a halállomány tetemesen leapadt. A vidra és a kurtakígyó is nagy pusztítást vitt végbe közöttük. A halászat sem volt eléggé megszervezve. A Tisza menti birtokok uraié volt a halászat joga, ők azután ezt a halászoknak adták bérbe, akik munkájukért egész minimális részesedést kaptak a haszonból, és ezért más munkát is kellett keresniök, vagy pedig megfordítva, a kisiparosok: asztalosok, szücsök stb. álltak be egy-egy halászgazda mellé, s a halászat csupán mellékfoglalkozássá vált. Az orvhalászok is sokat garázdálkodtak és ilyen körülmények között a Tisza halmennyisége állandóan fogyott. A Tiszától néhány órányi távolságra eső piacokon a hal már drága volt. Kassa csak akkor jutott halhoz, mikor az ott élő zsidók ünnepeikre nagyobb szállítmányt vitettek fel és így fordulhatott csak elő az is, hogy cseh spekulánsok külföldről hozott ponttyal Magyarországon kitűnő üzlet csináltak,¹⁷⁶ — írja Schwab — pedig még az ő utazása idején is annyi hal volt a Tiszában, hogy mikor a hajó a parthoz közel került, a vízzel együtt számos kisebb-nagyobb halat vetett a partra.

A leggazdagabb halfogás a Tisza áradása után volt, amikor még a folyóval összeköttetésben lévő, megduzzadt mocsarakat, mielőtt a víz visszahúzódott, elzárták, s az ott re-

¹⁷⁵ Kohl: i. m. 325. l.

¹⁷⁶ Schwab: i. m. 116. l.

kedt halakat könnyen kifogták.¹⁷⁷ A gazdag zsákmányt azután magyaros szokás szerint azonnal megünnepelték. Nagy tüzet raktak a parton, s hatalmas bográcsban megfőztek egy csomó halat. Mikor már a társaság minden tagja elfogyasztotta a maga részét, szorgalmasan járt kézről kézre a kulacs, s közben bús dalokat énekeltek, amelyek jól beleillettek az este ünnepies, csöndes hangulatába. Majd mindnyájan felszedelőzködtek, és az összegyűjtött fűtőanyag utolsó maradvékát a tűzre vetették, hogy megvilágítsa a hazafelé vezető utat.¹⁷⁸ A másik időszak, amikor a halászat jó eredménnyel jár, június közepe tája, a tiszavirágzás ideje. Apró, „mikroszkópikus“ állatkák a tiszavirágok, a víz tükre fölött kivirágzó pici palánták. Nagy tömegben röpdösnek a víz fölött és olyan sűrű rajokban, hogy „lehetetlen csónakkal rajtuk áthatolni.“ Mikor azután befejezik röpke életüket, két-három centiméter magas rétegben hullanak egymásra. A halak rengeteget falnak fel az apró állatkákból, szinte nem látnak, nem hallanak, fürgeségük sem a megszokott és tömegestül vándorolnak a halászok bárkájába. A tiszavirág nemcsak a halak tápláléka: a békák, madarak, kutyák s az összes háziállatok kiveszik részüket a ritka ínycsomból, és a gazdaasszony napokig tiszavirággal eteti a baromfit.¹⁷⁹

A tiszai tájról ugyanaz a vélemény, mint általában a pusztáról: fárasztóan egyhangú és senki se gyönyörködhet sokáig benne, hamarosan valami más időtöltést keres. Akinek azonban van érzéke a költőiség meglátására, az órákig is elüldögélhet, elálmodozhat itt, miközben szebbnél-szebb gondolatok születnek a lelkében. Különösen kellemes és felejthetetlenül szép egy esti séta tavasszal a széles, tömött nád-tenger közepén folydogáló barna színű vízen. Szomorúfüzek hajlanak a víz fölé, olyan mélyen, hogy vékony ágaik a vízbe érnek, a hullámok pedig kellemes, halk csattanással verődnek a csónak falához. A vízben az ég képe tükröződik és az öreg hold szelíden fűzi sápadt fényzárait a nádas koszorújába. Az egyik parton tűz világít, két halász, egy férfi

¹⁷⁷ U. o. 115. l.

¹⁷⁸ Richter: i. m. 102. l.

¹⁷⁹ Schwab: i. m. 117. l. — Bube: Das Wasser der Theissblüth. I. Lám: i. m.

és egy leány főzik mellette estebédjüket. Nem beszélnek, hallgatásukba valami szomorúság vegyül, bizonyára betegen fekvő édesanyjukra gondolnak, akit egyedül hagytak otthon, mert kereset után kell látniuk. Szótlanul költik el a paprikás halat, majd csónakba szállnak, hogy késő éjjelig folytassák munkájukat.¹⁸⁰ A parton halkán, elbűvölve énekel a csalógány. Itt-ott virgonc halak vetik ki magukat a vízből, hogy a tavasztól egy fútó csókot kapjanak, és nem félnek az ezüst hálótól, amelyet a hold borít a folyóra. Ujjongva csobog a forrás, s mivel a víz alatt nincs virágzás és madárdal, a parton kétszer olyan szépen pompáznak a virágok és csicseregnek a madarak.¹⁸¹ Amint a vándor csónakja tovább halad a langyos alföldi éjszakában, a parton ismét egy magányos halászra bukkan. Magába süppedten gubbaszt a folyó szélén és szomorú sorsa fölött töpreng. Egyhangú életét a huzáréval hasonlítja össze, akinek az élete csupa változatoság, öröm, s nem a hullámok tompa morájának egyhangúságával telik el egyik napja a másik után. Eszébe se jut, hogy kihúzza a hálóját a vízből, hogy vajjon akadt-e zsákmány, csak bámúl merően a holdfényben táncoló hullámokba, s képzeletében egymásután jelenik meg egy-egy beteljesületlen vágyának képe.¹⁸²

A Tisza korlátlan szabadságának megnyírbálása kétségbevonhatatlanul fordulópontot jelentett az ottani életkörülményekben, de a folyópart mégsem veszített eredeti szépségéből, ezentúl is az ország egyik legjellegzetesebb tája és az ízig-vérig magyar lakosság fészke maradt.¹⁸³

VIII.

A magyar paraszt.

A németiség nagyon sokáig jóformán semmi közelebbit nem tudott a magyar parasztról, még akkor sem, mikor hazánk a tudatában már mint lenyűgöző és elérhető exotikum

¹⁸⁰ Körner: i. m. II. 52. l. — Uhl: An der Theiss. 45. l.

¹⁸¹ Lenau: i. m.: Die Bauern am Tissastrande. I. 422. l.

¹⁸² U. o.: Mischka an der Theiss. I. 388. l.

¹⁸³ Schwab: i. m. 126. l.

szerepelt. A 18. században azután megindult egy áramlat, mely szerint nem a vitézség, a testi bátorság volt a fontos, hanem a szellemiség.¹⁸⁴ Ettől kezdve a nálunk járó írók már belenéznek az alföldi parasztság életébe is és tekintélyes, tanulmányozásra érdemes anyagot találnak. Felfedezik, hogy a magyar nem félvad ember, aki még vadabb lovon, lobogó hajjal nyargal a pusztán, sem pedig henye, minden iránt érzéketlen, piszkos nép, hanem, hogy az életében sok komoly és becsülésre méltó vonás van, és kialakul az a vélemény, hogy a magyar paraszt a magyarság magja, üde, pihent, érintetlen creje. Sok különös jellemvonása elhatárolja ugyan őt más népektől, de éppen ezért csábító a vele való foglalkozás.¹⁸⁵ Jellemének boncolgatása során azonban, mint a tavábbiakban láthatjuk majd, az írók egyik túlzásból a másikba esnek, és sokszor általánosítanak egy-egy tréfás vagy rosszul értett mondásból. Munkáikból az olvasóközönség kétségkívül sokat tudott meg a magyar parasztról, de nagyon ferde képet nyert róla, ha el is hitte mindazt, amit elolvasott.

Ellrich három osztályba sorozza az ország lakóit: igazi, nem igazi és bizonytalan magyarok osztályába.¹⁸⁶ A magyar paraszt szerinte minden joggal az első csoportba tartozik. Bár abban az időben nem sok öröme volt magyarságában, mégis szerette a szülőföldjét és kellő komolysággal, nyomatékkal és lehetőleg sokszor hangsúlyozta, hogy: „Magyar ember vagyok.” A jobbágy sorban sinylődő paraszt nyomorúsága súlyos problémaként foglalkoztatta az írókat. Sok kérdésre, mely a jobbágy körül merült fel, mint pl.: miért lusta, miért nem gondozza a szántóföldjeit, miért nem arat idejében, miért oly nyomorúságos a házatája? — egyhangúan a robottal feleltek meg. A magyar paraszt, személyének embertelen alárendeltségében, inkább igavonó állatnak számított, mint embernek. „Ahogyan a szarvasmarhát hízlalják, nem azért, hogy jót tegyenek vele, hanem, hogy annál nagyobb hasznot hajtszon, a paraszt is csupán az állam eszköze volt,

¹⁸⁴ Turóczy-Trostler: A magyarság a német szellem tükrében. Rádió-előadás 1956. X. 13.

¹⁸⁵ Löher: i. m. 84. l.

¹⁸⁶ I. m.: 29., 51. l.

holott céljának kellett volna lennie.¹⁸⁷ Nehéz sorsuk természetes folyománya volt, hogy kedvetlenül látták el dolgukat, mert a dolgozó embernek semmi sem fájdalmasabb, mint az a tudat, hogy fáradságáért semmi ellenszolgáltatást nem kap és munkája gyümölcsét sem fogja élvezni, mert azt más habzsolja fel.¹⁸⁸ A saját földje megművelésére alig maradt ideje és ha a háza körül olykor mégis belekezdett valamibe, minduntalan abbahagyhatta, mikor a földesúrnak munkásra volt szüksége. Ha az év gazdagabb termést ígért, akkor a földesúrnál több munka volt, és sajátját a véletlenre bízhatta, vagy átengedhette a madaraknak, egereknek, vagy a viharoknak prédául. Ahol azonban emberségesebben bántak vele, ott már hozzálát a helyzete megjavításához, az idejét rendszeresen beosztja és még a házatája csinosításában is kedvet leli.¹⁸⁹ A magyar parasztság egyik leglelkesebb német szószólója Beck Károly volt. A „Jankó“-ban¹⁹⁰ is és a „Der fahrende Poet“ magyarországi részében¹⁹¹ is felbukkan az az őszinte részvét, amellyel a sokat sanyargatott néposztály sorsát kísérté. Leírja, hogy amellet, hogy a paraszt nyomorog és rozzant kunyhóban lakik, amely legkevésbé sem nyújt védelmet az idő viszontagságai ellen, még kielégítő táplálékhoz sem jut. A földesúr mindezt nem látja, nem is tartózkodik otthon, ha pedig a bécsi élettől megundorodva hazajön, az alattvalóival szemben csak számonkérnivalója van: a tizedet behajtották-e rajtuk és szolgálatkészek, türelmesek voltak-e, felépítették-e a gátat és elég fát vágta-e ki? Mikor kérdéseire azt a feleletet kapja, hogy mindez megtörtént, ellenben a saját földjeik szomorú látványt nyújtanak, akkor a gróf elesodálkozik és úgy véli, hogy bizonyára azért, mert idejüket a kocsmában töltik. A költő lelke az iszonyattól megmerevedik, ha a szegény magyar jobbágy helyzetére gondol, de költeményének soraiból a szájalom hangjai közé remény is csendül, mely a nyomorúság jobbrafordulásával biztatja a földhözragadt népet. A negyvennyolcas események

¹⁸⁷ Ungarn im Jahre 1841. Leipzig 1842. 35. l.

¹⁸⁸ Ellrich: i. m. 51. l.

¹⁸⁹ Arndt: i. m. I. 326. l.

¹⁹⁰ L. 159. l.

¹⁹¹ Beck: Gedichte. 68. l.

valóra is váltották Beck reményeit. A felszabadítás új helyzetet, de egyben új bonyodalmakat is teremtett. A robot megszüntetésével a kisbirtokos osztály jutott válságos helyzetbe. Nem kapott munkaerőt a földje megműveléséhez, „mert a paraszt sokkal kényelmesebb volt ahhoz, hogy a maga dolga mellett egy kis mellékkereset után nézzen, pedig ideje lett volna hozzá.“ Az a nemes pedig, aki 48 előtt keményen bánt a robotosaival, később nem talált munkást semmi pénzért.¹⁹²

Miután a figyelem így a magyar paraszt személye felé terelődött, jogi és társadalmi helyzete mellett, jellemét és sajátságos tulajdonságait is tüzetes vizsgálat alá vették. Tanulmányozásaik során arra a megállapításra jutottak, hogy majdnem minden hiba és minden erény felfedezhető a magyar paraszt karakterében, és hogy egy emberben sokszor a legellentétebb tulajdonságok is megvannak. Hevülékeny vérmérséklete sokszor a legnagyobb meggondolatlanságba sodorja, de éppen úgy a legnemesebb érzelmek melegágya is. Kedélye általában csöndes, kissé komor, mint amilyen a puszta, ahol született, de e komorság mögött meleg szív és érzékeny lélek van,¹⁹³ amely a legkisebb külső behatásra is váratlanul élénken reagál. Mint a vulkán kitörő lángja, úgy lesz úrrá rajta a mindent elsőprő fellobbanás, a mindenkit magával ragadó lelkesedés, amely viszi egyik végletből a másikba. Ezzel szemben van egy egészen ellentétes tulajdonsága, hogy némely dologban roppant megfontoló és olykor határozatlan is. Lelkesedése legszebben a hazaszeretetben nyilvánul meg. A magyar parasztból politikai korlátozottsága ellenére sem hiányzik a nemzeti érzés. Ha a magyarok Istenéről és a szabadságról beszél, tűz és elszántság csendül ki a hangjából.¹⁹⁴ Nincs áldozat, amelyet a hazájáért meg ne hozna. „Legnagyobb fájdalom volt, mikor az ország nem volt önálló és nem állt az európai államok között az őt megillető helyen,¹⁹⁵ — mintha a magyar paraszt legalább is egy euró-

¹⁹² Schwab: i. m. 149. l.

¹⁹³ Löher: i. m. 84. l.

¹⁹⁴ Schütte: i. m. 116. l.

¹⁹⁵ U. o. 64. l.

pai politikus tájékozottságával nézett volna a világba! — Égető szabadságvágy élt a lelkében, hogy hazájának az igájával együtt a sajátját is lerázhassa. Csakhogy a szabadságról, — ahogy Normann látta, — egészen téves fogalma volt. Számára a törvényszék, a népszámlálás és a nemesség despotizmusának megszüntetése jelentette volna a szabadságot, tehát szabadságszeretete végeredményben csak öncsalásnak minősíthető, s nem sorolható az erényei, de hibái közé sem.¹⁹⁶ Hazájára sokkal büszkébb, mint bármely más nemzet fia. Magyarországon születni szerinte valami elsőrendű kiváltság. Az „extra Hungariam non est vita“ mondás leszűrődött igazságként él a lelkében. Szilárd meggyőződése, hogy hazája a legszebb ország a világon „und wer es nicht glaubt, ist — versichert jeder gute Magyare — ein Esel.“¹⁹⁷ Szerinte még a mennyországban is magyarul beszélnek és Szent Péter zsinóros nadrágban fogadja a lelkeket, és akin nincs magyaros ruha, azt be sem engedi a Paradicsomba.¹⁹⁸ Felsőbbséggel és dacos önérzettel mondja a németek által oly sokat emlegetett „magyar ember vagyok“-t. A legszegényebbike is lenézi a gazdag embert, ha az oláh, vagy szerb, vagy akár „suab“.¹⁹⁹ Általában a németet és a szlávokat nem becsüli többre az állatainál.²⁰⁰ Büszkeségében megveti a mesterségeket és a kereskedést, különösen a kocsmáros szerepétől idegenkedik, azért találni oly kevés magyar vendéglőst az országban.²⁰¹ Magát a tüzes, nemes tokaji borhoz, a németeket pedig a savanyú német borokhoz hasonlítja.²⁰²

Az írók egy része fölényes iróniával beszél a magyaroknak erről a németek iránti ellenszenvéről, de akadt közöttük olyan is, aki a dolog mélyére tekint, és észreveszi, hogy nem a németség, hanem Ausztria váltotta ki ezt az ellenszenvet a magyarokból,²⁰³ amely tulajdonképpen csak védekezés volt

¹⁹⁶ Normann: i. m. 95. l.

¹⁹⁷ U. o. 1. l.

¹⁹⁸ Ellrich: i. m. 12. l.

¹⁹⁹ Schütte: i. m. 62. l. — Ellrich: i. m. 51. l.

²⁰⁰ Normann: i. m. 87. l.

²⁰¹ Ellrich: i. m. 12. l.

²⁰² Pitawall: i. m. 54. l.

²⁰³ Ellrich: i. m. 51. l.

az osztrákok lekicsinylésével szemben, „akiknek a magyar büszkeséggel kapcsolatban az volt a megrendíthetetlen véleményük, hogy a magyar csak olyan büszke, mint amilyen ostoba.“²⁰⁴

Ugyancsak büszkeségére vezethető vissza az ország kultúrátlan volta, mert mindent hibátlannak és tökéletesnek hisz, ami magyar.²⁰⁵ Az idegennel szemben udvarias, de hideg és ezt sokan lenézésnek minősítik, pedig ha valaki tanácsért, vagy segítségért fordul hozzá, akkor szinte elhalmozza szívélyességével és szolgálatkészségével. Ha egy idegen a házába toppan, csodálkozás és bizalmatlanság nélkül fogadja, akár van ajánló levele, akár nincs. Ha pedig a vendég néhány szót magyarul is tud, akkor egy csapásra megnyeri a házigazda rokonszenvét, a ház barátjának tekintik és a híres magyar vendégszeretet minden kellemességében részesítik. Barátságosak vele szemben, de sosem alázatosak, s „az idegen felüldül a derék, hűséget sugárzó, szláv körmönfonságot és zsidó csúszómászást megvető, csapongó fantáziájú gondolkodásmódján.“²⁰⁶ A magyaroknak ezt a vendéglátó szívességét nem múlja felül egy ország népéé sem, mert az országban megtermő nagy élelmiszerfölszögből kifolyólag a vendégeskedés nemcsak a jómódú paraszt előjoga, hanem a szegényebbeknek is módjában áll, hogy kicsi, egyszerű, gyéren bútorozott, de mindig tiszta hajlékában²⁰⁷ vendéget lásson. E szimpatikus jellemvonás mellett, még számos jótulajdonsága ismeretes, melyek között első helyen áll a valóságossága, amely mélyebb, mint más népeké és abban a szilárd hitben nyilvánul meg, hogy minden életesemény mélyén Isten keze van, mégpedig a magyarok Istenéé.²⁰⁸ Vitézsége európaszerte híres, innen ered a külföldieknek az a mondása is, hogy: „a magyar nemes karddal, a paraszt sarkantyúval születik.“ Járásában, minden mozdulatában és tettében határozottság, harcias dac van, s ezt nevezik ők vitézségnek, amely nagylelkűséggel és lovagiassággal párosul. E két

²⁰⁴ Arndt: i. m. I. 324. l.

²⁰⁵ Normann: i. m. 92. l.

²⁰⁶ Arndt: i. m. u. o. — Schütte: i. m. 60. l. — Bergner: i. m. 268. l.

²⁰⁷ Arndt: i. m. I. 328. l.

²⁰⁸ Schütte: i. m. 62. l.

utóbbi tulajdonságának legszebb példáját az ellenséggel való bánásmódjával mutatja. A kezei közé került foglyot megöli, de nem kínozza, mint a szerbek, s a halottakat nem fosztja ki és nem hagyja temetetlenül, mint azt az osztrákok tették az elesett magyar katonákkal.²⁰⁹ Az egyszerű paraszt jó családapa, bár meglehetősen basáskodik otthonában. Az asszony elég alárendelt helyzetben van, s nem áll valami nagy tiszteletben ura előtt.²¹⁰ Nem tegezheti az urát, mert a gyermekekkel együtt többé-kevésbé férjének a személyzetéhez tartozik.²¹¹ Sok írónak feltűnt, hogy a magyar családokban kevés gyermek van, elég ritka helyen található egynél több.²¹²

A nemzeti büszkeség és a vendégszeretet mellett a magyar paraszt lustasága foglalkoztatja legtöbbit e néposztály jellemének tanulmányozóit. „A magyar fantázia — írja Normann — mindig a múltban kalandozik, a múlt szépségét áhítozza vissza, azért nem vonzza őt semmi újítás, s nem érdeklí a jövő. Az elnyomatás is lustaságának a következménye, mert nincs elég lelkiereje ahhoz, hogy változtasson helyzetén és lerázza az igát a válláról.”²¹³ A magyar föld pedig bőségesen gondoskodik ellátásáról, s ha csak egy keveset erőltetné meg magát, könnyen meggazdagodhatna. De nem gondol a jövőjére, máról holnapra él. Miután a gabonáját behordta — vagy a felfogadott tótokkal behordatta — már csak arról gondoskodik, hogy télire elég sertés és szarvasmarha legyen az ólban, bor a pincében, s bizony tavasszal olykor szükségét lát. A gyümölcsöt nem hasznosítja, csak annyit szed le belőle, amennyit elfogyaszt, a többivel már nem törődik.²¹⁴ Lenau nem lustaságnak nevezi ezt. „Valami nemes hanyagság van abban, ahogy a magyar paraszt a magot elveti és a szőlőtő ápolását egy-két nyisszantással elintézi, azután nyugodtan hazamegy és pipázik,“ — írja sógorá-

²⁰⁹ Schütte: i. m. 62. l.

²¹⁰ Löher: i. m. 96. l.

²¹¹ Körner: i. m. 56. l.

²¹² Bergner: i. m. 268. l.

²¹³ I. m. 92. l.

²¹⁴ Bredetzky, Samuel: Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. Wien 1805. Előszó.

nak.²¹⁵ Mások csupán keleties közönyösségnek veszik,²¹⁶ vagy pedig a nyári forró éghajlat hatását látják benne. A szabadságharc után azonban, a megváltozott körülmények között, a paraszt már saját magának dolgozhatott, meg volt a célja, ami munkára serkentette, és a német munkák sem írnak ettől kezdve lustaságáról, sőt a 70-es években az írók mindenütt húsz-harminc fokos hőségben is szorgalmasan dolgozó földművesekkel találkoznak, akik „szeretet és lélek nélkül, kegyetlenül kihasználják a föld termékenységét.”²¹⁷ A magyar paraszt szellemi képességeire vonatkozólag eltérő véleményeket találunk. Mikor jobbágysorban sinylődött, nemes kényura nem sokat törődött parasztja műveltségével, sőt veszedelmet is látott taníttatásában, mert akkor kevésbé lehetett volna leigázni, és még emberi jogait is követelhetette volna — mondja Normann. Pedig a magyar paraszt sok kiváló szellemi képességgel rendelkezik, annak ellenére, hogy Ausztria előszeretettel költötte butaságának hírét. Könnyű felfogása és veleszületett intelligenciája magasan, a civilizált városok lakóinak ezrei fölé emeli, csak jobb kulturális viszonyok kellenének, hogy szellemi életük kifejlődjék.²¹⁸ A robot megszüntetésével azután lényegesen jobb helyzet állott be, a parasztok rendszeres iskolai oktatáshoz jutottak. — A falusi ember éppen úgy beszél magyarul, mint a városi, a paraszt ugyanúgy, mint a nemes. Jellemző, hogy a legegyszerűbb is közöttük jól, ügyesen fejezi ki a gondolatait. Szereti a virágos szócsoportosítást és a képeskifejezéseket, pl. feleségét galambnak, gyöngynek nevezi. Sokszor a legrövidebb mondatból hosszú körmondatot kovácsol és olyan költőien fejezi ki magát, hogy bámulatba ejti hallgatóit. Merész, csapongó képzelete azonban olykor túlzásba kergeti, s ez sokszor jó tulajdonságainak rovására megy.²¹⁹ Szeretik egymás között a gondolataikat kicserélni, ezért sokat vitatkoznak és kötekednek. Élénk képzelő tehetségük nyilvánul meg akkor is, amikor káromkodnak. A magyar paraszt, ha káromkodik, min-

²¹⁵ Lenau: i. m. III. 75. l.

²¹⁶ Schütte: i. m. 64. l.

²¹⁷ Löher: i. m. 86. l.

²¹⁸ Normann: i. m. 97. l. — Uhl: Aus dem Banate. 30. l.

²¹⁹ Bergner: i. m. 268. l.

díg rendkívülit produkál. A szitkozódásban a pálmát a zsidók, az olaszok és az oláhok viszik el, akik szinte virtuózok ebben a tekintetben, de méltó társuk és sokszor fölül is mulja őket a magyar. Az előbbi három az őseitől örökölt szitkokat használja, ezzel szemben a magyar kerüli az elkoptatott szólamokat és hamisítatlan keleti fantáziáról tanúskodó káromkodást állít össze magának. Még a legkisebb műveltségű magyar is valóságos költőnek mondható ebben a tekintetben, s ha valaki összegyűjtené az így alkotott kifejezéseket, egész kis lexikonra valót találna.²²⁰ Szitkozódnak, ha a lovat a kocsi elé fogják, ha a csizmájukat húzzák, szitkozódnak akkor is, ha valamiből rossz jelre következtetnek, mert nagyon babonások. A háziállatok viselkedése, a madarak hangja, mind jelent valamit a számukra. Sokszor kísért képzeletükben a puszta ördöge, amely esténként megjelenik és egy ló hátára ül, akkor az az állat megvadul, kitör a ménesből és magával ragadja több megrémült társát is. Sokan hiszik, hogy a tiszaparti mocsaragnál éjjel boszorkányok járnak és pipázó ördög elnöklete alatt tanácskoznak egy nagy tűz körül, vagy dinnyét, szőlőt lopnak a környező földekről. A szemmelverésben is hisz a parasztság és mindenféle eszközzel védekezik ellene.²²¹

A magyar, a legszegényebb is, jól és bőségesen táplálkozik. Ezt könnyen megteheti, mert minden, amit szerény igénye kíván, megterem a háza körül. Kenyér és szalonna a két legfontosabb életszükséglete. „Reggelire szalonnát eszik kenyérral, ebédre, ha házon kívül étkezik, kenyeret szalonnával, és vacsorára ismét szalonnát kenyérral.“ A tarisznyájából sem hiányzik soha a szalonna. A pásztorok tápláléka is többnyire ez. „A sok szalonnafogyasztástól olyan szép és síma a bőrük is“ — állapítja meg Ellrich. A kisebb szalonnadarabokat azután pipereeszköznek használják: a fejüket kenik be vele, s ettől olyan sötét és fényes a hajuk, vagy az ingüket dörzsölik be vele és így védekeznek a rovarok el-

²²⁰ Ellrich: i. m. 101. l. — Normann: i. m. 103. l. — Schütte: i. m. 74. l. — Löher: i. m. 94. l.

²²¹ Kohl: i. m. 369. l.

len.²²² A magyar paraszt fényűzése a bor és a dohány. A bort nagyon szereti, élvezi és sokat iszik belőle. Elmaradhatatlan pipája egésznap a szájában van, csak akkor teszi le, ha alszik, ha eszik, a csizmaszárába dugja, s a dohányzacskója is mindig ott fityeg az övéen. Még a koldús is pipázik. Sokszor órákhosszat is elüldögélnek a pipájukkal, és csak a füstöt nézegetik, nem szólnak egy árva szót se, magatartásukban ilyenkor is, mint általában egész megjelenésükben és minden mozdulatukban, valami előkelő stílus, méltóság van.²²³

Szépnövésű, dacostekintetű a magyar paraszt egytől-egyig. Jobbágysorban, nyomorúságos, piszkos rongyaikban nem érvényesült szépségük, de a hadsereg legszemrevalóbb katonái már akkor is a magyar legények voltak.²²⁴ A nagy elnyomatás ellenére megőrizték fajuk nemes vonásait és nem váltak nyomorékká sem testileg, sem lelkileg, s az ország sokrétű lakói közül mindig kitűnnek, és erkölcsi és testi erejük, nyugodt, határozott fellépésük bizonyos lenyűgöző hatást kelt. Szoborszerű alakjuk nyúlánk, formás és izmos. Az arcuk nemesen keleties, de a mongolokéhoz legkevésbé sem hasonlít. Olyan szép, mintha márványból faragták volna és valami mélységes komolyság, borús melankólia ül vonásaikon.²²⁵ Különösen jellemző a sűrű szemöldök alól elővilanó nagy, sötét, tüzesen sugárzó szemük. Uhl egy alkalommal egy csárdában három paraszttal találkozott s mind a három olyan szép volt, hogy őszinte gyönyörűséggel bámulta meg őket. Egy öreg is volt közöttük, fiatalosan pirosposzsgás, nemesvágású arca fölött festőien hatott ezüstös, őszbecsavarodó haja.²²⁶ Az asszonyok és a lányok szépségéről szóló följegyzésekben már nincs ilyen összhang. Az egyik párt azt állítja, ők távolról sem olyan szépek, mint a férfiak, a természetük sem olyan sudár, az arcuk csúnya és kifejezéstelen.²²⁷ Ezzel szemben mások úgy látták, hogy a magyar nők sem kevésbé szemrevalók, mint férjeik, karcsú természetük, a bő-

²²² Ellrich: i. m. 56. l.

²²³ Schütte: i. m. 64. l. — Pirch: i. m. 27. l.

²²⁴ Arndt: i. m. I. 321. l.

²²⁵ Ellrich: i. m. 55. l.

²²⁶ Aus dem Banate. 27. l.

²²⁷ Normann: i. m. 90. l.

rük szebb, nem olyan barna, napégette, mint a férfiaké, élénkek, barátságosak és a tekintetüknek különös varázsa van. Egyetlen hátrányuk csupán az, hogy kissé szögletesek, de senki sem tagadhatja meg tőlük a legnagyobb tiszteletet és rokonszenvet.²²⁸

Az egyszerű paraszt ruházatából a fehér, vagy sötétkék, bő gatya, a rövid ing és a báránybőr bunda a három nevezetes darab. A „gatya“, vagy „gagya“ egész bokáig ér, és alul rojtos. Nyáron nagyon kényelmes és egészséges viselet, s az utazók közül ittjártukban többen felöltötték, mint pl. Hofmannsegg is.²²⁹ Efölé húzza a bőujjú, alig derékig érő inget. Mikor lehajol, az ing felcsúszik és naptól barnára festett gyönyörű bőr lesz látható, amelyre bármely bécsi, párisi, főleg nápolyi dáma büszke lehetne,²³⁰ s amely természetes ővről a magyar parasztot még az elysiumi mezőkön is felismerhetnők.²³¹ A lábára vásznat teker és erre húzza fel a nehéz magyar csizmát. Nagy báránybőr bundáját, mely úgy látszik, éppen úgy véd a melegtől, mint a hidegtől, télen nyáron hordja, azzal a különbséggel, hogy melegben a gyapjas felét kifelé, hidegben pedig befelé fordítja. Ez a takarója és a párnája, ha alszik, a menedékháza, ha esik, vagy vihar van. Vasárnap legjobb holmijukban vanulnak a templomba, de a bunda akkor is a vállukon van, s ahogy csoportosan, vagy egyenként mindnyájan a templom felé mennek, a mozgásukban és külső megjelenésükben valami megragadó őserő van.²³² Széles karimájú lapos kalap, és fekete bozontos bajusz egészíti ki a magyar paraszt alakját. A kalap jól megvédi a gazdáját az esőtől és a nap égető sugaraitól. Virágot, vagy árvalányhaját tűz melléje, mely utóbbi olyan kedves a magyaroknak, mint az alpesieknek a havasi gyopár.²³³ A bajusz pedig szorosán hozzátartozik a nemzeti büszkeségéhez. A bajusztalan ember nevetséges a szemében, s szilárd meggyőződése, hogy ha a magyarok levágnák a bajuszukat, az

²²⁸ Arndt: i. m. I. 521. l. — Bergner: i. m. 270. l.

²²⁹ Hofmannsegg: i. m. 45. l.

²³⁰ Ellrich: i. m. 56. l.

²³¹ Kohl: i. m. 396. l.

²³² Ellrich: i. m. 55. l. — Beck: Jankó. 4. l.

²³³ Beck: u. o. 5. l. — Woenig: i. m. 15. l.

feltétlen az ország rombadőlését jelentené.²³⁴ A parasztasszonyok öltözéke a sokrácú, színes szoknya, feszes derék és fehér ingváll igen tetszetős. Télen ők is rövid, szintén testhez álló báránybőr kabátot hordanak. Szeretik a tarka színeket, arany, ezüst zsinórral díszítik a mellénykéjüket és sárga, vagy piros csizmát viselnek. Nincs Európában még egy ország, amelynek a népe ilyen pompásan és az emberi szépség szempontjából előnyösebben öltözködne.²³⁵

IX.

A pásztorok.

A magyar pásztorkodásra vonatkozólag történeti szempontból teljesen hamis kép élt a németek tudatában. Szerintük a magyarság nomád őseitől örökölt büszkeségében és konzervativizmusában mindenféle mesterség iránt ellenszenvet érzett és nyakasan kitartott a hagyományos, primitív pásztorkodás mellett. A viruló magyar oázis termékeny földjét azért sokáig egyedül a németek művelték, mint ahogy németek voltak az Alföldön a mesteremberek is, a szlávok és zsidók pedig a kereskedők.²³⁶ A magyarok főleg csak állattenyésztéssel foglalkoztak, melyhez az Alföld alkalmas teret nyújt, és amely életmód tökéletesen megfelel a magyar szabadságszerető természetnek. A korlátozatlan pásztoreletben valósul meg a magyar felfogás szerint az ideális emberi szabadság fogalma. A pásztorok — az ázsiai ősmagyarok igazi leszármazottai, akik fölött az idő nyomtalanul elszállt — a külső körülmények által elkülönített életmódjuk miatt egész külön rendet alkotnak az egyszerű néposztályban. Szakmájukat, mely apáról fiúra öröklődik, kitűnően értik, s az öröklődés folytán egész osztályok alakulnak ki közöttük az egyes szakmák szerint. Télen-nyáron a szabadban élnek állataikkal, s velük együtt állják ki az időjárás viszontagságait. Az életük más ember szemében roppant egyhangúnak tűnik, de ők kis igényeikkel mindenben találnak szépet. A szabad élet,

²³⁴ Normann: i. m. 87. l.

²³⁵ Ellrich: i. m. 140. l. — Bergner: i. m. 270. l.

²³⁶ Pitawall: i. m. 54. l.

a fenséges puszta, a távoli láthatár, a természet, az éjszaka tündöklő csillagai, csöndes beszélgetések a pásztortúznél, az állatok életének megfigyelése, mind apró értékek, amelyek tökéletesen betöltik gondolatvilágukat és ami ezen kívül, túl a pusztán történik, az már nem érdekli őket. Rendesen nőlenek, s különösebb szórakozásuk az, ha néha elmennek a környéki csárdába, ott társaikkal átmulatnak egy éjszakát, hogy utána megint hosszú időre visszavonuljanak magányukba.²³⁷ Ahol több pásztor van a nyáj mellett, ott beosztják és minden vasárnap más a szabadnapos, aki ilyenkor vagy hazamegy a falujába, hozzátartozóihoz, vagy valamelyik csárdában mulat egyet. Ugyancsak felváltva gondoskodnak arról is, hogy kenyérből, szalonnából és hűvelyesből álló egyszerű ételmszerkészletük ki ne apadjon. Húst nem vesznek, az akad mindig a nyáj körül, mert a tömérdek állat számontartása úgy is lehetetlen. Kis, gömbölyű, agyagból, vagy nádból készült kunyhó a lakhelyük, mely jóformán csak éjjeli lakhelyül szolgál, és az ételmszeren kívül a pásztor szerény ruhatárának nyújt csak fedezéket, nappal a pásztor nem veszi igénybe, mert állatai körül foglalatoskodik és széles karimájú kalapja eléggé megvédi a nap tüzeitől, a bundája, vagy pedig a szűr az esőtől és a jeges szélétől. A gondjukra bízott állatokkal emberségesen bánnak. Ez a tulajdonság benső intelligenciára vall, s ugyanennek a folyamánya természetes bölcsességük, amely sokban pótolja az iskolázottság hiányát. Ismerik és állandóan figyelik a nap és az égitestek járását, és azoknak állásából olvassák le akár éjtszaka is a pontos időt. A csillagok között könnyen eligazodnak, az egyes csillagképeknek még nevet is adnak és éjtszaka az ő állásukból állapítják meg az útirányt. Sok praktikus ismeretük van. Az időjárásra pl. az állataik viselkedéséből következtetnek. Az ételmszer hidegen tartását úgy oldják meg, hogy ásnak egy gödröt, belehelyezik a húst, vagy szalonnát, azután betakarják földdel, de úgy, hogy olyan alakú nyílás maradjon, mint egy üveg nyaka. Ekkor tüzet gyújtanak fölötte, mely elvonja az üreg melegét és akkor egészen betömik

²³⁷ Körner: i. m. 25. l. — Löher: i. m. 96. l.

a nyílást.²³⁸ Foglalkozásuk nagy felelősséggel jár. Nemcsak az állatok gondozása a feladatuk, hanem a rájuk bízott jószágot meg kell őrizniök életük kockáztatásával is a tolvajok és a farkascordák ellen. Azért bizonyos elszántság van felépésükben. Izmos, erős idegzetű emberek. Hallásuk finom, szemük éles, egészségük vas, s ha egyikük mégis megbetegszik, néhány napi koplalással, vagy egy korty kegyetlenül erős pálinkával gyógyítja meg magát.²³⁹ Kissé durva kedélyesség, nyíltság, hűség, egymással szemben önfeláldozó bajtársiasság jellemzi a pásztorokat, és mind ehhez járul még egy szimpatikus vonás, a minden magyar emberre jellemző vendégszeretet. Minden idegent, aki arrafelé vetődik, barátságosan fogad és tőle telhetőleg pompásan megvendégel. Woeniget pusztai látogatása alkalmával szalonnával és fűszerrel ízletesen elkészített kásával kínálta meg egy pásztor, s bundából rögtönzött ülőhelyről, ragyogó tiszta kanállal a bográcsból kanalazta a szívélyes házigazda főztjét.²⁴⁰ Ha nincs semmi kéznél, amivel vendége szolgálatára lehet, akkor „szerez“ valamit. Lop és rabol a vendég számára, ez az ő szemében bátor és nemes cselekedet.²⁴¹

A pásztoroknak aszerint, hogy milyen állatot őriznek, más-más nevük van. A magyar ember szemében a ló a legnemesebb állat, s ezért őrzője a csikós a pásztorok eleje. A magyar született lovas, lovát megbecsüli, szereti s költészetében is szerelmese után, a bor mellett lovát emlegeti legtöbbit.²⁴² A csikós tehát, — aki, mint Álmos és Árpád igazi utóda, magán viseli a tatár eredet bélyegét²⁴³ — méltán büszke a hivatására és nemcsak a többi pásztoroknál, hanem a földműves parasztnál is különbnek érzi magát. Schlesinger azt írja, hogy a csikós olyan ember, ki közvetlen megszületése után „véletlenül“ egy csikó hátára kerül, és mint más ember a bölcsőben, ő ennek a hátán nő nagyra. Hozzáteszi, hogy ez „meglehetősen“ hihetetlenül hangzik, és remélhető-

²³⁸ Kohl: i. m. 369. l.

²³⁹ Schwab: i. m. 197. l.

²⁴⁰ I. m. 85. l.

²⁴¹ Kohl: i. m. 368. l.

²⁴² Schütte: i. m. 76. l.

²⁴³ Quitzmán: i. m. 75. l.

leg senki sem veszi szószerint, de azért abban nem kételkedik, hogy a csikós csecsemő korában anyatej helyett lótejeket kap, s kis idő múlva már kenyeret, szalonnát eszik.²⁴⁴ Apja már négyéves korában lóra ülteti és az első baj nélkül megtett galopp után elismeri, hogy: „Ember vagy!”²⁴⁵ Egész életét lovon tölti és egyedüli fájdalma, hogy a sírba nem mehet lovon. Az arabokon és indiánokon kívül csak ő tudja még, hogy mi a lovaglás. Ha kedvenc lován, lobogós nadrágban és borjúsájú ingben, védeneci élén, gondosan kicifrázott, rövidnyelű karikás ostorát pattogatva, vágat a pusztán, a világ urának érzi magát, mint áldatlan emlékezetű elődei: „die Wojewoden der Madscharen”.²⁴⁶ Testi lelki berendezése a pusztai életre termett, s ezért rosszul érezné magát másutt, legfőképen a városban. Ott hiányozna neki a szabadság levegője, a tekintete nem révedezhetne a messzeségbe, nem ragyogna a feje fölött annyi csillag, s a reggeli nap sem köszöntené közvetlen a láthatárról.²⁴⁷ Így nincs semmi gondja. Ha a kulacsa tele van borral és a pipája dohánnyal, akkor nem kell neki más. Mégis nehéz a csikós élet, mert bátorság, erő és éberség kell hozzá. Tekintve, hogy idejük minden percét a ménes mellett töltik, annak minden egyes tagját ismerik. Ismerik a lovak szokását, helyét, erejét, születésének napját és tudják, hogy melyik mikor alkalmas a szolgálatra. Mikor az állat ebbe a korba jut, akkor a csikósra nagy feladat vár: a szilaj ló hámbatörése. Ilyenkor a maga teljes egészében érvényesül a csikós bátorsága, ügyessége, és bámulatos lovagolni tudása. A pompás és izgalmas „színjáték” azzal kezdődik, hogy a csikós óvatosan a kiszemelt állat közelébe férkőzik és alkalmas pillanatban a „délország tabuncsik” és az „amerikai gaucho” ügyességével a nyakába veti a pányvát. A zabolázatlan, szabadsághoz szokott ló elkeseredetten ficáncol, mert ösztönösen megérzi, hogy vége az arany szabadságnak és eljött az ideje, hogy az embert szolgálja. Kétségbeesett ugrásokat tesz, ágaskodik, patáival ki-

²⁴⁴ Schlesinger: i. m. 268. l.

²⁴⁵ Pitawall: i. m. 54. l.

²⁴⁶ Quitzmann: i. m. 75. l.

²⁴⁷ Vogl: i. m. 8. l.

veri a gyepet a földből, majd a földre veti magát, de minél jobban toporzékol, a csikós annál szorosabban fogja a pányvát és megfeszített tagokkal ráakaszodik, míg a paripa földre nem rogy. Akkor a csikós mint a villám a hátára pattan, mire a ló rémülten fölugrik, mindenféleképen szabadulni akar terhétől, ismét ágaskodik, de lovasa szorosan két térde közé fogja a küszködő állatot, sörényébe kapaszkodik, és úgy ül nyereg nélkül a hátán, mintha odaöntötték volna. Ismét a földre veti magát, a csikós talpra ugrik és kicsit meglazítja a pányvát, de egy pillanat múlva megint a hátán terem, mert a paripa hirtelen felpattan, elrugaskodik, s mint a nyíl rohan amerre lát, hosszan elnyúlva, eszeveszett száguldással, amíg csak karsú lábai fel nem mondják a szolgálatot. Ekkor a csikós szájába teszi a zablát és vezetheti amerre akarja. Veszedelmes, kitartást, erős izmokat és alapos hozzáértést igénylő játék ez. A lovak sem egyformán tűrik a zabolázást. A csikós összeszedi minden ravaszságát, lélekjelenlétét, mégis előfordulhat, hogy akár az ember, akár az állat súlyosan megsebesül, vagy életét veszti. A csikósok már megszokták, hogy ilyenkor életveszélyben forognak és legnagyobb szegyenük, ha nem sikerül a zabolázás. Beck Jankója is, mikor kisebesedett tenyérrel, verítékezve, hatalmasan dobogó szívvel viaskodik a paripával, Istenhez fohászodik, hogy segítse meg, és ne engedje, hogy a gyermekek csúfolódási tárgyává válják.²⁴⁸

Páratlan lovagló tehetsége miatt a csikósból válik a legkiválóbb huszár. Erényei vitéz, bátor katonává teszik. Sok romantikus történet szól a huszárról, aki csikós volt, s nagyon szereti a lovát, jól bánik vele. Parádés napon szalagot fon a sörényébe és lova is engedelmes, és úgy ragaszkodik hozzá, mint a hű kutya.²⁴⁹

A csikós a pusztá koronázatlan királya. Birodalma a végtelen síkság, fejedelmi trónusa a ló s az ostor a kormány-

²⁴⁸ Ellrich: i. m. 191. l. — Beck: Jankó. 250. l. — Schlesinger: i. m. 268. l. — Schwab: i. m. 180. l. — Woenig: i. m. 73. l.

²⁴⁹ Hartmann, Moritz: Werbung. Ungarn im Spiegel deutscher Dichtung. 75. l. — Schweller, A.: Das treue Ross. U. o. 191. l. — Silberstein: Der Csikos. U. o. 193. l. — Köffinger: Der Sohn der Haide. Taschenbuch Iris. 1843. 228. l.

pálcája. Kedélyének alapvonása az a csöndes szomorúság, mely a magyar parasztot általában jellemzi. Ez még akkor is kiérzik szavaiból, hangjából, mikor jókedvű, táncol, mulat, vagy mikor a pusztá bátor kentaurjaként elragadtatásában kiáltozva, nagy ostorpattogtatással száguldoz föl és alá. Lovagias és ha valakinek szolgálatot tesz, nem vár érte jutalmat. Mélyen vallásos, a pusztára elhallatszó harangszóra mindig leveszi kalapját és rövid, ájtatos imát mond.²⁵⁰ Mindezen jótulajdonságaik mellett azonban a csikósok sok helytelenséget követnek el. Ez részben a durva életmód, részben pedig a rablók rossz példájának következménye. A csikós csodálja a rablók „hőstetteit“ mert homályos fogalma van az enyémtiéd törvényéről. Szerinte csak az tolvaj, aki emberi kéz által készített munkát lop el, amit a természet produkál, az őseitől örökölt nézete szerint minden emberé. Így nem is gondol arra, hogy egy ménes vagy egy gyümölcsös egy ember tulajdona is lehet.²⁵¹ Ilyen észjárással persze sokszor átlépi a civilizáció határait. Rabolnak, sőt a gyilkosságtól sem riadnak vissza,²⁵² s hogy a törvény elől elmeneküljenek, felcsapnak rablónak, de még továbbra is csikósnak nevezik magukat és a nép is ezen a néven emlegeti, csodálja vagy kárhóztatja őket. A csikós fogalma ilyenformán összekeveredett a rablóéval és alakjukat sokszor összecserélték. Sok külföldi író nem is tudta, hogy a csikós tulajdonképpen a ménes őrzője, nem pedig tétlenül kóborló, fosztogatásból élő betyár. Ilyen betyár-csikósok Scheibe „Pusztá fiai“, akiknek van ugyan lovuk, de csak egy, személyes szolgálatra. Semmi foglalkozásuk nincs, s ha a barátaikat a regény folyamán többféle ellenség többszörös csapdájából nem mentenék ki, semmi egyéb tennivalójuk nem lenne, mint ahogy a könyv elején is csak heverésznek és alkalom adtán a gyanútlan utazókat fosztogatják. Ugyanezt a fogalomzavart találjuk Württembergi Sándornál. Lenau csikósait ő is rablóknak nézte és epikus életképeiben a „csikósbanda“ tagjai félreismerhetet-

²⁵⁰ Breier: Die beiden Csikós. 55. l.

²⁵¹ Quitzmán: i. m. 76. l.

²⁵² Schlesinger: i. m. 273. l.

lenül rablók, akik lovat lopnak és egy szép lányért fokosukkal agyonütik egymást.²⁵³

Ilyen „ízig-vérig“ puszta fia Beck Károly Jankója is. Már a költemény elején — mikor Jankó társait a lakodalma-ra hívja meg és boldog lelkesedéssel beszél menyasszonya szépségéről, finomságáról, daliás alakja körül a tragikum homályos sejtése dereng. Túlzott ujjongásában van valami naiv gyanútlan-ság, s az olvasó kissé szorongva követi őt a menyasszony nevelőapjának kocsmájába, annál is inkább, mert közben megtudja, hogy Jankó a szép német lány miatt elhagyta cigányleány szeretőjét, és Mária, a menyasszony is, csak apja rábeszélésére megy nőül a szép, de egyszerű, írni, olvasni nem tudó, az ő igényeihez mérten durva csikóshoz, mert szerelme a grófé, Jankó földesuráé. A lakodalomra váratlanul be is toppan a gróf. Jankó, bár nem tetszik neki, hogy ők ketten németül beszélgetnek, azt mégsem veszi észre, hogy Mária milyen önfeledten nézi a gróft, aki mindent megtesz, hogy a csikóst távoltartsa menyasszonyától: biztatja, hogy üljön le társaival kockázni, majd pedig leitatja, s Jankó mindezt különös kegynek veszi és gondolkodás nélkül engedelmeskedik. Másnap a gróf Juliskával, Jankó volt szerelmesével, levelet küld Máriának, amelyben megengedi Jankónak, hogy a ménesből a legszebb lovat zabolázza meg magának, Mária azonban maradjon otthon, mert ő meglátogatja. Jankó boldogan készülődik. Feleségét is szívesen magával vinné, de az szabadkozik, hogy úgysem lenné öröme a vad játékban, inkább majd magyar viseletbe öltözik és úgy várja őt haza. Mikor azonban Jankó visszaérkezik, egész más kép tárul elébe, mint amivel kecsgették. A lelkéből egy csapásra eltűnik a jókedv, a gróf kegyeibe vetett bizalom, az asszonyba vetett hit, s sivár pusztaság támad bensejében, melynek helyébe a következő pillanatban csalódás, gyanakvás, sértett büszkeség keserű zűrzavara tölül, és elindítja az indulatok lavínját. A grófra egész szitokáradatot zúdít. Nem feledkezik meg egy percre sem arról, hogy ő jobbágy és földesurával áll szemben. Az elnyomott parasztság felgyülemlett keserősége tör elő minden szavá-

²⁵³ I. m.: Räuber Zweikampf. 79. l., Das schwarze Ross. 155. l.

ból és kihasználja az uraság kiszolgáltatott helyzetét, becsmérő szavakkal illeti, fokosával fenyegeti, majd kiutasítja házából, a hűtlen asszonyt pedig porig alázza a falu népe előtt. A gróf, mihelyt kastélyába ér, pandurjait a lázadó jobbágy elfogatására küldi, Jankó azonban a pusztába menekül előlük, ahol Juliskával találkozik. Bocsánatot kér tőle, amiért gyűlölködéssel gyanúsította, mikor a cigányleány Mária és a gróf különös viselkedésére figyelmeztette, s belátja, hogy vak volt, mégis makacsul ragaszkodik Máriához. Tudja, hogy az élete forog kockán ha a kocsmá közelébe megy, mégis társaival oda vágat és magával akarja ragadni az asszonyt, de a pandurok meglövik. Szenvedélyes haragja még most se csillapul, ellenkezőleg, csak növekszik, mikor megtudja, hogy feleségét a gróf kastélyába szöktette. Indulata ekkor már nem ismer határt. Ráront a szerelmesekre, agyonüti a grófot, felgyújtja a kastélyt, az asszonyt visszaviszi nevelőapjához, ő maga pedig felcsap betyárnak és bitón fejezi be életét.

Jankó alakjában megtalálhatunk minden vonást, ami a romantika szemüvegén át nézett csikóst jellemzi. Úgyes, bátor, szép, olykor melankólikus, máskor vad. Csikós társaihoz ragaszkodik, az állatait szereti. Jó szívére vall az a tette, mikor kedves lovának abrakját eladja, csakhogy a cigánylány ne éhezzen.²⁵⁴ Attól kezdve azonban, hogy a német lányt megszereti, minduntalan elhagyja a ménest, elhanyagolja, rendetlenül eteti az állatait.²⁵⁵ A szerelem szinte megbénít benne minden más érzést, szomorkás egykedvűségbe süpped, hogy később a szenvedély annál pusztítóbban lángholjon föl benne, s a derék csikós sorsa feltartóztathatatlanul közeledik a tragikus vég felé.

A csikós után rangban a gulyás következik. Neki is, mint a csikósnak éberségre, ügyességre és nagy bátorságra van szüksége. Ha az ökrök dulakodnak, habozás nélkül közbe kell lépnie, hogy kárt ne tegyenek egymásban. Legjobban a hirtelen támadt nyári vihar teszi próbára a gulyás teljesítőkéességét. A nagy dörgés és a szél zúgása mellett

²⁵⁴ I. m. 222. l.

²⁵⁵ I. m. 97. l.

nem hallatszik a kolomp szava, s a gulyás csak nagy fürge-
séggel és figyelemmel gátolhatja meg az állatok széjjelszéle-
dését. Ő is szabad ég alatt tölti egész életét, nincs állandó la-
kása, mert válogatós védenccével egy évben többször friss
legelőre vándorol. Holmiját kétkerekű kordéban tartja, ez a
szállása és az élelmiszeres kamrája is. Itt tartja a hagymát, a
kordé egyik sarkában a paprikafüzért, amivel délben, mi-
kor az állatok pihennek az alföldi pásztorok híres eledelét, a
gulyáshúst fűszerezi.²⁵⁶

A mozgékony csikós és a fürge gulyás merő ellentéte a
juhász. Az ő állatai csöndes, nyugodt jószágok, s mellet-
tük sokat ábrándozhat. Görbe botjára, vagy a szamara há-
tára támaszkodva sokszor egy óráig is egy helyben álldogál,
álmodozik és bodor füstöt ereget pipájából. Jól furulyázik
s a dudának is ő a mestere. A cigányon kívül, ő a pusztá
egyetlen muzsikusa. A pásztorok ezért sokszor meglátogat-
ják, s ilyenkor vidám-szomorú nótával szórakoztatja vendé-
geit és savóval, vagy aludttejjel kínálja meg őket.²⁵⁷

A vad, akaratos sertések őrzője, a kánász, igazi no-
mád életet él. Télen és tavasszal a mocsaras vidékekre, nyá-
ron és ősszel pedig a tölgyerdőkbe hajtja csordáját. Piz-
kos állatai mellett egészen elszokik az emberektől, testileg lel-
kileg elvadul. Külsejét nem gondolja, úgyhogy megjele-
nése vad és kényelmetlenül féelmetes. Az ővében hordja
baltáját, melyet éppen olyan szédületes biztonsággal kezel,
mint hosszú furkósbotját, mellyel az állatot fületövére irá-
nyított egyetlen ütéssel leteríti. Így tesz, valahányszor disz-
nóhúsra éheznek, s gazdájának bemutatja a „megdöglött”
állat bőrét. Nem riad vissza kisebb-nagyobb rablástól, sőt az
emberöléstől sem, s ezért országszerte „dilettáns” rabló híré-
ben áll. Ezen a ponton van az életében néhány rokon vonás,
mely a csikósra emlékeztet.²⁵⁸ Alakja azonban nem olyan
tetszetős, ezért nem lett belőle romantikus hős, bár itt-ott őt

²⁵⁶ Schwab: i. m. 181. l. — Körner: i. m. 27. l. — Woenig: i. m.
181. l. — Schlesinger: i. m. 279. l. — Prich: i. m. 76. l.

²⁵⁷ Schwab: i. m. 183. l. — Körner: i. m. 26. l.

²⁵⁸ Pirch: i. m. 39. l. — Schlesinger: i. m. 276. l. — Körner: i. m.
30. l. — Schwab: i. m. 186. l. — Woenig: i. m. 121. l.

is rablónak nevezik, mint Lenau is „Die Räuber in Bakony“²⁵⁹ c. költeményében a kanászról ír, aki fokosával jószágain kívül, olykor az útjába vetődő gazdag embert is megcélozza. Meglepő az az egyszerűség, mellyel a kanász lelkiismeretével a dolgot elintézi:

...Es ist sein Blut
Nicht anders, auch nur rot und warm
Und ich bin arm.

X.

Betyárvilág.

A rabló dicsőítése és „hősiességének“ csodálata a biedermeier korban jelenik meg Európában. A nép ösztönösen, az irodalom pedig tudatosan idealizálta alakját, hogy a társadalmi törvények tökéletlen volta bebizonyosodjék. A költészet szépítő eszközeivel romantikus hőst faragott belőle, amely művelet a magyar betyárnál nem volt nehéz, mert ami a magyar betyárnál nem volt nehéz, mert amellet, hogy a törvénnyel dacolt, jótulajdonságait is megőrizte.²⁶⁰

A betyárvilág egyik oka a pásztornép korlátlan életmódjában ismerhető fel. A másik ok az alsó néposztály kegyetlen elnyomása volt, amikor a jobbagy jóformán semmire sem mondhatta, hogy az övé, és ha valamit eltulajdonított, embertelenül megbüntették, ahelyett, hogy helytelen tettének elébe vágtak volna azzal, hogy nyomorúságos helyzetéből ki segítik. A szabadságharc után a betyárélet alapja már lényegesen más. Ebben az időben minden betyár a hazafiság mártírjaként tüntethette fel magát. Vagy bujdosó volt, akit a hazáért tett szolgálatok miatt üldöznek, vagy dezentor, aki nem akart a haza ellen fegyvert fogni.

A betyárvilág hőseit három típusban különböztetik meg. A legártatlanabb a s z e g é n y l e g é n y. Rendesen a katonaságtól szökött meg, vagy valami lopás miatt adta bujdosásra fejét. Jókedélyű, békés teremtés, csak ló ne kerüljön a kö-

²⁵⁹ Lenau: i. m. I. 223. l.

²⁶⁰ V. ö.: Trócsányi Zoltán: A történelem árnyékában. Bp. 1936. 235. l. — Dömötör Sándor: A betyárromantika. Bp. 1950. 37. l.

zelébe. Egyik pusztáról a másikra vándorol, meglátogatja a pásztorokat, akik megosztják vele kenyerüket, szalonnájukat, esténként pedig a tanyákon kér vacsorát és szállást. Veszélyesebbek, ha többen összeállnak. Az élelmiszert ilyenkor úgy szerzik, hogy egyikük elmegy a közeli kastélyba, vagy a falu egyik jobbmódú gazdájához és elmondja, hogy a szegénylegények küldték ennyi és ennyi szalonnáért, kenyérért és borért. Eleinte csak botokkal jártak, de később, mikor a lakosság megúnta kellemetlenkedéseiket és védekezett ellenük, fegyvereket szereztek be, és tetteikben is mindjobban közeledtek a betyár és a rabló nívója felé. De nem mind-egyik züllött el, sokan megnősültek, beálltak béresnek, pásztoroknak, vagy pandurnak. Ez utóbbi helyen kitűnően felhasználták bolyongásuk közben szerzett pusztai tapasztalataikat, előlük nehezen menekült el az üldözött betyár.²⁶¹

A betyárok már megjelenésükkel is bizalmatlanságot keltenek. Fegyveresen járnak. Az utazókat nem bántják, a vérontástól is tartózkodnak, ellenben a pásztorok életét nagyon megkeserítik. Ha a pásztor azt akarja, hogy állatállománya ne csappanjon meg nagy mértékben, akkor egy-két darabot önként ad a betyárnak, amíg az szép szóval kéri, mert jól tudja, hogyha megtagadja a kérést, a betyár bosszút áll. Az indián lótolvaj sem lopja ügyesebben a lovat, mint ő. A sertést kukoricával csalogatja maga után, azután leüti és pillanatok alatt eltűnik a zsákmánnyal. Ha veszély fenyegeti, akkor a legközelebbi csárdába menekül, ahol a csárdás, aki rendesen minden betyár kész cinkosa, elrejtí a lopott jószágot.²⁶² A harmadik típus a rabló, aki már az előző kettőnél sokkal komolyabb veszedelmet jelent. Szemtelenség, durvaság és minden jó és nemes iránti érzéketlenség jellemzi tetteit. Ötödmagával támadja meg éjjelenként az utazókat, vagy a kiszemelt gazdaságot. Sokszor ok nélkül gyilkol s ha nappal támad, feketére mázolja képét, hogy ne ismerjék meg.²⁶³

Néhány utazó, elsősorban Schwab, határozott vonások-

²⁶¹ Ellrich: i. m. 172. l. — Schwab: i. m. 220. l.

²⁶² Schwab: i. m. 225. l. — Woenig: i. m. 65. l.

²⁶³ Schwab: i. m. 228. l.

kal különíti el e három típust. A többség azonban összecseréli őket, mint ahogy a valóságban sem éltek ilyen élesen elhatárolva egymástól. A szegénylegények között is akadt néhány elszánt, vad fickó, éppen úgy, mint ahogy a rablók között is voltak jobb érzésű emberek, — különösen a 48-as háborúk idején, mikor sok olyan politikai menekült állt be közéjük, aki valamikor egészen másképp képzelte el jövőjét. Az életmódjuk, számos külső megnyilvánulásuk is megegyezett, s így a három fogalom többé-kevésbé egybeolvadt, és legtöbbször betyárnak nevezték valamennyit.

A kormány szigorúan megbüntette azokat, akik a betyárok garázdálkodását elősegítették, a nép azonban nem mert velük ujjat húzni, másrészt pedig tetszett neki, hogy van valaki, akitől az őt elnyomó hatalomnak is félnie kell. Ha egy betyár nyílt és merész föllépésével, nemcsak sikeresen kijátszotta, hanem még nevetségessé is tette a csendőrséget, az egész környék szimpátiája az övé volt. A lobbanékony magyar természet különben is könnyen ragadhatja magát erőszakosságra, ezért nem ítélik meg a magyarok olyan szigorúan a nem éppen helyeselni való tetteket, sőt a rablók „mesterségét” csupán veszélyesnek tartják, de legkevésbé sem becstelennek. Minden betyár egy-egy harcos a szemükben, csodálattal beszélnek róluk és a hős nimbuszával veszik körül alakjukat.²⁶⁴ A rokonszenvet még csak növelte, ha a rabló szép volt, vagy ha megtudták róla, hogy valamikor tisztességes ember létére valami külső ok kényszerítette ilyen életre. A költők is legtöbbször ezt a motívumot ragadták ki a rablók és betyárok életéből. Beck versesregényében, a „Jankóban” három rabló éjnek idején betör a német kocsmáros házába. A legfiatalabbnak kellene Máriát és nevelőapját megölni, de a rabló inkább saját vérével fröcsköli be az áldozatok ágyát, mert nem viszi rá a lelke, hogy ártatlan emberek életét kioltsa. Tette lovagias és rokonszenvet kelt. Az olvasó érzi, hogy őt is, rajta kívül álló okok sodorták két vérengző társa mellé, különben nem vágyódna annyira

²⁶⁴ Normann: i. m. 104. l. — Schütte: i. m. 64. l. — Woenig: i. m. 65. l. — Pitawall: i. m. 58. l.

a becsületes élet után.²⁶⁵ Jankót is a főúri önkény taszítja lejtőre. Bár nyilvánvaló, hogy sértett önérzetében elveszti józan gondolkodó képességét, nem uralkodik magán, gombáskodik, gyujtogat, gyilkol, mégis aggódó részvétellel és őszinte sajnálkozással kísérjük minden lépését. E. Dorn színjátékában hasonló helyzetbe állítja Rózsa Sándort, akit már életében is misztikus dicsfény vett körül. A nép képzelete mindig munkában volt, hogy valami újat találjon ki róla. Hol mint véreskezű banditát, hol pedig mint elegáns kalandort szerepeltették, olykor két helyen is egy időben, a legellentétebb helyzetben. Dornnál egyszerű, becsületes csikós alakjában lép a színre, de őt is bizonyos „Vellesény” báró, éppen a lakodalma napján forgatja ki nyugodt boldogságából, s ilyen körülmények között lesz rabló. Scheibe mint bandavezért mutatja be, akinek a bandájában nemcsak rablók, vagy betyárok, de szegénylegények és csikósok is vannak.²⁶⁶ Gaiger regénye legvégén is felbukkan, minden jelentősebb szerep nélkül, éppen, hogy a bonyodalmakat növelje.²⁶⁷ Pitawall²⁶⁸ már kétkötetes regényt írt róla, melyben a romantikus rabló minden tulajdonságával felruházza. Rózsa Sándor itt, mint a puszták királya, nem tűri a szolgaságot, s nyugtalan természete, merész tettvágya sodorja minduntalan veszélybe. Bizonyos önkritikával is rendelkezik, s az ébren tartja lelkiismeretét, de megbánást még legmeggondolatlanabb tette után sem érez. Szépsége sok nemes hölgy és egyszerű leány szívét megdobogtatja, mégis mindig visszatér első szerelméhez, Lizához, egy juhász egyszerű, egészséges gondolkodású lányához, aki egész életében az ő jószelleme. A szabadságharcban olyan vitézül harcol, hogy a nép megbocsátja régi tetteit, s hőssé avatja, de a háború utáni csendben lüktető tettvágya ismét a betyárélet izgalmaiban keres kielégülést, amíg börtönbe nem zárják és Kufsteinban fejezi be életét megtörtén, megszélidülve, megöregedve. — Mellette legtöbbet emlegetik a mulattató csínyjeiről híres Sóbry Jóskát. A nép már csak azért is rokonszen-

²⁶⁵ I. m. 77. l.

²⁶⁶ Die Söhne der Pussta. II. 76. l.

²⁶⁷ Gaiger, I.: Ungarns letzter Palatin. Wien. 1868.

²⁶⁸ I. m.

vezett vele, mert ravaszul kieszelt szellemes ötleteinek áldozatait mindig a jó módú osztályból válogatta ki.²⁶⁹ Hogy a betyárkodás nem volt éppen szégyenletes dolog, mutatja, hogy még katona is akadt köztük, mint például Jánosik, aki őrmester volt, sőt nemes ember is található a soraikban Onódy személyében, kit szépsége miatt Angyal Bandinak hívtak és a lókötők sok ravaszságot és merészséget igénylő foglalkozását űzte.²⁷⁰ A rablók csínytevéseiről szóló mesékhez csatlakozik Lenau: „Das Gespenst“ c. költeménye is, ahol egy elhagyott kastélyban ütik fel tanyájukat és egyikük minden éjjel, fehér lepelbe burkolva, pisztolyát durrogtatva járja körül a házat, hogy a pandurokat, akik azt hiszik, hogy a kastély urának szelleme kísért ilyenkor, távortartsa, mialatt társai odabenn mulatoznak.²⁷¹

Amióta a kultúra behatolt a pusztára, eltűnt onnan a romantika. A sínpárok elűzték a rablókat, akikből alázatos koldusok lettek. Rózsa Sándorról és Sóbryról szól még egy-két betyárnáta, de újat már nem faragnak, mert nincs kiról. A vándor is nyugodtan barangolhat, a pandurok se hajszolnak senkit, hogy az igazoló iratait kérjék, már csak a sas és a varjú a rablóélet megszemélyesítői.²⁷²

XI.

Zene és tánc.

A külföld megrögzött véleménye szerint a magyar ember sokat mulat és sokat iszik. Ha valami öröm éri, a csárdában tombolja ki magát, ha búnak adja fejét, a boros kupa mellett keres vigasztalást, ha pedig nincs se gondja, se bánata, akkor is a csárdába megy egy kis testi, lelki felüdülésért. Itt mulat egyet a parasztgazda, ha jó vásár volt, ide jönnek a pusztai magány lakói, a pásztorok, egy kis szórakozásért és itt mulatnak a betyárok is, ha nincs pandur a közelben. Ilyenkor azután a sokszor napokig elhagyottan

²⁶⁹ Schwab: i. m. 217. l. — Oettinger: i. m. — Pannonia. 1839. Nr. 81.

²⁷⁰ Schwab: i. m. 216. l. — Normann: i. m. 105. l.

²⁷¹ Lenau: i. m. I. 523. l.

²⁷² Bergner: i. m. 272. l. — Woenig: i. m. 50. l.

kongó csárdában víg élet folyik. A vendégek kedélyesen pipáznak, az arcuk kipirúl a bortól, melyet beszélgetés, danolgatás közben szorgalmasan kortyolnak, pedig rossz és savanyú a csárdák bora, mert a finom, világhírű magyar borokat csak a főúri asztaloknál isszák és nagy részét külföldre szállítják.²⁷³ Igazi mulatság azonban csak cigánnyal van. A magyar ember képzeletében a jóízű mulatás fogalma „szorosán egybeforrt a cigánnyal és művészetével.” Lompos, szájalmat keltő alakja sokat foglalkoztatta az írókat, és a monarchia uralkodóinak is sok gondot okozott e különös vándornép. Nyughatatlan természetükön több telepítési kísérlet mondott csődöt. Mária Terézia és II. József „új paraszt” néven akarta őket megrendszabályozni, de sikertelenül, s az elnevezésből gúnynev lett. Földművelésre akarták fogni őket, de megfőzték a vetőmagot, hogy ne keljen ki. A külön számukra épített házakat üresen hagyták, s mivel a törvény megtiltotta, hogy sátrakban lakjanak, inkább kisanádkunyhókat készítettek maguknak. Minden pénzáldozat hiábavalónak bizonyult, a cigányok fittyet hánytak mind a jóindulatú, mind az erőszakos intézkedéseknek.²⁷⁴ A nomád életmód húsukban és vérükben van. A velük érintkező emberek kultúrájából nem ragad rájuk semmi. Szorgalmuk és bátorságuk hiányát ügyességgel, csellel és tettetéssel pótolják. Egész lelki berendezésük arra irányul, hogy minden gond és felelősség nélkül, de lehető legvidámabban és legjobban töltsék el életüket, mely csupa büszkeséggel kiegyensúlyozott megvetettség és nélkülözés.²⁷⁵ Valamiből azonban mégis élnie kell, ezért sok mindenbe belefog, hogy pénzt keressen. Vályogvetéssel, dagasztóteknő készítéssel, kovácsmunkával, üstfoltozással keresi meg kenyerét, a cigányasszonyok és lányok jóslással és kártyavetéssel koldulnak. A férfi ritkán adja fejét koldulásra, ennél már jobban ért a lókupecek, vagy alkalomadtán a lókötők mesterségéhez.²⁷⁶ Mint muzsikus azonban előkelő helyet foglal el a tár-

²⁷³ Reisen von Pressburg. 168—171. l. — Elsner: i. m. 190. l.

²⁷⁴ Lehmann: i. m. 74. l. — Schwab: i. m. 372. l. — Vilney: i. m. 99. l.

²⁷⁵ Lenau: i. m.: Die drei Zigeuner. I. 259. l. — Levitschnigg: i. m.: Auf der Pussta. 166. l. — Körner: i. m. 42. l. — Pitawall: i. m. 58. l.

²⁷⁶ Schwab: i. m. 376. l.

sadalomban. Istenadta tehetségével, anélkül, hogy a hangjegyeket ismerné, első hallásra eljátszik minden magyar nótát, melyek pedig — különösen a ropogós gyors dallamok — igen nehezek és idegen fül számára érthetetlenek, sőt harmóniátlanok és hamar unalmassá válnak. A magyar azonban nem únja meg mindennap elhallgatni, s egy jól eljátszott nótáért, mikor a cigány a „lelkébe hegedült“²⁷⁷ sokszor nevetéségesen magas összeget dob a tányérjába. Minden magyar-nak van egy nótája. A cigány jól megérti ezeket a különös dallamokat és fölülmúlhatatlanul kifejezően szólaltatja meg hangszerlein: a hegedűn, a klarinéton vagy a cimbalmon. Játékával fölrázza a lelket. Ha az árnyékvilágba is elhallatszana muzsikája, a lelkek újra az élők közé kívánkoznának, s hegedűje lenne a híd, amelyen vágyakozva járnának vissza a földre. Hangszerével csodálatos meghitt viszonyban van, és a legkülönbözőbb emberi érzelmeket zenésíti meg: a nyugodtságot, az első szerelem villámcsapásszerű hatását, perzselő boldogságát, majd a csalódás kínszenvedését, egyre halkuló panaszát és a csendes, még egy utolsó felfohászkodással fogadott halált. Művészetével közel férközött a hullámzó kedélyű magyar lélekhez, s így lett ő a magyarság muzsikusa, zenei tolmácsa. Nélküle nincs mulatóság, népünnepély, lakodalom, de még toborzás se. A barnaképű muzsikos úgy fogja meg a puszták fiát hegedűjével, mint ahogy a halat fogják gilisztával, vagy a madarat hálóval.²⁷⁸ Egyszer szomorú dallamokat csal ki húrjaiból, melyek szelíden, panaszosan csobogó patakhöz hasonlítanak, majd lassan gyorsul az ütem, s a hangszerekből fölbuzogó hangok mint a szikláról alázuhanó folyam, magukkal sodorják a hallgatót, a huszárt, a csikóst vagy a betyárt, akinek vére átveszi a zene lüktetését, lába önkéntelenül táncra mozdul, sodorint egyet bajuszán, felpattan a borosüveg mellől és megfogja szerelmese kezét, — aki rendesen a kocsmáros gyönyörű lánya vagy a csaposlány vagy maga a

²⁷⁷ Lenau: i. m.: Heideschenke. I. 69. l.

²⁷⁸ Lenau: i. m.: Mischka an der Theiss. I. 388. l., Mischka an der Marosch. I. 394. l. — Hebbel: Husarenwerbung. Ungarn im Spiegel deutscher Dichtung. 80. l., Horch die geigenden Zigeuner. U. o. 85. l. — Körner: i. m. 43. l. — Schwab: i. m. 384. l.

szép kocsmárosné, vagy pedig csak egyszerűen úgy hívják, hogy a „puszta lánya”²⁷⁹, akiről nem tudunk egyebet, mint-hogy vasárnaponként a csárdában táncol. — A legény mélyen a lány szemébe néz, s ha az barátságosan viszonozza tekintetét, karjaiba kapja és megkezdődik a tánc, a csárdás. A legény egyik karjával a lányt tartja, másik kezét csipőre teszi. Ekkor a muzsika üteme még mérsékeltebb és a párok könnyed, kecses ugrálással követik. Majd gyorsul a karok és lábak játéka, ide-oda hajladoznak, repülnek, együtt pörögnek, azután ismét bokáznak, a lány ütemes, graciózus mozdulatokkal kisiklik táncosa karjaiból, elhúzódik tőle, csalogatja, máskor pedig a legény táncol egyedül, gyorsan, kiszámíthatatlan módon rakosgatja lábait, sebesre tapsolja tenyerét és sarkantyújával felássza a padlót. Most megint összekapaszkodnak, vadul, mámorosan forognak és mozgásuk egyre tüzeesebb, szenvedélyesebb lesz. Minden mozzanatot mélyen átélnek, és csodálatos, eredeti arcjátékkal kísérik mozdulataikat. A férfi haja homlokába hull, táncosnőjének hajfonatai is széjjelbomlanak, de a cigány csak játszik tovább megállás nélkül, kegyetlenül, mint egy Paganini, vagy mint amilyen démonikus erővel játszik Mephistopheles Lenau Faustjában. A hegedű tiszta hangja ujjong, a cimbalom verője fürgén pereg a húrokon, s hangja egyszer olyan, mint a vasárnap harangszó, vagy erélyes, mint ha a magyar dalnak szívverése volna. A klarinét élesen sikoltozik, és sarkantyúpengés csendül a hangok tömkelegébe. Síró panasz és örömkacaj rázza meg a levegőt merész egymásutánban, minden hang táncol, repül, vagy mint a láng hirtelen felnyúlik, széjjel is repülnének, de a nagybögő mormogó hangja összetartja őket. A cigány ráncos arcán verejték gyöngyözik, egy éles akkordot fog a húrokon, a hangszerek még utolsót kiáltanak és elnémulnak. Felindultan, lihegve törlik meg a legények homlokukat s kimerülten piros arccal támaszkodnak meg a lányok. — A tánc azonban nem mindig akkor ér véget, mikor a cigány már nem bírja lélekzettel és lankadtan bort kér, hogy új lelket szívjon magába, mert ha rablók vigadnak a csárdában, sokszor a pandurok megjelenése szakítja félbe a mulatságot.

²⁷⁹ Köffinger: Die Tochter der Haide. Taschenbuch Iris. 1844. 204. l.

A rablók ilyenkor lóra kapnak és percek alatt eltűnnek, úgyhogy mire üldözőik a csárdához érnek, csak a cigányokat s néhány összetört borospoharat találnak a helyszínen.²⁸⁰

A magyar nép tánca, — a táncok koronája — maga a megtestesült költészet. Szabad koreografikus mű, melyet a pillanatnyi hangulat és kedélyállapot diktál. A sajátos, kissé groteszk mozdulatokban van valami keleties vonás, és a tánc érdekességét nagy mértékben növeli, hogy a táncosok mimikát visznek minden egyes mozdulatukba. Megtanulni nem lehet, mert ahhoz, hogy a zenéjét valaki intenzíven megértse, magyar vér, szív és lelki struktúra kell. Ez a zene nem nyújt lelki felüdülést, és ha valaki nem érzi át tökéletesen, inkább nyugtalanítóan hat az idegeire. Sokan megkísérelték leírni a csárdást, de belátták — még azok is, akiknek többé-kevésbé sikerült a leírás, — hogy lehetetlen tollal vagy akár szóval is a látottakat élethűen visszaadni. Valóságos varázstánc ez, s erről csak annak lehet fogalma, aki maga is látta, vagy még inkább, ha táncolta.²⁸¹

*

A 17. 18. és 19. század német irodalma ezt a képet örökítette meg az Alföldről. Ilyennek látták a német költők, írók és utazók a magyar rónát, és munkáikból ilyennek ismerte meg a németiség a pusztát, a Tiszavidéket és az alföldi népet. Ha végigtekintünk a szépírók során, akik munkáikkal e dolgozat anyagának egy részét nyújtják, azonnal szemünkbe ötlük, hogy Stifter és Lenau kivételével egyiksem tartozik a német irodalom komoly művészi értéket képviselő alakjai közé. Legnagyobb részük a népszerű magyar érdekességek iránti lelkesedésében, esetleg feltűnni vágyásában ragadott tollat, vagy pedig jó jövedelemre számított a divatos téma feldolgozásakor. A közönség elragadtatással fogadta műveiket, de gondolkodás nélkül fordult el tőlük,

²⁸⁰ Lenau: i. m.: Die Heideschenke. I. 69. l., Die Bauern am Tissastrande. I. 422. l., Faust: Der Tanz. II. 51. l. — Beck: Gedichte: 79. l., Jankó. 18. l. — Levitschnigg: Der Zymbalschläger. Taschenbuch Iris. 1845. 235. l. — Vogl: i. m.: Schenkenbild. 95. l., Die Schenkendirne. 30. l. — Ellrich: i. m. 177. l. — Uhl: Aus dem Banate. 73. l. — Woenig: i. m. 64., 162. l.

²⁸¹ Ellrich: i. m. 17. l. — Woenig: i. m. 162. l.

mikor új csillag tűnt fel a láthatáron. Magyar tárgyú munkáiknak csupán múló értéke volt, mégis az a lelkesedés, amellyel fölkarolták őket, elég volt ahhoz, hogy az általuk hazánkról alkotott, költött, vagy felületesen meglátott képökre megmaradjon az ingyencségekre vágyó olvasók képzeletében. Az akkor közismert magyar eredetiségekkel az utazók is sokat foglalkoztak. Természetesen abból kifolyólag, hogy ők személyes tapasztalataikat írták le, munkáik más elbírálás alá esnek, mint a szépirodalmi termékek. Tőlük tárgyilagosságot és megismerésen alapuló megértést várunk. Várakozásunkat néhány munka egészben, de legtöbb csak részben elégíti ki. Sok komoly, szavahihető adatot találunk bennük, melyek a régi magyarországi viszonyok megismerése szempontjából, számunkra sem értéktelenek. Legnagyobb részükön azonban többhelyt megérezik, hogy írójukra nagy hatással volt sok. régi tévhit és konvencionális mese, melyekkel még hazájukban, magyarországi útjuk előtt ismerkedtek meg, és hogy ittjártukban nem volt idejük arra, hogy a látottak mélyére hatoljanak, és tapasztalataiknak okát kikutassák, hanem csupán arra szorítkoztak, hogy az észrevett dolgokat följegyezzék és hozzáfűzzék saját véleményüket. A különösnek tartott, feltűnő és német felfogásnak szokatlan dolgokat pedig, egyesek, megjegyzés nélkül, pusztán leírták, mások azonban célzatos ferde vagy eltúlzott beállítással komikussá tették. Így született meg az a vélemény, hogy az alföldi puszták a magyarság lustaságának dokumentumai, így lett a magyar paraszt szent nemzeti büszkeségéből bárgyú felfuvalkodottság, így rögződött meg a németek tudatában az a nézet, hogy a magyar, ha legkisebb alkalom adódik, a nap bármely szakában mulat, táncol, iszik, és így lesz sok, a külföldiek által nem ismert körülményből kialakult magyar tulajdonságból az utazók gúnynyilai alatt együgyűség, korlátoltság, elmaradottság. „Postakocsiról“, nemhogy megérteni, de még helyesen megismerni sem lehet egy országot. Legkevesbbé olyan országot, amelyről annyi operettbe illő, felületes, gicsszerű fogalom vált ismeretessé, mint Magyarországról, s amely fogalmaknak hatását még ma is érezzük, ha idegen író hazánkról szóló munkája kerül kezünkbe.

Dukony Mária.

TUDOMÁNYOS IRODALOM

Szellem és élet

Szerkeszti Bartók György. Szeged, 1936.

Irodalomtudományi

Évkönyv

Szerkeszti: Thienemann Tivadar és Pukánszky Béla. Kiadja a Budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Német Intézete. I. kötet 1936. 538 l.

Prohászka Lajos

A vándor és a bujdosó. Minerva-könyvtár 50. Budapest, 1936. 172 l.

Trócsányi György

Prohászka Lajos könyvéről. Budapest. Különlenyomat a Társadalomtudományból, 1937. 58. l.

Kornis Gyula

Egyetem és politika. Budapest, Franklin, 1936. 61 lap.

Kornis Gyula

Pázmány személyisége. Budapest, Franklin, 1935. 66 l.

Halasy-Nagy József

Korunk szelleme. Budapest, Dante (1936) 200 l.

Halasy-Nagy József

A filozófia kis tükre. Budapest, Egyetemi Nyomda. 210 l.

Halasy-Nagy József

Az antik filozófia. Budapest, Dania, 1934. 477 l.

Szentpétery Imre

A bölcsészettudományi kar története 1635—1935. Budapest, Egyetemi Nyomda. 1935. 716 l.

Eckhardt Ferenc

A jog- és államtudományi kar története 1667—1935. Budapest, Egyetemi Nyomda. 1936. 728 l.

Győry Tibor

Az orvostudományi kar története 1770—1935. Budapest, Egyetemi Nyomda 842 l.

Cs. Szabó László

Doveri átkelés. Cserépfalvi. Budapest, 203 l.

Helga Hajdú

Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters. Budapest, 128 l.

Zolnai Béla

Irodalom és biedermeier. A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete. Szeged, 1935. 135 l.

Pukánszky Béla

A mai osztrák irodalom. Kultúra és Tudomány. Budapest, Franklin. 1936. 186 l.

Karl Kerényi

Apollon. Studien über antike Religion und Humanität. Verlag Franz Leo & Comp. Wien—Amsterdam—Leipzig. 280 l.

Pukánszky Béla

A szászok és az erdélyi gondolat. Budapest. Különlenyomat a Történeti Erdély-ből, 1936. 27 l.

Győry, Jean

Étude sur la chanson de Roland. Paris, E. Droz, 1936. 126 l.

Báró Brandenstein Béla

Az ember a mindenségben. I. Budapest, Tud. Akadémia. 1936. 692 l.

Ortutay Gyula

Magyar Népismeret. Kincsestár. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 80 l.

Báró Brandenstein Béla

Bölcséleti alapvetés. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1935. 546 l.

TARTALOM.

	Lap
Dukony Mária: Az Alföld fölfedezése. Fejezet a német közvélemény történetéből	105
I. A mai tájszemlélet kialakulása.	105
II. Kultúresömör és exotikus romanticizmus.	110
III. A Lenan-iskola.	115
IV. Biedermeier és népies realizmus.	121
V. A magyar falu.	132
VI. A puszta.	137
VII. A magyar ganges.	138
VIII. A magyar paraszt.	165
IX. A pásztorok.	176
X. Betyárvilág.	185
XI. Zene és tánc.	189
 Kardos Tibor: Az Albertiek Édenkertje	 3
 Pogány Zsuzsanna: A nőemancipáció útja. Egy szellemi mozgalom története	 15
I. A forradalom.	15
II. Wollstonecraft és Hippiel.	17
III. A magyar nőmozgalom.	25
IV. A német romantika.	28
V. A magyar romantika.	37
VI. A szociális irány.	49
VII. „Junges Deutschland“.	49
 Prohászka Lajos: Preludium a „Vándor és a Bujdosó“-hoz	 85
 Tudományos irodalom	 95

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfü Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábíán István: A francia konzervatívizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P.
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Nagy József: Kornis Gyula, mint kulturpolitikus. 1928. 2.— P.
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. Weszely Ödön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondattól és tíráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Ödön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. II. kiadás, 1931. Vászonnkötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 2.— P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.

29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P.
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban. 1931. 2.— P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P.
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közönsége. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P.
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Győry János: A kereszténység védőhástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önérzet a renaissance korában. 1933. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utókor. 1933. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó.
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P.
- *
101. Szöllösy Klára: A zeneművészt. 2.— P.
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Bátori Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— P.
106. Pogány Zsuzsanna: Nőemancipáció. 2.— P.

